

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЬЧУК АЛЬБІНА МИКОЛАЇВНА

УДК 347.664.3

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВО НА ОBOB'ЯЗKOBY ЧACTKY Y CПAДЩИНІ**

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне
джерело _____ / А.М.Ковальчук /

Науковий керівник
Стефанчук Руслан Олексійович,
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної
академії правових наук України,
Заслужений діяч науки і
техніки України

АНОТАЦІЯ

Ковальчук А.М. Право на обов'язкову частку у спадщині. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницький, 2020.

У дисертаційному дослідженні вирішено важливе наукове завдання, що полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні питань удосконалення національного правового регулювання права на обов'язкову частку у спадщині.

Доведено необхідність відокремлення права на обов'язкову частку у спадщині як окремого комплексного правового інституту. Право на обов'язкову частку у спадщині запропоновано визначати як права обов'язкового спадкоємця на гарантований законом мінімальний розмір спадщини, незалежно від змісту заповіту.

Обґрунтовано такі ознаки права на прийняття спадщини: є обмеженням свободи заповіту; виступає гарантією прав та законних інтересів осіб, що знаходились на утриманні спадкодавця; обмежене виключним переліком суб'єктів; здійснюється лише у випадку прийняття спадщини; усі суб'єкти, наділені цим правом, володіють ним рівною мірою (крім випадків, коли встановлюється зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині).

Поняття права на обов'язкову частку у спадщині, сформульовано як право обов'язкових спадкоємців, коло яких вичерпно визначено цивільним законодавством, на гарантований законом мінімальний розмір спадщини, незалежно від змісту заповіту.

За результатами аналізу особливостей визначення складу обов'язкової частки у спадщині вказано, що встановлений склад та розмір обов'язкової частки не є імперативним за своєю природою. Формулювання сучасного цивільного законодавства дають підстави варіювати склад обов'язкової частки, визначаючи майно, яке не може бути передане за таким правом, зважаючи на конкретні обставини спадкового правовідношення та зміст заповіту.

Особливістю правовідносин щодо визначення складу обов'язкової частки у спадщині є не звуження обсягу можливого майна, що може бути успадковане обов'язковим спадкоємцем, а умови визначення такої частки.

В обов'язкову частку зараховується те майно та майнові права, які обов'язковий спадкоємець може отримати із спадкування за будь-якою підставою, у тому числі вартість встановленого на його користь заповідального відказу.

Встановлено персоніфікований характер обов'язкової частки, що обумовлено неможливістю розширеного тлумачення переліку спадкоємців,

що мають право на таку частку. У зв'язку із чим, акцентується увага на необхідності законодавчого розширення кола таких осіб.

Встановлено недоцільність заміни одноразового отримання обов'язкової частки (свідоцтва про спадщину з визначеним переліком майна, що входить до такої частки) на виплату систематичного необхідного обов'язковому спадкоємцю утримання, покладеного на спадкоємців за заповітом.

Обґрунтовано, що встановлення підставою виникнення права на обов'язкову частку лише формальної ознаки непрацездатності спадкоємця без урахування інших фактичних обставин може створити ситуацію, коли виділення обов'язкової частки для такого спадкоємця значно обмежить права інших спадкоємців, що закликаються до спадкування за законом, а також може бути реальною підставою для зловживання своїм правом з боку обов'язкового спадкоємця, який отримує його тільки через непрацездатність. У зв'язку із чим доведено доцільність пов'язувати право на обов'язкову частку з їх матеріальною залежністю від спадкодавця (перебування обов'язкових спадкоємців на утриманні у спадкодавця).

Запропоновано включати до числа обов'язкових спадкоємців родичів спадкодавця, крім першої черги, які знаходились на його утримання до його смерті за умови відсутності у них інших родичів, у яких вони можуть знаходитись на утриманні.

Обґрунтовано недоцільність включення до складу обов'язкової частки прав на нематеріальні об'єкти, в тому числі в сфері інтелектуальної власності, зважаючи на їх позбавлення економічного еквіваленту, що задовольнятиме основну мету інституту обов'язкової частки у спадщині — гарантування майнових прав та інтересів обов'язкових спадкоємців. Нездатність обов'язкових спадкоємців належно здійснювати такі права у зв'язку з непрацездатністю, похилим віком, недосягненням повноліття може слугувати підставою для виключення таких об'єктів із складу обов'язкової частки із переданням таких прав іншим спадкоємцям.

Доведено необхідність законодавчого визначення підстав для збільшення розміру обов'язкової частки у спадщині, але не більше $\frac{2}{3}$ від частки, яка належала б кожному обов'язковому спадкоємцю у разі спадкування за законом.

Автором запропоновано визначити такі підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині: врахуванням майнового стану спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку; наявності у спадкоємців власного майна; участі у спільній власності з спадкодавцем; тривалістю спільного користування майном; тривалістю шлюбу з спадкодавцем.

Акцентовано увагу на необхідності встановити додаткову охорону спадкових прав обов'язкових спадкоємців шляхом покладення на нотаріуса обов'язків при посвідченні таких договорів, встановлювати

наявність обов'язкових спадкоємців та визначати чи такий договір, що ним засвідчуватиметься, не буде порушувати їх прав.

Доведено наявність у обов'язкового спадкоємця таких правових засобів здійснення його права на обов'язкову частку у спадщині: право на охорону і управління спадковим майном; право бути присутнім при здійсненні опису спадкового майна нотаріусом; право брати участь в розподілі спадкового майна, яке є спільною власністю; право на компенсацію за умови невідповідності вартості одержуваного спадкового майна із розміром обов'язкової частки; право бути присутнім під час оголошення секретного заповіту та отримання нотаріально засвідченої копії протоколу розкриття конверта із секретним заповітом; право на збільшення обов'язкової частки за наявності відповідних підстав.

Визначено, що захист права на обов'язкову частку в спадщині може здійснюватися в судовому порядку через пред'явлення вимог про визнання права на таку частку, вимог про перерозподіл спадщини, визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину та поновлення строків на прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку.

Зважаючи на те, що право на обов'язкову частку у спадщині є додатковою гарантією захисту майнових прав спадкоємців, законодавством не передбачається випадків позбавлення обов'язкових спадкоємців такого права. У зв'язку із чим доведено можливість застосування до обов'язкових спадкоємців правил про усунення від спадкування за правом на обов'язкову частку.

Зважаючи на динаміку міграційних процесів в світі, важливим є встановлення особливостей спадкування, в тому числі за правом на обов'язкову частку у спадщині, ускладненого іноземним елементом. В роботі запропоновано змінити правила вибору застосовного права до вказаних відносин, змістивши акцент на місце проживання спадкодавця на момент його смерті з його громадянства.

Ключові слова: право на обов'язкову частку, обов'язковий спадкоємець, спадкування, заповіт, спадщина, непрацездатні спадкоємці, спадкове майно, відмова від спадщини.

ANNOTATION

Kovalchuk A. The right to a compulsory share in the inheritance. Qualified scientific work on the manuscripts.

The dissertation for the scientific degree of Candidate of Science of Law on specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law. Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytsky, 2020.

In her dissertation research, the author solved an important scientific problem, which consists in the scientific and theoretical substantiation of the issues of improving the national legal regulation of the right to a mandatory share in the inheritance.

The author proves the need to separate the right to a compulsory share in the inheritance as a separate complex legal institution. It is proposed to define the right to a compulsory share in the inheritance as the right of a compulsory heir to the minimum amount of inheritance guaranteed by law, regardless of the content of the will.

In the work, the author substantiates the following signs of the right to accept inheritance: there is a restriction on the freedom of will; acts as a guarantee of the rights and legitimate interests of the dependents of the testator; limited to an exclusive list of subjects; carried out only in case of acceptance of the inheritance; all subjects endowed with this right own it equally (except for cases when a decrease in the size of the obligatory share in the inheritance is established).

The concept of the right to a compulsory share in the inheritance is formulated as the right of compulsory heirs, who are exhaustively determined by civil law, to the minimum amount of inheritance guaranteed by law, regardless of the content of the will.

Based on the analysis of the specifics of determining the composition of the obligatory share in the inheritance, the author indicates that the established composition and size of the obligatory share is not imperative in nature. The wording of modern civil legislation gives grounds to vary the composition of the compulsory share, defining property that cannot be transferred under such a right, taking into account the specific circumstances of the inheritance relationship and the content of the will.

A feature of legal relations for determining the composition of a compulsory share in an inheritance is not a narrowing of the amount of possible property that can be inherited by a compulsory heir, but the conditions for determining such a share.

The compulsory share includes the property and property rights that the compulsory heir can receive from inheritance for any reason, including the value of the legacy established in his favor.

The author has established the personified nature of the obligatory share, due to the impossibility of a broad interpretation of the list of heirs entitled to such a share. In this connection, attention is focused on the need to legislatively expand the circle of such persons.

In the work, the author established the inexpediency of replacing a one-time receipt of a compulsory share (a certificate of inheritance with a specific list of property included in such a share) with the payment of the systematic maintenance required by a compulsory heir, which is assigned to the heirs by will.

The author substantiates that the establishment of the basis for the emergence of the right to a compulsory share of only a formal sign of the heir's incapacity for work, without taking into account other factual circumstances, can create a situation when the allocation of a compulsory share for such an heir will significantly limit the rights of other heirs called for inheritance by law, and can

also be a real basis for abuse of his right by the compulsory heir, receives it only through incapacity for work. In this connection, the author proves the expediency of linking the right to a compulsory share with their material dependence on the testator (the stay of obligatory heirs in the pay of the testator).

The author proposes to include in the list of obligatory heirs the relatives of the testator, in addition to the first stage, who were in his maintenance until his death, provided that they did not have other relatives in which they could be supported.

In the work, the author speaks about the inexpediency of including in the composition of the mandatory share of rights to intangible objects, including in the field of intellectual property, given their deprivation of an economic equivalent, which will satisfy the main goal of the institution of an obligatory share in inheritance - ensuring property rights and interests of the duties of "language heirs. The inability of obligatory heirs to exercise such rights due to incapacity for work, old age, underage age may serve as a basis for excluding such objects from the obligatory share with the transfer of such rights to other heirs.

The author proved the need for a legislative determination of the grounds for increasing the size of the compulsory share in the inheritance, but not more than $\frac{2}{3}$ of the share that would be due to each compulsory heir in case of inheritance by law.

The author suggested defining such grounds for reducing the size of the compulsory share in the inheritance: taking into account the property status of the heirs entitled to the compulsory share; the heirs have their own property; participation in joint property with the testator; the duration of the common use of the property; the duration of the marriage with the testator.

In this work, the author focuses on the need to establish additional protection of the inheritance rights of obligatory heirs by imposing on a notary the obligation to certify such contracts, to establish the presence of obligatory heirs and to determine or the contract, which will be certified, will not violate their rights.

Auto proved the presence in the obligatory heir of such legal means of exercising his right to a compulsory share in the inheritance: the right to protect and manage the inherited property; the right to be present during the inventory of inherited property by a notary; the right to participate in the distribution of inherited property, which is common property; the right to compensation, provided that the value of the inherited property received does not match the amount of the mandatory share; the right to be present at the reading of the secret will and to receive a notarized copy of the protocol on opening the envelope with the secret will; the right to increase the compulsory share if there are appropriate grounds.

The author determined that the protection of the right to a compulsory share in the inheritance can be carried out in court through the presentation of

claims for the recognition of the right to such a share, claims for the redistribution of the inheritance, invalidation of the certificate of the right to inheritance and restoration of the terms for accepting the inheritance by right to the compulsory share.

Despite the fact that the right to a compulsory share in an inheritance is an additional guarantee of protection of the property rights of heirs, the legislation does not provide for cases of deprivation of compulsory heirs of such a right. In this connection, the car proves the possibility of applying the rules on exclusion from inheritance by the right to a compulsory share to obligatory heirs.

Given the dynamics of migration processes in the world, it is important to establish the features of inheritance, including the right to a compulsory share in the inheritance, complicated by a foreign element. In this work, the author proposes to change the rules for choosing the applicable law to these relations, shifting the focus to the place of residence of the testator at the time of his death from his citizenship.

Key words: right to a compulsory share, obligatory heir, inheritance, will, inheritance, disabled heirs, inherited property, rejection of inheritance.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ковальчук А. М. Особливості визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 90-93.
2. Ковальчук А. М. Юридична природа права на обов'язкову частку у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 147-152.
3. Ковальчук А. Особенности отказа от обязательной доли в наследовании. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 1/1 (17). С. 37-40.
4. Ковальчук А. М. До питання про прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку у спадщині. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 64-71.
5. Ковальчук А. М. Право на обов'язкову частку майна у спадщині у зарубіжних країнах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 74-77.
6. Ковальчук А. М. До питання про ознаки обов'язкової частки майна у спадщині. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 4 (04). С. 80-85.
7. Ковальчук А. М. Проблеми здійснення права на обов'язкову частку у спадщині. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Випуск 7. Спецвипуск. С. 15-20.
8. Ковальчук А. М. Неповнолітні особи як суб'єкт права на обов'язкову частку майна у спадщині. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 12-13 листопада 2010 року): У 4-х частинах. Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне*

приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 324-326.

9. Ковальчук А. М. Суб'єкти права на обов'язкову частку майна у спадщині. *Актуальні проблеми цивільного права: Збірник наукових праць за результатами міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 13-14 травня 2011 року). Харків, 2011. С. 567-574.

10. Ковальчук А. М. Особливості правового регулювання зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 18-19 листопада 2011 року): У 4-х частинах. Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. С. 433-435.

11. Ковальчук А. М. Суб'єктний склад права на обов'язкову частку у спадщині *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 року) : [у 4-х част.]. Частина друга. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 55-56.

12. Ковальчук А. М. Окремі питання усунення від спадщини при спадкуванні обов'язкової частки майна у спадщині. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 19-20 серпня 2016 року. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правових ініціатив», 2016. С. 53-56.

ЗМІСТ

ВСТУП	10
 РОЗДІЛ 1. ПРАВО НА ОБОВ'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ В СИСТЕМІ СПАДКОВОГО ПРАВА	 19
1.1. Право на обов'язкову частку у спадщині як гарантія охорони прав спадкоємців	19
1.2. Суб'єкти права на обов'язкову частку у спадщині	44
Висновки до Розділу 1	78
 РОЗДІЛ 2. РОЗМІР ТА СКЛАД ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ЧАСТКИ У СПАДЩИНІ	 81
2.1. Особливості визначення складу обов'язкової частки у спадщині	81
2.2. Порядок визначення розміру обов'язкової частки у спадщині	105
Висновки до Розділу 2	129
 РОЗДІЛ 3. ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ОБОВ'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДЩИНІ	 134
3.1. Прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку у спадщині	134
3.2. Наслідки відмови від обов'язкової частки у спадщині	155
Висновки до Розділу 3	173
 ВИСНОВКИ	 177
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	 182
 ДОДАТКИ	 203

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Історично спадкування є тим правовий інструмент, який забезпечує та врівноважує баланс публічних і приватних інтересів у майновій сфері, і, зважаючи на реалії сьогодення, воно є одним із найважливіших способів гарантування захисту майнових вимог родичів спадкодавця та дотримання соціальних пріоритетів держави. Встановлюючи спадкування між власником майна-спадкодавцем і спадкоємцями, інститут спадкування забезпечує зміцнення права власності, стійкість і безперервність в розвитку приватної власності фізичних осіб, що сприяє зростанню їх матеріального і культурного добробуту. Оскільки спадкоємцями в переважній більшості згідно із законом є родичі померлої особи, інститут спадкування має також велике значення і для зміцнення сім'ї.

Можливість розпорядження приватною власністю через його передачу в спадок стала одним із найважливіших елементів цивільної правосуб'єктності. З кожним роком збільшується практика складання заповітів, через які спадкодавці мають на меті не лише розпорядитись своїм майном і передати його визначеному колу осіб, максимально запобігши спорам між ними, але й обмежити в праві наслідування тих близьких осіб, які, на думку спадкодавців, не гідні отримати спадок.

Незважаючи на те, що принцип свободи заповіту є висхідним для спадкового права, його зміст все ж має застереження, що стосуються, в тому числі, права окремих спадкоємців на обов'язкову частку у спадщині. Право на таку частку не скасовується заповітом і є виключенням, законодавчо регламентованим в інтересах сім'ї з урахуванням вимог справедливості у вигляді спеціальних заходів матеріальної підтримки окремих членів сім'ї за рахунок майна спадкодавця.

Право про обов'язкову частку у спадщині є важливим правовим засобом узгодження правомочності особи розпоряджатися своїм майном з її сімейними і моральними обов'язками, оскільки визнання за особою права на таку частку є істотним обмеженням принципу свободи заповіту.

Регулювання спадкових правовідносин, які опосередковують перехід обов'язкової частки у спадщині, традиційно будується на поєднанні інтересів, з одного боку, відокремленого суб'єкта, а з іншого – суспільства і держави. Незважаючи на те, що так чи інакше інститут обов'язкової частки у спадщині було врегульовано ще в межах римського права, ЦК України до певної міри його модернізовано, конкретизовано на законодавчому рівні його зміст, в зв'язку з чим, можна говорити про новий етап розвитку правового унормування зазначених правовідносин. Однак незважаючи на велику кількість безумовно позитивних змін, що полегшують як розуміння суті, так і реалізацію законодавчих приписів у досліджуваній сфері, невирішеною залишається низка питань як доктринального, так і правозастосовчого характеру в цій сфері, що стосуються особливостей визначення складу обов'язкової частки у спадщині, її розміру, а також кола тих осіб, які мають право на таку частку. У зв'язку із чим важливості набуває детальне опрацювання правового механізму здійснення права на обов'язкову частку у спадщині через призму наукових та правозастосовних підходів, з метою їх поглибленого вивчення та удосконалення.

Таким чином, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю системного дослідження доктринальних положень про право на обов'язкову частку у спадщині і їх цивільно-правового регулювання згідно з національним законодавством, що вимагає комплексного вивчення проблематики розглянутої сфери.

Питанням спадкових правовідносин, особливостям спадкування окремих видів майна, в чому числі спадкуванню за заповітом та за правом на обов'язкову частку у спадщині, визначенню кола суб'єктів спадкування,

договірним формам у спадкових відносинах присвячено велику кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них на особливу увагу заслуговують наукові здобутки Ч. Н. Азімова, Б. С. Антімонова, С. М. Братуся, М. Ю. Барщевського, В. В. Валах, В. В. Васильченка, Г. Ф. Гітцига, М. В. Гордона, К. О. Граве, В. П. Грібанова, І. О. Гронік, В. Г. Демченка, Н. М. Достдар, В. К. Дронікова, Е. Б. Ейдінової, Ю. О. Заїки, О. С. Іоффе, А. Є. Казанцевої, Л. В. Красицької, Ю. Г. Кропачевої, В. І. Крата, О. Є. Кухарєва, Г. С. Лиманського, С. Ф. Набієва, П. С. Нікитюка, І. Б. Новицького, Н. О. Нойманн, Н. М. Оксанюк, С. Г. Пасічник, І. С. Перетерського, О. П. Печеного, О. С. Путиліної, Л. К. Радзієвської, З. В. Ромовської, Є. О. Рябокonia, Р. О. Стефанчука, А. В. Трапезнікової, О. С. Уразовської, І. Я. Федорич, Є. В. Фесенко, С. Я. Фурси, Є. І. Фурси, Р. О. Халфіної, Є. О. Харитонova, Б. Б. Черепакіна, В. Ю. Чуйкової, В. А. Чуловського, Я. М. Шевченко, Ж. А. Шукшиної, Л. В. Шевчук тощо.

Незважаючи на те, що інститут заповіту, в межах якого здебільшого досліджують право на обов'язкову частку у спадщині, є достатньо дослідженим, не склалося єдиної загальноприйнятої думки щодо правової підстави обов'язкової частки майна у спадщині. Теоретична та правозастосовна складність юридичної природи інституту спадкування за правом на обов'язкову частку безумовно заслуговує і повинна стати спеціальним предметом дослідження окремої фундаментальної наукової праці, оскільки невирішеними залишаються питання щодо можливості виокремлення права на обов'язкову частку як окремого правового інституту, обґрунтування обмеження кола обов'язкових спадкоємців, наведених у законі, розміру такої частки, а також можливості відмови від неї і усунення від спадщини за правом на обов'язкову частку.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена (протокол № 7 від 30 січня 2009 року) вченою радою Хмельницького університету управління та права. Дисертація

виконана відповідно до наукової теми кафедри цивільного права та процесу на 2013–2017 роки «Удосконалення механізму правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» та на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105, що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права на 2013–2016 роки «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 01178U000103).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб на основі чинного законодавства України, узагальнення практики його застосування, зарубіжного правового регулювання, наукових поглядів визначити й обґрунтувати правову природу права на обов’язкову частку у спадщині та розробити пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства у сфері спадкових правовідносин.

Для досягнення вказаної мети було поставлено такі наукові завдання:

- визначити поняття та ознаки права на обов’язкову частку у спадщині як гарантії охорони прав спадкоємців;
- з’ясувати особливості суб’єктного складу правовідносин щодо спадкування обов’язкової частки у спадщині;
- проаналізувати особливості визначення складу обов’язкової частки у спадщині;
- встановити специфіку визначення розміру обов’язкової частки у спадщині;

- аргументувати механізми прийняття обов’язкової частки у спадщині;
- охарактеризувати наслідки відмови від обов’язкової частки при здійсненні спадкування;
- розробити конкретні пропозиції та рекомендації з удосконалення правового регулювання.

Об’єкт дослідження – правовідносини, пов’язані із здійсненням права на обов’язкову частку у спадщині.

Предмет дослідження – право на обов’язкову частку у спадщині.

Методи дослідження включають в себе комплексне поєднання загальнонаукових та спеціально-юридичні методи наукового пізнання, зважаючи на особливості предмету та об’єкту, мети та завдань дисертаційного дослідження. Застосування *діалектичного методу* сприяло визначенню понятійно-категорійного апарату дослідження (*розділи 1–3*); *історико-правовий метод* було використано для встановлення розвитку правового регулювання права на обов’язкову частку у спадщині (*підрозділ 1.1*); інтерпретація *логіко-юридичного методу* дозволила з’ясувати проблеми законодавчої регламентації суб’єктного, об’єктного складу правовідносин щодо обов’язкової частки у спадщині (*підрозділи 1.2, 2.1*); *порівняльно-правовий метод* було застосовано для вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду врегулювання права на обов’язкову частку у спадщині (*розділи 1–3*); метод *аналізу та синтезу* дозволив провести критичну оцінку понять і термінів у сфері спадкування та сформулювати власний понятійний апарат щодо досліджуваної тематики (*підрозділи 1.1, 2.1–2.2, 3.1, 3.3*).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній цивілістичній науці комплексним дослідженням, присвяченим правовому регулюванню права на обов’язкову

частку у спадщині. За результатами дисертаційної роботи сформульовано низку нових положень, висновків і пропозицій, а саме:

вперше:

1) визначено доцільність включення до складу обов'язкових спадкоємців дітей, народжених сурогатною матір'ю та/або з використанням методу екстракорпорального запліднення, зачатих після смерті спадкодавця, але не пізніше шести місяців з дня смерті спадкодавця;

2) обґрунтовано такі ознаки права на обов'язкову частку у спадщині: виступає гарантією прав та законних інтересів осіб, що знаходились на утриманні спадкодавця; встановлює правові межі реалізації вираженої в заповіті волі спадкодавця; обмежене виключним переліком суб'єктів; здійснюється лише у випадку прийняття спадщини; усі суб'єкти, наділені цим правом, володіють ним рівною мірою (крім випадків, коли встановлюється зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині);

3) визначено необхідність законодавчої регламентації підстав для збільшення розміру обов'язкової частки у спадщині, але не більше $\frac{2}{3}$ від частки, яка належала б кожному обов'язковому спадкоємцю у разі спадкування за законом. До таких підстав віднесено, зокрема, врахування витрат на утримання обов'язкового спадкоємця до смерті спадкодавця;

4) обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення обов'язку нотаріуса при посвідченні договору про зміну черговості одержання права на спадкування, встановлювати чи такий договір не буде порушувати прав спадкоємця (спадкоємців), який (які) має (мають) право на обов'язкову частку у спадщині;

5) аргументовано наділення відмови від обов'язкової частки у спадщині такими ознаками, як: строковість, вольовий характер, повнота, безумовність та беззастережність;

удосконалено:

6) обґрунтування необхідності включення до числа обов'язкових спадкоємців родичів спадкодавця, крім першої черги, які знаходились на його утримання до його смерті за умови відсутності у них інших родичів, у яких вони можуть знаходитись на утриманні;

7) розуміння недоцільності включення до складу обов'язкової частки у спадщині особистих немайнових прав спадкодавця у сфері інтелектуальної власності на підставі відсутності майнового інтересу обов'язкових спадкоємців та майнового еквіваленту таких прав;

8) аргументацію необхідності відокремлення обов'язкової частки у спадщині як окремого комплексного правового інституту з виокремленням норм про право на обов'язкову частку у спадщині за межі врегулювання питань щодо спадкування за заповітом;

набули подальшого розвитку:

9) визначення підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Такими підставами виокремлюються: врахування майнового стану спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку; наявність у спадкоємців власного майна; участь у спільній власності з спадкодавцем; тривалість спільного користування майном; тривалість шлюбу з спадкодавцем;

10) визначення застосовного права до випадків транскордонного спадкування, в тому числі за правом на обов'язкову частку у спадщині, шляхом використання колізійної прив'язки права постійного місця проживання спадкодавця на момент його смерті;

11) наукові позиції щодо тлумачення поняття права на обов'язкову частку у спадщині, яке сформульовано як право обов'язкових спадкоємців, коло яких вичерпно визначено цивільним законодавством, на гарантований законом мінімальний розмір спадщини, незалежно від змісту заповіту.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації можуть бути використані у:

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого розвитку теоретичної бази загальних і галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного права, проведення подальших наукових досліджень спадкового права в цілому та права на обов’язкову частку у спадщині, зокрема;

– *навчальному процесі* – під час викладання курсів «Цивільне право», «Спадкове право», «Нотаріат», та підготовки методичних рекомендацій із цих курсів (*Акт про реалізацію наукових досліджень Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 20.01.2020 року (додаток Б)*);

– *у нормотворчій діяльності* – для удосконалення нормативного регулювання спадкових відносин шляхом унесення відповідних змін до ЦК України та інших нормативних актів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, містить отримані особисто автором нові результати в галузі науки цивільного права, які спрямовані на вирішення проблем здійснення права на обов’язкову частку майна у спадщині. Усі сформульовані положення та висновки є результатами особистих досліджень автора.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження оприлюднені на таких наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науковій конференції «*Дев’ять осінніх юридичних читань*» (12–13 листопада 2010 р., м. Хмельницький); Міжнародній науково-практичній конференції «*Актуальні проблеми цивільного права*» (13-14 травня 2011 року, м. Харків); Міжнародній науковій конференції «*Десять осінніх юридичних читань*» (18–19 листопада 2011 р., м. Хмельницький); Міжнародній науково-практичній конференції «*Дванадцять осінніх юридичних читань*» (8–9 листопада 2013 р., м. Хмельницький); Міжнародній науково-практичній конференції «*Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні*» (19–20 серпня 2016 р., м. Львів).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження були викладені у *семи* публікаціях у фахових виданнях, з них *п'ять* – у наукових фахових виданнях України, *дві* – у міжнародних наукових виданнях, а також у п'яти тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел і двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 207 сторінок, з яких обсяг основного тексту – 181 сторінка. Список використаних джерел складається з 234 найменувань, викладених на 21 сторінці. Додатки викладено на 5 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПРАВО НА ОBOB'ЯЗKOBY ЧACTKY Y CПAДЩИНІ B CИCTEMІ CПAДKOBOTO ПPABA

1.1 Право на обов'язкову частку у спадщині як гарантія охорони прав спадкоємців

Спадкування тісно пов'язане з охороною майнових прав та інтересів особи. Встановленням майнового спадкування між власником-спадкодавцем і спадкоємцем (спадкоємцями), інститут спадкування гарантує зміцнення інституту права власності, в тому числі, через призму стійкості та безперервності розвитку приватної власності, яка, в свою чергу, сприяє зростанню матеріального і культурного добробуту суб'єктів, які нею наділені. В переважній більшості спадкове майно передається родичам померлого (якщо мова йде про спадкування за законом), тому доцільно говорити про те, що інститут спадкування відіграє важливу роль і в зміцненні родинних, в тому числі, сімейних відносин.

Фізична особа однозначно заінтересована в тому, хто і яким чином буде користуватись її майном після смерті [5, с. 5], а також досить часто фізична особа має на меті залишити набуте за життя майно в межах сім'ї, щоб ним розпоряджались і користувались рідні і близькі спадкодавця. Однак непоодинокими є випадки, коли спадкодавець хоче, щоб коли спадкоємців, навіть із числа родини, було обмеженим окремими членами сім'ї, і щоб майном та майновими правами не змогли розпоряджатись ті члени сім'ї, які не зуміють зробити цього належним чином або ж мали погані відносини з спадкоємцем за його життя.

Питання вибору правонаступника майна спадкоємця вирішується або на підставі свободи заповідальної волі правовласника, згідно з якою

визначається коло спадкоємців за заповітом, або на основі визнаних суспільством принципів соціальної справедливості, що визначають коло спадкоємців за законом [194, с. 11]. Перший варіант в повному обсязі відповідає законним можливостям суб'єкта-правовласника, що володіє приватною власністю, здійснювати права і розпоряджатися ними на свій власний розсуд, другий, в свою чергу, відповідає приватно-правовому режиму спадкування майна, який врівноважений публічним (законодавчим) визнанням його спрямованості до соціальної рівності.

Разом з тим історично сутність спадкування не може бути зрозумілою без ідеї про справедливість і моральні засади правонаступництва, які вимагають визнання і реалізації в межах спадкування соціальної цінності сім'ї, свободи приватної власності в єдності з соціальним тягарем такої власності, узгодженості таких функцій спадкування, як перерозподіл майна та забезпечення приватних інтересів. Відповідно сам по собі інститут обов'язкової частки в спадщині є прояв соціальних засад спадкування.

У зв'язку із чим інститут спадкування знає такий важливий правовий принцип, як принцип свободи заповіту. Свобода заповіту є наріжним каменем спадкового права. Цей принцип, характеризуючи висхідні засади диспозитивності та дозвільного характеру цивільно-правового регулювання спадкового права, має логічне висвітлення як в загальних положеннях Цивільного кодексу України [213] (далі – ЦК України) (статті 1, 3, 6 ЦК України), так і в нормах Книги VI, зокрема, ст. 1234, якою передбачено правосуб'єктність фізичної особи з повною цивільною дієздатністю до складення заповіту. Принцип свободи заповіту визнається і сучасною юридичною наукою, тому його також можна вважати доктринальним принципом спадкового права. Свободу заповіту – варто визнавати надану фізичній особі здатність, обмежену нормами цивільного законодавства, на власний розсуд розпоряджатись своїм майном та майновими правами на випадок смерті, змінювати чи скасовувати

складений раніше заповіт, а також обрати для своїх заповідальних розпоряджень іншу форму, яка не заборонена законом [86].

Здійснюючи своє право на заповіт, фізична особа може встановлювати коло спадкоємців без урахування факту сімейних чи родинних відносин з ним, незалежно від їх приналежності до черг спадкування за законом (ч. 1 ст. 1235 ЦК України); позбавляти права на спадкування будь-кого з спадкоємців за законом (за виключенням обов'язкових спадкоємців (ч. 2, 3 ст. 1235 ЦК України); надавати право спадкувати тим з спадкоємців, які можуть бути визнані негідними у зв'язку із вчиненням ними дій, передбачених нормами ЦК України (ст. 1224 ЦК України); встановлювати обсяг успадковуваного майна, що переходить до різних спадкоємців за власною волею (ст. 1236 ЦК України); врегульовувати питання щодо заповідального відказу (ст. 1237 ЦК України) або покладання на спадкоємців інших обов'язків, що не суперечать засадам цивільного законодавства (ст. 1240 ЦК України); призначити іншого спадкоємця (ст. 1244 ЦК України); укладати заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК України) або ж встановлювати заповідальне розпорядження через секретний заповіт (ст. 1249 ЦК України), спадкового договору (ст. 1302 ЦК України); визначати в межах такого заповіту його виконавця (ст. 1286 ЦК України); а також скасовувати чи змінювати заповіт до моменту смерті (ст. 1254 ЦК України). Фактично, ми говоримо про те, що свободою заповіту спадкодавець наділяється невичерпним переліком можливостей і повноважень щодо об'єктного та суб'єктного розпорядження своїм майном та майновими правами.

Однак, жоден із відомих на сьогодні правових принципів не є безмежним і тому принцип свободи заповіту наділений також такими обмеженнями [140]. В свою чергу, виділяють дві основні наукові позиції щодо таких обмежень. Перша думка скеровується до того, що свобода заповіту обмежується лише правом на обов'язкову частку у спадщині [188, с. 106]. Прихильники іншої концепції розширюють коло таких обмежень

через призму заповідального відказу, можливості укладення спадкового договору, видів та форм заповіту [100, с. 76]. Зважаючи на тему нашого дослідження, та не вдаючись до полеміки з означеного питання, відзначимо, що на нашу думку, навіть за умови визнання інших форм обмеження свободи заповіту, обмеження, встановлені обов'язковою часткою майна у спадщині є визначальними і такими, що мають пріоритет.

Передача всього майна стороннім особам за умови наявності найближчих родичів може вважатись певним порушенням сімейних зв'язків, у зв'язку із чим, незважаючи на гарантовану свободу розпоряджатись своїм майном та свободу заповіту, і встановлено в законодавстві обмеження до заповідальних розпоряджень спадкодавців через запровадження права на обов'язкову частку у спадщині.

Пояснити таку ідею законодавця можна тим, що власне морально-етичні норми підштовхнули законодавця (причому зазначимо, що врегулювання обов'язкової частки у спадщині не є новим інститутом для цивільного права, він має свої витoki ще з римського права) закріпити за низкою осіб право на отримання обов'язкової частки в спадщині, не беручи до уваги пряме волевиявлення спадкодавця, а часто і всупереч йому (наприклад, коли спадкодавець складає заповіт з тією метою, щоб виключити зі складу спадкоємців певних осіб або прямо позбавити їх спадщини, але які все одно стають спадкоємцями в силу того, що згідно із законом мають право на обов'язкову частку у спадщині).

У зв'язку з цим, варто також говорити про те, що реальна роль спадкування як засобу матеріального забезпечення осіб, які є близькими померлому, проявляється власне в тих нормах закону, які, незважаючи на свободу заповіту, забороняють позбавляти права спадкувати тих осіб, які опинилися за віком або станом здоров'я непрацездатними. Саме таким інститутом є положення ЦК України про обов'язкову частку.

Однак в цьому аспекті варто зробити застереження про те, що, незважаючи на конституційно закріплені гарантії соціальної

орієнтованості держави, в тому числі щодо обмеження права на заповіт, навряд чи можна посперечатися з тим, що в межах спадкового правового врегулювання питання соціального забезпечення обов'язкових спадкоємців законодавцем вирішено за рахунок саме спадкового майна, а не за рахунок державного.

Отримання обов'язкової частки є правом, а не обов'язком спадкоємця, в зв'язку із чим, обов'язковий спадкоємець може не прийняти належну йому частку (або відмовитися від неї). Однак варто зробити деякі застереження.

Свого часу Б.Б. Черепакін вказував, що неприйняття спадщини дієздатними спадкоємцями, які мають право на обов'язкову частку, означає відсутність цього спадкоємця, а його частка може перейти до спадкоємців за заповітом [215, с. 126].

На нашу думку, оскільки право спадкоємця на обов'язкову частку обмежує реалізацію вираженої в заповіті волі спадкодавця, то внаслідок відмови спадкоємця від обов'язкової частки, заповіт діє в повному обсязі. Тому, ми переконані, що правильною буде позиція не про те, що обов'язкова частка переходить до спадкоємців за заповітом, а про те, що спадкування за заповітом звільняється від обмежень і не виникає необхідності у визначенні долі обов'язкової частки з огляду на відмову від неї.

Все це говорить про те, що свобода спадкодавця щодо заповідального розпорядження юридично повна, але фактично досить умовна. Вказане підтверджується персоніфікованим характером обов'язкової частки, про що мова буде йти в наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

Принципово важливий елемент сучасного спадкового права – право спадкоємців на обов'язкову частку – виник ще в римському приватному праві, коли близьким родичам померлого право на спадщину надавалося незалежно від останньої волі заповідача. Страх перед громадською думкою

зумовлював потребу призначення спадкоємцями за заповітом саме членів сім'ї заповідача. Так, якщо в заповіті нічого не було залишено близьким родичам, то вважалося, що такий заповіт склала особа, яка перебувала «не в своєму розумі», і заповіт визнавався недійсним [141, с. 280; 157, с. 226].

Спадкоємців, які отримують право на певну частку спадщини незалежно від волі спадкодавця та інших спадкоємців в юридичній літературі традиційно називають обов'язковими або необхідними спадкоємцями [31, с. 56; 62, с. 25; 72, с.9-10; 115, с. 17]. Поняття «необхідні спадкоємці» введено як додаткову гарантію матеріального забезпечення найближчих до спадкодавця непрацездатних осіб, яких він зобов'язаний утримувати за життя [66, с. 287].

Слід зазначити, що норми про обов'язкову частку у спадщині (або норми, що схожі за змістом та цільовою спрямованістю) мають місце у законодавстві практично всіх країн і має свої витoki ще з римського права.

Римському праву відомі усні, публічні заповіти, які, в переважній більшості оголошувалися на вселюдних зборах. Принцип свободи заповіту має свої витoki саме з римського права. Хоча заповідач був наділений правом призначати спадкоємцями будь-кого, незалежно від наявності родинних відносин, важливе значення мали в цьому випадку моральні засади суспільства, в тому числі, що стосувалось поваги до сім'ї, тому публічність заповіту дещо стримувала спадкодавців від користування в повному обсязі своїм правом на його свободу в протидію сімейним інтересам. Тому спадкоємцями в переважній більшості призначались членами сім'ї заповідача навіть в заповіті. З часом, зважаючи на зміну характеру виробничих відносин, послаблення суворості моральних норм та інших чинників принцип свободи заповіту спонукав заповідачів дедалі більше звертати увагу у заповіті на сторонніх осіб, не враховуючи інтереси родичів. Тому по суті і виникла потреба в обмеженні такої свободи, яка спочатку зводилась поіменного перерахування заповідачем всіх своїх підвладних (*heredes sui*) під час оголошення заповідального

розпорядження, де він міг вказати, кого саме позбавляє спадщини. Традиція базувалась на тому, що заповідачеві привселюдно буде важко повідомити про тих родичів, яких він позбавляє спадщини, особливо, коли мова йшла про дітей спадкодавця. Однак такі обмеження по суті залишились формальними і не мали того ефекту, на який розраховувалось. Більш суворі обмеження були започатковані центумвіральними судами, до компетенції яких належав розгляд спорів про спадкування, якими було встановлено обов'язок заповідача не тільки перелічити близьких родичів, а й визначити у заповіті належну їм (обов'язкову) частку у спадщині. В іншому випадку спадкоємець, що позбавлявся спадщини, мав право пред'явити позов про порушення заповідачем моральних обов'язків. По відношенню до нього. Також преторською практикою було визначено коло осіб, які мали право на обов'язкову частку у спадщині, до числа яких належали крім підвладних спадкодавця, також і емансиповані діти. У класичний період право на обов'язкову частку у спадщині набули всі низхідні та висхідні родичі, а повнорідні та єдинокровні брати і сестри заповідача таке право набували за умови, що спадкоємцями були визначені недостойні особи. Обов'язкова частка встановлювалась у розмірі $\frac{1}{4}$ від законної частки. Позбавити права на обов'язкову частку могли того з спадкоємців, хто посягав на життя заповідача, дочка, яка одружилась без згоди батьків до 25 років, тощо) [208, с. 26].

У законодавстві окремих країн заповіт є єдиним можливим способом розпорядження майном на випадок смерті. В такому випадку майно, яке з будь-яких причин не було включено заповідачем в зміст заповіту, підлягає розподілу між рештою спадкоємців [85].

З точки зору класифікаційних підходів до конструювання відповідних правових норм щодо обов'язкової частки у спадщині, можна виділити дві групи країн. Перша група країн (Франція, Швейцарія, Болгарія) розділяє спадкове майно на дві частини, однією з яких («вільною часткою») спадкодавець може розпорядитися за допомогою заповіту, а

інша («резерв») переходить у визначених пропорціях до членів сім'ї спадкодавця. Розмір резерву залежить від числа присутніх на момент відкриття спадщини обов'язкових спадкоємців, а також від того, до якої категорії осіб вони належать. До числа осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, належать, перш за все, діти спадкодавця і той з подружжя, хто пережив, при цьому першим віддається безумовний пріоритет (ст. 913-916 Французького цивільного кодексу [44]; ст. 471 Швейцарського цивільного кодексу [45, с. 539]; ст. 28-29 Закону про спадкування Болгарії [45, с. 456]).

Обов'язкові спадкоємці успадковують одночасно зі спадкоємцями тієї черги, які закликаються до спадкування. Таким чином, інститут обов'язкової частки в спадковому праві покликаний матеріально підтримати певну категорію осіб, яка потребує особливого захисту в силу віку, стану здоров'я та майнового стану. Іншими словами, обов'язкова частка у спадщині в національному праві має виключно соціально-забезпечувальні засади [85].

У Франції майно спадкодавця розпадається на частину, що знаходиться в його вільному розпорядженні (*quotite disponible*), і частина, яка, як уже згадувалася, іменується в законі резервом (*reserve*). Відповідно до положень французького законодавства, вартість безоплатної передачі майна, що здійснюється через правочини між живими і через заповіт, не може бути більше половини майна, яке належить особі, яка робить відповідне розпорядження, якщо така особа залишає після своєї смерті одну дитину; третини – якщо вона залишає двох дітей; чверті – якщо вона залишає трьох або більше дітей. Для Франції характерним є те, що всі спадкоємці, які належать до низхідних (діти, усиновлені, онуки тощо), користуються правом на резерв. Слід зазначити, що той з подружжя, хто пережив, у Франції права на резерв не має і тому може бути повністю позбавлений спадщини. Висхідні спадкоємці також мають право на резерв за умови, що вони закликаються до спадкування за законом [45, с. 593].

Слід мати на увазі, що такі правила діють тільки щодо законних дітей. Для дітей, народжених поза шлюбом, існує норма про половину від того розміру, що належить для законних дітей, коли відбувається їх одноосібне (серед дітей) спадкування. У тому випадку, якщо така дитина закликається до спадкування одночасно з братами і сестрами спадкодавця або з їх низхідними спадкоємцями, розмір резерву позашлюбної дитини підвищується і становить не менше $\frac{3}{4}$ від всієї спадкової маси.

Право на резерв у Франції також мають висхідні спадкоємці. Неодмінною умовою такого наслідування виступає факт закликання їх до спадкування за законом. Розмір резерву для даної категорії спадкоємців, причому для як материнської, так і батьківській лінії, становить чверть від усієї спадщини.

У Цивільному кодексі Швейцарії також передбачений інститут обов'язкових спадкоємців. Однак її розмір залежить від їх категорії. Наприклад, щодо батьків і того з подружжя, що пережив, розмір обов'язкової частки становить половину, а щодо спадкоємців по низхідній лінії (дітей, онуків спадкодавця тощо) розмір такої частки вищий і становить $\frac{3}{4}$.

Болгарський Закон про спадкування встановлює, що обов'язкова частка дітей (включаючи і усиновлених) за однієї дитини становить $\frac{1}{2}$ майна спадкодавця, а за двох і більше – $\frac{2}{3}$ зазначеного майна. Обов'язкова частка батьків (або одного з них), що залишилися живими до моменту відкриття спадщини, – $\frac{1}{3}$ спадкового майна. У число обов'язкових спадкоємців включається також той з подружжя, що пережив. Його частка визначається так: при спадкуванні спільно з батьками спадкодавця він отримує $\frac{1}{3}$ спадкової маси. Якщо після смерті спадкодавця залишилися його низхідні родичі, обов'язкова частка такого з подружжя дорівнює частці дитини. У таких випадках за однієї дитини частка становить $\frac{1}{3}$ спадкової маси, за двох дітей – $\frac{1}{4}$, а за трьох і більше – $\frac{1}{6}$ спадщини [45, с. 344].

Інша система визначення обов'язкової частки, передбачена, зокрема, законодавством Німеччини, Австрії, Чехії, Греції, Угорщини, Росії, а також України і вона заснована на тому, що обов'язкові спадкоємці мають право вимагати від спадкоємців за заповітом виплати вартості частини частки, яка належала б їм за спадкуванням за законом.

Так, до прикладу, правом на обов'язкову частку в Німеччині наділені батьки, інший з подружжя, що пережив, а також його низхідні родичі, виключені з числа спадкоємців заповідальним розпорядженням або в тому випадку, якщо їх частка за заповітом менше, ніж половина їх законної частки [48, с. 545].

Розмір обов'язкової частки у спадщині за законодавством Німеччини становить половину тієї частки, яка належала б їм при спадкуванні за законом. Причому при розрахунку обов'язкової частки в неї зараховується все, що спадкоємець, який має право на таку частку, отримує зі спадщини за якою-небудь підставою, у тому числі вартість встановленого на користь такого спадкоємця заповідального відказу.

Примітно, що в праві Німеччини спадкоємець, який має право на обов'язкову частку у спадщині, на відміну від спадкового права України іменується кредитором, який набуває не право на частку в спадковому майні, а має право вимагати від спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину, виплати йому певної грошової суми [85].

Що стосується розміру обов'язкової частки в Угорщині, він є однаковим для всіх спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку, і становить не менше однієї другої від тієї частки, яка б належала їм при спадкуванні за законом [117, с. 58]. Неважко помітити, що в Угорщині розмір обов'язкової частки повністю відповідає її розміру за чинним законодавством України.

В Австрії, Чехії, Греції також обов'язкова частка дитини у спадщині фіксується на половині від тієї частини, що могла б їй відійти за законом. В Каталонії та Данії, де більше уваги приділяється приватній волі особи і

свободі заповіту така частка становить тільки $\frac{1}{4}$ законної частки [134, с. 5-6].

У Португалії частка фіксується на одній половині, коли є одна дитина і на дві третини, при наявності двох або більше дітей. В обох моделях, однак обов'язкова частка не залежить від розміру майна. Тільки в Норвегії і Данії було введено в дію обмеження щодо розміру обов'язкової частки в грошовому еквіваленті. У Данії обсяг обов'язкової частки складає лише одну чверть з нерухомості.

В Іспанії обов'язкова частка зафіксована на рівні двох третин майна, але заповідач може розрізняти своїх дітей: діти мають право на $\frac{1}{3}$ в рівних частинах, але заповідач може вільно розпоряджатися іншою третиною на користь окремих з них.

Зовсім інший підхід представлений в системах «common law». Так, англійському праву не відомі такі категорії, як «резерв» або «обов'язкова частка». У 1938 р. був прийнятий Акт про спадкування, який надав можливість тому з подружжя, що пережив, а також дітям спадкодавця, які є неповнолітніми і непрацездатними, просити в судовому порядку призначити «розумне утримання» із спадкового майна, проте це правило діє тільки в тому випадку, якщо таке утримання не було забезпечено заповітом.

Надалі в 1975 р. був прийнятий новий Акт про спадкування, в якому дане право було уточнено. Згідно з названим актом «розумне» утримання надається тільки такому колишньому з подружжя, який на момент смерті спадкодавця не набув інший шлюб, дітям спадкодавця, у тому числі зачатим за життя спадкодавця та народженим після його смерті, а також утриманням і низці інших осіб, які не пов'язані з спадкодавцем сімейними узами. Крім того, новий акт надав більше повноважень щодо визначення розміру та способу обчислення такого утримання [45, с. 595-596]. До осіб, які мають право на обов'язкову частку, належать колишній чоловік (дружина), що не перебуває в іншому шлюбі, діти спадкодавця (в тому

числі ще ненароджені), утриманці та інші особи, які не пов'язані з спадкодавцем кровним спорідненням.

Єдиним поняттям права на обов'язкову частку в спадщині, що передбачено національного системою права, в праві США відповідає відразу чотири поняття – право вибору частки (*elective share right*), законна частка (*statutory share*), заповіт на вибір вдови (*widow's elective will*) в штатах, які визнають спільну сумісну власність подружжя, і, нарешті, власне обов'язкова частка майна (*legitime*), передбачена лише в Луїзіані і лише для дітей спадкодавця [194, с. 25].

Варто зазначити, що в США та Канаді законодавством передбачено певне обмеження, що полягає у прийнятті рішення «проти заповіту». Таке обмеження може бути встановлено на користь того з подружжя, хто пережив. Заповідач також позбавлений права залишити іншого з подружжя без спадщини. Закони штатів в США здебільшого передбачають норму, за якою за дружиною (або чоловіком) визнається право отримати 1/3 майна заповідача [226, р. 110]. Той з подружжя, хто пережив, має право на власний розсуд обрати право спадкувати за законом, у тому випадку, коли положеннями заповіту він ставиться у менш вигідне становище, а також такі особи наділені правом на отримання «розумного» утримання з майна спадкодавця, однак таке утримання обмежується строком [222, с. 131].

Обов'язкова частка спадщини того з подружжя, хто пережив, складає в Португалії – 2/3 частки, в Австрії, Бельгії, Греції – 1/2 частки, в Італії – 1/3 (за умови наявності дитини), і 1/4 (за умови наявності декількох дітей), у Туреччині така частка становить 1/4, в Данії – 1/6, в Румунії – 1/8. Також законодавством Іспанії та Угорщини інший з подружжя має право на обов'язкову частку з узуфрукту [117, с. 61].

Також інститут обов'язкової частки притаманний праву країн пострадянського простору (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Узбекистан) [16, с. 28]. Статтею 1064 ЦК Республіки Білорусь, непрацездатні і неповнолітні діти, непрацездатний з подружжя і

непрацездатні батьки мають право на обов'язкову частку в розмірі $\frac{1}{2}$ від законної частки [41].

У ст. 1371 ЦК Грузії право на обов'язкову частку спадщини у розмірі $\frac{1}{2}$ законної частки мають діти, батьки та той з подружжя, хто пережив [39] без врахування факту їх непрацездатності.

У ст. 1149 ЦК РФ встановлено право на обов'язкову частку як спосіб обмеження свободи заповіту [42]. У результаті аналізу норм вітчизняного та російського законодавства у сфері обов'язкової частки у спадщині, необхідно відзначити значну відмінність. На відміну від ЦК РФ ЦК України більш жорстко окреслює коло обов'язкових спадкоємців, виключаючи закликання в якості таких третіх осіб, закріплюючи за обов'язковими спадкоємцями права на обов'язкову частку без можливості відмови в її присудженні. Оскільки відповідно до ЦК України при визначенні розміру обов'язкової частки у спадщині враховується вартість предметів домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця [43, с. 1098], можна зробити висновок про те, що в українському законодавстві передбачена можливість більш гнучко, ніж за ЦК РФ реагувати на проблеми, що виникають в процесі закликання обов'язкових спадкоємців до спадщини, пов'язані з тим, що не завжди виділення спадкової маси в натурі відповідає інтересам спадкоємця, тому що облік вартості спадкового майна дозволяє визначити таке майно не тільки в натурі, а й у грошовій формі (наприклад, інтересам непрацездатних спадкоємців вираження належної їм частки у спадщині в грошовій формі відповідає більше, ніж вираження такої частки в натурі). Також ЦК України встановлено принцип «непорушності обов'язкової частки», тому обмеження і обтяження, встановлені у заповіті, дійсні лише щодо тієї частки, яка перевищує обов'язкову частку (п.3 ст. 1241 ЦК України), на відміну від ч. 4 ст. 1149 ЦК РФ, ст. 1241 ЦКУ не надає право

суду відмовити у присудженні обов'язкової частки – її розмір суд може тільки зменшити, або збільшити[21, с. 36]. Фіксованість розміру обов'язкової частки є гарантією дотримання прав інших спадкоємців (обов'язкова частка – частка спадкування за законом, дозволяє гарантувати спадкоємцям за законом отримання спадщини, не порушуючи права на спадщину обов'язкових спадкоємців).

На неоднорідність європейського законодавства щодо питання регулювання обов'язкової частки звертає увагу і Європейська комісія в Зеленій книзі (Спадкування й заповіти) [55]. У ній, зокрема відзначається, що правові системи всіх країн-учасниць здійснюють захист родичів спадкодавця, усунутих від спадкування. Найчастіше такий захист приймає форму обов'язкової частки, але такий механізм не визнаний одноголосно всім Європейським Союзом.

З урахуванням такої думки Європейської комісії можна зробити висновок про те, що призначення певного утримання тому з подружжя, що пережив, і дітям спадкодавця не є в чистому виді обов'язковою часткою. Такий висновок може бути обґрунтований й історично. Виділення певного утримання членам родини спадкодавця пов'язане з майновими сімейними правами, а не із цивільними. Щодо цього протилежними є категорія виділення частки майна в цивільному праві й категорія призначення певного утримання, схожого з інститутом аліментів у сімейному праві. На нашу думку, не можна відкидати існування у даному випадку спадкових правовідносин і право на обов'язкову частку пов'язувати виключно із аліментними відносинами, оскільки право на таку частку може виникнути в особу лише після смерті спадкодавця, що склав заповіт, та вже в іншу чергу у зв'язку із тим, що ця особа знаходилась на утримання особи, що померла, оскільки ЦК України також передбачені випадки, коли особі може бути відмовлено у спадкуванні, а також випадки, коли розмір обов'язкової частки може бути зменшений.

Обов'язкова частка традиційно знаходила своє коріння в солідарності між поколіннями. Ця солідарність передбачала, що конкретні спадкоємці мають право не залишитися покинутими, оскільки обов'язкова частка виконувала функцію їх технічного обслуговування. Збільшення середньої тривалості життя спотворило ці мотивування. Сьогодні діти успадковують в більш пізньому віці, в той час, коли вони досягли високого рівня життя і часто накопичуються активи за рахунок своєї власної праці. Однак не слід забувати, що в будь-який час і в будь-який вік діти також можуть мати дітей економічні проблеми, вони можуть зіткнутися зі зниженням купівельної спроможності, високими соціальними внесками і податками або навіть безробіттям. Але, якщо дивитися в цілому, спадкування більше не забезпечує рівень життя, а більше покращує його. Тому можна припустити, що обов'язкова частка більше не має функцію технічного обслуговування і, таким чином, більше не слід розглядати її як розширення батьківського зобов'язання по утриманню своїх дітей [85].

З урахуванням цих соціологічних змін питання про те, чи дійсно заповідач, який був в стані вільно розпоряджатись своїм майном за життя, повинен настільки обмежувати свою заповідальну волю, на сьогодні є досить обговорюваним в багатьох європейських правових системах. Основною тезою є те, що у випадку, коли після смерті заповідача залишаються особи, які знаходяться на його утриманні, можуть розраховувати на певну майнову підтримку у вигляді виплати допомоги.

Такі виплати, як ми вже зазначали, передбачено законодавством Великобританії. У польському законодавстві, де обов'язкова частка фіксується на одній половині від законної, обов'язкова частка збільшується до 2/3 від встановленої частини, якщо діти є неповнолітніми або постійно не в змозі працювати.

Навіть в системах цивільного права, де обов'язкова частка міцно вкоренилася в правові традиції і правову культуру, обговорювалося питання, чи є вона як і раніше виправданим порушенням свободи заповіту.

Це було одним з найбільш важливих питань в дискусії про введення нового спадкового права в Нідерландах. Багато провідних авторів вказують на доцільність скасування обов'язкової частки [209, с. 234]. Спрощення спадкового права і свободи заповіту були основними передумовами для виникнення цієї дискусії. Правова доктрина, в першу чергу, вважає, що виховання і турбота про дитину, що забезпечені законодавством за життя батьків, має свої певні межі і вичерпність, якщо це не пов'язано з дієздатністю дитини. Дитина отримала своє належне утримання до досягнення повноліття, тому вона не може претендувати на майно батьків в тій частині, в якій вони власне не мають бажання заповідати своє майно дітям. До того ж таке право призводить до ситуації, коли чоловік і жінка намагаються зробити все можливе, щоб обійти право на обов'язкову частку з метою поліпшення становища іншого з подружжя. Основною ж причиною бажання відмовитись від цього правового інституту вважається недоцільність такого суттєвого обмеження заповідальної свободи спадкодавця. Звичайно, в окремих випадках, заповіт може обмежувати інтереси дітей чи одного з них або ж іншого з подружжя, але заповідач знає як правильно розпоряджатись своїм майном.

Збільшення фінансової спроможності населення породило ще більші дискусії про обов'язкову частку у спадщині. Обговорення навіть мало місце в Німеччині, де Конституція захищає як заповідальну свободу, так і має сімейний характер спадкування саме у зв'язку із вказаним нами вище рівнем захисту осіб правом на обов'язкову частку майна у спадщині. Але необхідно зазначити, що сімейний характер спадкового права передбачає щось більше, ніж вимогу до обслуговування спадкоємця в разі потреби. Це означає, що свобода розпоряджатися волею повинна бути обмежена обов'язковою часткою, виділеною для дітей, батьків, іншого з подружжя, але, можливо в іншій формі і має бути гарантована не в межах спадкового права, а в межах норм із соціального забезпечення.

У деяких країнах, таких як Нідерланди та Швеція розмір майна, яке заповідається, не може бути зменшеним з метою захисту інтересів інших осіб, окрім окремих виключень щодо захисту дітей. В англійському праві розмір обов'язкової частки враховується в результаті визначення середнього заробітку. У деяких правових системах інший з подружжя повинен ділити майно з батьками померлого, але брати і сестри все частіше виключаються. Цей приклад показує, що правові системи піддаються порівняній еволюції через одні і ті самі соціальні зміни в результаті процесів гармонізації та уніфікації.

Що стосується права на обов'язкову частку, то на сьогодні можна спостерігати певну гармонізацію різних правових систем, особливо в межах ЄС.

В інших сферах спадкового права, які не обговорювалися в межах цього дослідження, є також певні, але все ще дуже помірні кореляції, наприклад, щодо форми заповіту [228, р.17]. Суворі положення, щоб сформувалися в романській правовій сім'ї злегка пом'якшилися прецедентною правовою системою. До прикладу, в більшості випадків заборонено контракти на спадщину, але на сьогодні практика визнає багато виключень з цього загального правила. Так у Франції реформа від 23 червня 2006 року підтримує заборону, але дозволяє майбутнім спадкоємцям відмовитися від права вимагати відшкодування подарунків. Англійський закон передбачає можливість укладення «контрактів на залишення подарунку» і «договорів не анулювання заповіту». У першому випадку одержувач стає кредитором на майно, в останньому – бенефіціар не в змозі запобігти анулювання волі, однак він або вона може претендувати на компенсацію. У правових системах, що забороняють або обмежують контракти на спадок, все більше вчених визнають їх як інструмент для ефективного планування нерухомості.

Поставлена сьогодні дискусія в межах доцільності існування обов'язкової частки майна у спадщині підриває певний «авторитет»

обов'язкової частки майна у спадщині, вимагаючи переглядати правові традиції у бік більш глибокого та всеосяжного забезпечення свободи заповіту.

У зв'язку із викладеним, важливо відзначити, що право на обов'язкову частку майна у спадщині має багатовікову традицію в багатьох країнах світу, однак його зміст різниться залежно від їх розвитку та правопорядку. На сьогодні гостро постало питання про те чи таке право є настільки ефективним та обґрунтованим, наскільки воно обмежує інтереси заповідача. Тому, важливим є вивчення такого досвіду з відповідною екстраполяцією на національне спадкове право з метою удосконалення сучасної системи спадкового права в Україні.

В контексті нашого дослідження важливе місце має визначення місця інституту обов'язкової частки в межах спадкового права, що має не тільки теоретичне, але й має найважливіше практичне значення. Від його вирішення залежить правильність застосування норм спадкового права, оскільки крім загальних положень, що діють незалежно від підстав спадкування (час, місце відкриття спадщини, порядок прийняття або відмови від спадщини тощо), існують і такі, які притаманні лише певному порядку спадкування (наприклад, черговість притаманна спадкуванню за законом; заповідальний відказ – спадкуванню за заповітом тощо).

Вважаємо, що спадкування обов'язкової частки є особливим порядком спадкування, що пояснюється низкою обґрунтувань.

На особливість такого виду спадкування ще в середині минулого століття вказувала низка авторів [214; 58, с. 46]. Однак як особливий порядок спадкування, що відкривається за заповітом, виділення обов'язкової частки істотно відрізняється від розподілу майна між спадкоємцями відповідно до вказівок заповідача, тому що перше встановлюється волею законодавця, друге – волею спадкодавця. Разом із тим спадкування обов'язкової частки наближується (і лише наближується)

до порядку спадкування за законом: обов'язкова частка визначається, зважаючи на розмір законної спадкової частки.

На особливість такого виду спадкування також вказує Я.Ковальчук, пояснюючи це тим, що воно засноване на приписах, які передбачених законом, і відбувається всупереч положенням, викладеним в заповіті, зважаючи на те, що кожний з обов'язкових спадкоємців може взяти участь у розподілі спадщини безпосередньо на підставі абз. 1 ч. 1 ст. 1241 ЦК України у випадку, коли він є спадкоємцем першої черги за законом, звернеться за спадщиною протягом шести місяців з дня відкриття спадщини; і відповідно набуде право власності на частину спадкового майна, розмір якої буде встановлено через розмір його законної частки. Або ж таке право у нього виникне тоді, коли спадкодавцем складено заповіт і, незважаючи на його зміст, на підставі нормативних приписів, обов'язковий спадкоємець набуватиме права на обов'язкову частку з того майна, яке визначене в заповіті, але для інших спадкоємців [87]. В цілому підтримуючи ідею особливості права на обов'язкову частку у спадщині, однак не можемо до кінця погодись із автором, оскільки в першому випадку, про який йдеться, не може йти мова про обов'язкового спадкоємця, оскільки за спадкування за законом, такого права в нього не виникає і розмір частки відповідно вираховується на підставах, визначених для такого виду спадкування. Якби мова йшла про обов'язкову частку, то вона було б вдвічі меншою, ніж частки за законом. Також у випадку наявності заповіту і виникнення права на обов'язкову частку, то, в першу чергу, така частка задовольняється з спадкового майна за законом, а не заповітом.

Свого часу С. Фурсою запропоновано розглядати чотири види спадкування, що включають в себе спадкування за заповітом, за правом на обов'язкову частку у спадщині, за законом, а також спадкування спадкування речей звичайної домашньої обстановки та вжитку [182, с. 201]. Однак така класифікація нам видається невірною з точки зору

порушення логіки вибору критерію для класифікації, оскільки в перших трьох випадках ми можемо говорити про підставу виникнення спадкового правовідношення, а в четвертому – мова йде лише про особливості спадкування окремого об'єкта, який, в свою чергу, може бути успадкований як за законом, так і за заповітом та за правом на обов'язкову частку.

Найбільш поширеним аргументом на користь віднесення спадкування за правом на обов'язкову частку до спадкування за заповітом є розміщення відповідної статті 1241 у главі 85 ЦК, що регулює питання спадкування за заповітом [204, с. 98].

Однак, якщо спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині є складовою спадкування за заповітом, то перелік обов'язкових спадкоємців має бути визначений власне в тексті заповіту. Відповідно, якщо коло суб'єктів спадкування за заповітом обмежується самим заповітом, то обов'язкові спадкоємці, які не вказані як спадкоємці за заповітом, спадкують лише за правом на таку частку [187].

У тому випадку, коли обов'язкові спадкоємці також вказані як спадкоємці за заповітом, вони набувають подвійного статусу, що підтверджує тезу про те, що спадкування за правом на обов'язкову частку так чи інакше відбувається за межами спадкування за заповітом.

Якщо говорити про приналежність спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині до спадкування за законом, то схожим в такому випадку є лише перелік осіб, оскільки право на обов'язкову частку мають лише ті особи, які визначені в першій черзі спадкування і які не зазначені у заповіті.

Л.В. Лайко вказує, що невизначенність вказаних правових конструкцій нерідко призводить до спорів в нотаріальній та судовій практиці, коли спадкоємець, який має право на обов'язкову частку у спадщині, виявляє у нотаріуса бажання відмовитися від спадкування за законом на майно, що залишилося поза межами заповіту, але при цьому

має бажання прийняти спадщину в порядку обов'язкового спадкування і таким чином, отримати як обов'язкову частку частина майна, яка визначена в заповіті, вважаючи, що спадкування за законом і спадкування обов'язкової частки – різні підстави спадкування. Це виникає у випадках, коли поза межами заповіту залишається майно, що не має особливої цінності, неліквідне тощо. Авторка переконана, що спадкування обов'язкової частки є спадкуванням за законом, тому спадкоємець, який приймає спадщину у вигляді обов'язкової частки, не може відмовитися від спадкування за законом майна, що залишилося поза межами заповіту [101, с. 21].

Також поширеною є думка про те, що спадкування за правом на обов'язкову частку не можна відносити ні до спадкування за заповітом, ні до спадкування за законом [67, с. 107]. Ми можемо однозначно погодитись з цією тезою з таких міркувань.

В контексті права на заповіт, право на обов'язкову частку має відмежований характер, що зумовлено колом осіб та переліком майна, що входить до відповідних часток. Спадкоємцями за заповітом стають в силу того, що на це вказує спадкодавець в тексті заповіту, а спадкоємцями за правом на обов'язкову частку стають незалежно від того, чи є вони спадкоємцями за заповітом, але враховуючи обставини, перелічені в ст. 1241 ЦК України.

Спадкування за законом є особливим, визначеним законом порядком розподілу спадкового майна між спадкоємцями за умови відсутності заповіту. Фактично, держава через правові норми самостійно визначає перелік спадкоємців, до яких переходить майно померлої особи і відповідно частки такого майна для кожного з них. Спадкування за законом не передбачає можливості спадкування за правом на обов'язкову частку за відсутності такої потреби, оскільки розподіл майна спадкодавця в порядку спадкування за законом відбувається між тими самими суб'єктами, що мають право на обов'язкову частку.

Тому для остаточного вирішення цього питання потрібно виходити саме з категорії підстави спадкування. Як відзначає М.Ю. Рассказова, підставу спадкування не варто ототожнювати з підставою виникнення правовідносин [156, с. 44]. На думку А. В. Трапезнікової, підставою спадкування є особливий порядок закликання осіб до спадкоємства [194, с. 31].

ЦК України такими підставами є заповіт та закон, однак на специфічність спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині вказує той факт, що право на обов'язкову частку реалізується лише при наявності заповіту, але обсяг залежить від того права, яке виникло б при спадкуванні за законом. Тобто по суті підставою виникнення цього права є не лише наявність заповіту, але й відповідність обов'язкового спадкоємця вимогам, що ставляться до осіб першої черги спадкування за законом із вказівкою на їх обмежену дієздатність в силу віку, непрацездатність або ж утримання за життя померлого.

У цьому контексті важливо також визначити, яким утворенням є положення про право на обов'язкову частку в системі національного цивільного права і яке місце йому відведено в межах спадкового права.

Важко не погодитися з тим, що саме спадкове право є підгалуззю цивільного права. На це вказують більшість сучасних авторів [16; 53, с. 34; 63, с. 18].

Тому вважаючи спадкування за правом на обов'язкову частку окремою особливою підставою спадкування, можемо припустити, що норми, які регулюють перехід обов'язкової частки є галузевим інститутом цивільного права, що регулює майнові та деякі немайнові відносини з приводу набуття зазначеної спадкової частки.

Щодо унормування спадкування в зарубіжних країнах, хотілося б відзначити, що світова практика не відрізняється одноманітністю. Так, норми спадкового права більшості європейських країн включені до складу національного цивільного законодавства і розміщені, зазвичай, слідом за

нормами, що регламентують правове становище фізичних осіб і сімейні відносини (наприклад, у Франції). Однак існує й інша практика. Так, до прикладу, Естонія відмовилася від кодифікації цивільного права взагалі, обравши шлях розробки загального закону про регулювання цивільних відносин і прийняття спеціальних законів, присвячених окремим галузям та інститутам цивільного права, в тому числі – Закону «Про спадкове право» від 15 травня 1996 року. Варто зазначити, що в межах ЄС також немає єдиного цивільного кодексу, який би визначав традиційний для нас набір правовідносин, оскільки в розумінні права ЄС цивільним правом мають бути врегульовані лише питання, по'язані із договірними відносинами [24, с. 39].

У США законодавство про спадщину приймається законодавчими органами штатів. Так, в штаті Луїзіана діє «французький» Цивільний кодекс, внаслідок чого в цьому штаті збереглася в основних рисах французька система спадкового права. Існують також і досить суттєві відмінності в регламентації спадкових відносин в межах окремих штатів, що викликало потребу досягнення гармонізації правових норм в цій галузі і в розробці однакового закону про спадкування (Uniform Probate Code) [53, с. 132].

У зв'язку із викладеним, вважаємо за доцільне норми про право на обов'язкову частку у спадщині виокремити за межі розгляду питань щодо спадкування за заповітом, визначивши їх окремою Главою 85-1 «Право на обов'язкову частку у спадщині», де буде визначено особливості суб'єктного, об'єктного складу цього права, а також його змісту.

Визначаючи поняття права на обов'язкову частку, доцільно відзначити, що моральний аспект права на обов'язкову частку слушно підкреслено у дослідженнях О.Ю. Шилохвоста, який вказав, що якщо для спадкового права доцільним є твердження про нерозривний зв'язок із пануючими уявленнями про сімейні і моральні засади, то для обов'язкової частки це твердження вдвічі доречніше [221, с. 8].

Воля заповідача, що входить у протиріччя з правом осіб на обов'язкову частку у спадщині, у цій частині виконанню не підлягає. Водночас не виникає і потреби визнавати такий заповіт недійсним повністю або в певній частці. Підтвердженням цієї тези може слугувати приклад з судової практики, де рішенням суду було задоволено частково позов про часткове скасування заповітів і визнання права на обов'язкову частку у спадковому майні в частині визнання за особою права на обов'язкову частку, а вимоги щодо визнання заповіту недійсним судом були визнані необґрунтованими [165].

Доцільно, на нашу думку, віднести право та обов'язкову частку у спадщині до переважних прав спадкоємця [98, с. 28]. Більшість дослідників (як дореволюційних, так і сучасних) схилиються до думки, що за своєю сутністю переважні права мають характер привілею [19; 181; 68, с. 213] та є виключенням з принципу формальної рівності [12, с. 81].

Л. Леонова наголошує, що закріплення переважних прав, на перший погляд, не відповідає деяким основним принципам цивільного законодавства, таким як: рівність учасників регульованих цивільним законодавством відносин, свобода договору, неприпустимість свавільного втручання кого-небудь у приватні справи [97]. Адже саме по собі слово «перевага» означає право на привілей, а там, де починаються привілеї, рівність закінчується [107, с. 20].

Можливо, саме це дозволило В. Белову відзначати, що «перевага» переважного права ставить його носія в привілейоване (краще) положення порівняно з іншими особами, які мають аналогічні можливості [12, с. 87]. Відбувається свого роду вилучення з принципу рівності цивільної правоздатності всіх осіб, що припустимо лише у випадках, прямо встановлених законом. У цьому випадку, переважним право на обов'язкову частку є тому, що ним наділені не всі спадкоємці, а лише ті, що знаходились на утримання спадкодавця.

Не можна, зважаючи на суб'єкта, який перебуває на утриманні померлої особи пов'язувати право на обов'язкову частку виключно із аліментними відносинами, оскільки право на таку частку може виникнути в особу лише після смерті спадкодавця, що склав заповіт, та вже в іншу чергу у зв'язку із тим, що ця особа знаходилась на утримання особи, що померла, оскільки ЦК України також передбачені випадки, коли особі може бути відмовлено у спадкуванні, а також випадки, коли розмір обов'язкової частки може бути зменшений.

На думку Є.І. Фурси, право на обов'язкову частку – це перерозподіл спадщини державою з урахуванням інтересів найбільш незахищених верств громадян у разі не зазначення їх у заповіті або порушення їхніх прав за змістом заповіту [205, с. 75].

Заслуговує уваги визначення поняття права на обов'язкову частку в спадщині, надане І.В. Жилінковою: це право визначеної в законі особи (обов'язкового або необхідного спадкоємця) спадкувати майно незалежно від змісту заповіту за правилами, встановленими в законі [63, с. 11-12].

Вивчаючи природу обов'язкової частки, не можна не погодитися з М.В. Гордоном, який відзначає, що правило про обов'язкову частку є встановленою законом зміною розпоряджень, зроблених за заповітом. Застосування правила про обов'язкову частку не означає, що буде застосований порядок спадкування за законом. Залишається в силі заповіт спадкодавця в тій частині, в якій він не вимагає змін, передбачених правилами про обов'язкову частку [36, с. 64].

У літературі зустрічаються й інші позиції щодо сутності обов'язкової частки в спадщині. На думку одних, обов'язкова частка є певною часткою у спадщині, яка бронюється для особливою категорією спадкоємців незалежно від змісту заповіту [53, с. 124], інші вважають її приватною передачею прав [223, с.28].

Отож, право на обов'язкову частку є традиційним інститутом спадкового права, що наділений соціально-економічним і «моральним»

навантаженням, суть якого полягає в тому, що в силу прямої вказівки закону і незалежно від змісту заповіту найбільш соціально незахищені спадкоємці, коло яких вичерпно визначено ЦК України, успадковують після смерті свого батька (дружина, дитини, годувальника) не менше половини частки, яка належала б їм при спадкуванні за законом, тим самим забезпечуючи примат інтересів соціально незахищених суб'єктів правовідносин.

Проаналізовані основні засади права на обов'язкову частку у спадщині дають нам підстави визначити такі його ознаки:

- є обмеженням свободи заповіту;
- виступає гарантією прав та законних інтересів осіб, що знаходились на утримання спадкодавця;
- обмежене виключним переліком суб'єктів; здійснюється лише у випадку прийняття спадщини;
- усі суб'єкти, наділені цим правом, володіють ним рівною мірою (крім випадків, коли встановлюється зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині).

Враховуючи викладені ознаки, вважаємо, що право на обов'язкову частку у спадщині – це право обов'язкового спадкоємця на гарантований законом мінімальний розмір спадщини, незалежно від змісту заповіту.

1.2 Суб'єкти права на обов'язкову частку у спадщині

Основна функція інституту обов'язкової частки у спадщині – захист майнових інтересів найбільш матеріально вразливих спадкоємців. Основна мета держави, яка наділяє такі категорії осіб подібними правами полягає в надання свого роду соціальної допомоги, що запобігає втраті того

забезпечення і допомоги, якими такі особи користувалися за життя спадкодавця, а також у звільненні держави від тягаря їх утримання.

Тому одним із найбільш проблематичних питань правової природи права на обов'язкову частку у спадщині є визначення кола суб'єктів, що мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Спадкове правовідношення, як і будь-яке правове відношення взагалі, є суспільним, тобто складається між суб'єктами або їх певними групами, колективами (якщо ми говоримо про спадкові правовідносини щодо обов'язкової частки у спадщині, то такі суб'єктами є фізичні особи). Кожне правове відношення є конкретним, таким, що складається між чітко визначеними суб'єктами – учасниками правовідношення. Встановлення кола суб'єктів кожного конкретного правовідношення слугує індивідуалізації останнього, дає змогу відокремити його від інших подібних правовідносин. Ось чому розгляд суб'єктного складу правового відношення є одним із найбільш пріоритетних питань досліджуваного інституту спадкового права.

Треба визнати, що саме обов'язкові спадкоємці є суб'єктами спадкового правовідношення, оскільки спадкодавець на момент виникнення таких правовідносин вже не є суб'єктом правовідносин в силу смерті, хоча його дії (складення заповіту) безпосередньо впливають на виникнення таких правовідносин, але в часі такі події розмежовані і опосередковуються смертю спадкодавця. Разом із тим власне воля спадкодавця стає тим важливим фактором, з якого згодом формується склад спадкового відношення, коли через заповіт встановлюються коло спадкоємців і визначається чи мають право інші особи, не визначені в заповіті на обов'язкову частку у спадщині.

При спадкуванні за законом роль і значення волі спадкодавця зовсім не зменшується, оскільки спадкування за законом, як вірно зауважував С. М. Братусь, «засноване на припущенні, що закон, яким встановлюється коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри

спадкових часток, відповідає волі спадкодавця, який не побажав або не зміг висловити свою волю інакше – шляхом складання заповідального розпорядження» [17, с. 63]. Відповідно, у випадку відсутності заповіту слід вважати, що положення закону, які регулюють усі питання спадкового наступництва, цілком і повністю схвалені спадкодавцем, адже не були змінені ним у заповіті.

Варто вказати, що спадкове правовідношення – є юридичним зв'язком щодо відкриття та прийняття спадщини. Також цей зв'язок характеризується іншими діями, які пов'язані з набуттям спадкового майна, що врегульовані нормами спадкового права.

Розгляд поняття спадкового правовідношення під таким кутом служить основною базою правильного з'ясування природи правового зв'язку, який опосередковує право на обов'язкову частку у спадщині. Відзначимо, спадкове правовідношення по здійсненню права на обов'язкову частку є юридичним зв'язком обов'язкового спадкоємця і інших спадкоємців, що має місце за умови наявності заповіту, з приводу прийняття обов'язкової частки, а також вчинення інших дій, пов'язаних з її набуттям, що обмежує права інших правонаступників спадкодавця, який врегульований нормами спадкового права.

Зважаючи на специфіку права на обов'язкову частку, яку ми визначили в попередньому підрозділі нашого дослідження, а також запропоноване визначення досліджуваних відносин, важливим в контексті визначення суб'єктного складу таких відносин є встановлення власне їх специфіки.

Визначальною ознакою є те, що такі правовідносини є юридичним зв'язком. Особливість обов'язкового спадкового правовідношення полягає в тому, що воно виникає лише в разі соціальної взаємодії осіб. По суті обов'язковий спадкоємець та інші спадкоємці, визначені в заповіті, можуть не мати жодних зв'язків за життя спадкодавця, оскільки в заповіті останній може вказати будь-кого, кого члени сім'ї можуть не знати, або ж вказати

тих осіб, з якими він спілкувався раніше, коли, до прикладу, він ще не був знайомий з тим з подружжя, хто пережив. Однак власне наявність заповіту і передбачена законодавством гарантована частка обов'язкових спадкоємців стає підставою для кореляції їх інтересів та контактів і відповідно взаємозв'язку.

Крім того, важливо зазначити, що правовідносини, які опосередковують перехід обов'язкової частки, можливі лише у випадку, якщо воно набули певної юридичної форми – у зв'язку із смертю спадкодавця, оголошується заповіт та встановлюється коло спадкоємців, в тому числі обов'язкових спадкоємців.

Вказаний юридичний зв'язок може мати місце лише за наявності заповіту.

Ще однією специфічною ознакою таких відносин є те, що набуття обов'язкової частки в межах зазначених правовідносин тягне обмеження прав інших спадкоємців. Але не завжди такі обмеження мають реальне місце. До прикладу, інтереси спадкоємців за заповітом не будуть обмежені, якщо майна, що не включено до заповіту, буде достатньо для покриття розміру обов'язкової частки. Однак, такі ситуації є поодинокими і в більшості випадків спадкоємці за заповітом для того, щоб захистити свої права, звертаються до суду із вимогами про зменшення розміру такої частки або ж оскаржують визнання того чи іншого спадкоємця обов'язковим [162; 167; 69].

Спадкові правовідносини щодо обов'язкової частки також характеризуються особливостями визначення об'єкта таких правовідносин, яка полягає в тому, що під ним розуміється особливий об'єкт цивільних прав (спадщина), що не зустрічається в загальних нормах Цивільного кодексу, присвячених об'єктам цивільних правовідносин. Крім того, об'єктом є не вся спадщина, а лише обов'язкова частка як основний об'єкт і відповідно побічно ми можемо говорити про всю спадщину, передбачену

для спадкоємців за законом і заповітом, у зв'язку із якими встановлюється розмір і склад обов'язкової частки.

Особливостями також характеризується підстава виникнення досліджуваних правовідносин. Ми торкались цієї теми в межах попереднього підрозділу, тому зазначимо, що виникнення досліджуваних правовідносини тягне складний юридичний факт, який утворюють такі юридичні факти: складання заповіту потенційним спадкодавцем; смерть заповідача; юридичний стан обов'язкового спадкоємця (його відповідність вимогам ч.1 ст.1241 ЦК України). А. В. Трапезніковою до такого юридичного складу також зараховується прийняття обов'язковим спадкоємцем його частки [194, с. 61]. Ми не можемо погодитись із такою думкою, оскільки для виникнення правовідносин важливими є лише факт наявності заповіту та юридичних підстав визнавати спадкоємця обов'язковим, чи прийме такий спадкоємець свою частку не є важливим, оскільки в судовому порядку, до прикладу, іншими спадкодавцями може бути доведено факт не відповідності його вказаним вимогам і в такому випадку буде здійснено перерозподіл спадщини, якщо такий вже буде мати місце. Також обов'язковий спадкоємець може відмовитись від своєї частки з різних причин, а для того, щоб це зробити, правовідношення вже повинно мати місце. Тому вважаємо, що факт прийняття спадщини не є обов'язковим в межах досліджуваного юридичного складу.

І звісно, на окрему увагу заслуговує специфічний суб'єктний склад досліджуваних правовідносин. Суб'єктами відповідно виступають обов'язковий спадкоємець і інші спадкоємці.

Коло обов'язкових правонаступників вичерпно визначене ЦК України. Разом з тим, важливо відзначити, що саме по собі володіння всіма характеристиками обов'язковості ще не свідчить про участь у таких правовідносинах. Іншими суб'єктами правовідносин є інші спадкоємці, закликані до спадкування. Підстава закликання при цьому принципової ролі не відіграє, бо як спадкоємець за заповітом (у разі, якщо

незаповіданого майна недостатньо для покриття обов'язкової частки), так і спадкоємець за законом (права якого обмежуються, в першу чергу, в зв'язку з тим, що обов'язкова частка за правилами чинного законодавства виділяється перш за все з незаповіданого майна) є учасниками правовідносин по реалізації права на обов'язкову частку.

Для визначення специфіки суб'єктного складу обов'язкових спадкоємців, важливе значення має характер цього права, оскільки його специфіка, зважаючи на меншу спадкування за правом на обов'язкову частку, полягає власне в захисті прав та інтересів окремих незахищених категорій спадкоємців, то і мова повинна йти про те, що право на таку частку не може передаватись іншим спадкоємцям.

Персоніфікований характер обов'язкової частки пояснює чітко встановленим в законодавстві переліком осіб, що мають на неї право, а також відсутністю згадки про наслідки відмови від такої частки в межах статей 1273-1275 ЦК України. Однак варто зробити застереження, що особливості на наслідки відмови від обов'язкової частки у спадщині нами будуть розглянуті в межах підрозділ 3.2 дисертаційного дослідження.

Коло обов'язкових спадкоємців, закріплене в законодавстві різних країн, має свою специфіку, і здебільшого по'язані із особливостями розвитку спадкового права в частині визначення черг та складу цих черг спадкування за законом. Так, в окремих випадках коло обов'язкових спадкоємців обмежується трьома чергами спадкоємців за законом (наприклад, за законодавством Швейцарії), чи більше (наприклад, в Італії) чергами [135, с. 206]. Про особливості кола обов'язкових спадкоємців в різних країнах ми говорили в попередньому підрозділі.

В науці постійно обговорюваним є питання про розширення кола обов'язкових спадкоємців. Так, до прикладу Ю. Чуйковою висловлена думка про те, що до обов'язкових спадкоємців необхідно додати неповнолітніх онуків спадкодавця, які не перебувають на утриманні своїх батьків [219, с. 14].

Схожих позицій щодо розширення кола обов'язкових спадкоємців у дотримуються також Є. Фурса і С. Фурса [182, с. 232].

На противагу висловленим позиція, Ю. О. Заїка висловлюється про недоцільність розширення кола обов'язкових спадкоємців, зважаючи на засади справедливості та розумності з метою збереження принципу свободи заповіту. Автор вказує, що обов'язковими мають бути визнані лише непрацездатні фізичні особи, які перебувають у найближчих сімейних та/або кровних стосунках із спадкодавцем, щоб це не призвело до зменшення обсягу спадкової маси, на який поширюється дія принципу свободи заповіту [66, с. 200].

Недоцільним розширення кола обов'язкових спадкоємців також вбачають Л. Гнєзділова [33], М. Мельник [119, с. 134], З. Ромовська [168, с. 47], Є. Рябоконт [65, с. 105-106], Я. Турлуковський [195, с. 118] тощо.

На думку окремих авторів, необґрунтоване розширення кола спадкоємців за законом може призводити до того, що спадкова маса буде переходити досить далеким родичам спадкодавця, з якими він за життя міг не підтримувати жодних відносин, або ж навіть не знав про їх родинні зв'язки [12]. З одного боку погоджуючись з такою тезою автора, ми хочемо відзначити, що спадкодавець має величезний арсенал прав для розпорядження своїм майном за життя, в тому числі мова йде про складання заповіту. Нічого не заважає спадкоємцю, з метою обмеження кола спадкоємців, передбачити їх в заповіті. Якщо ж спадкоємців не буде встановлено за відсутності заповіту, або ж коли заповітом не покривається все майно спадкодавця, права власності на таке майно переходять державі, і не завжди вона має можливість належно розпорядитись цими правами.

В першу чергу, необхідно відзначити, що обов'язковим спадкоємцем може виступати тільки фізична особа (громадянин, апатриди, біпатрид), при цьому ні факт наявності громадянства, ні стан дієздатності значення не мають.

ЦК України певною мірою розширено свободу заповіту, оскільки з числа обов'язкових спадкоємців виключено утриманців. Обмеження кола обов'язкових спадкоємців має своє пояснення.

У ЦК України, порівняно із ЦК УРСР хоч і збережено норму щодо права спадкоємців на обов'язкову частку в спадкуванні, натомість змінено суб'єктний склад осіб, які мають зазначене право [83]. Із зазначеного переліку осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині, виключено утриманців, до яких належали непрацездатні утриманці (у віці до 16 років, а які вчаться – до 18 років; жінки – з 55 років, чоловіки – з 60 років; особи з інвалідністю I, II, III груп).

Складність визначення даного кола осіб і специфіки їх можливого спадкування не дозволяє стверджувати однозначно, що ЦК України вирішив усі питання у цій сфері. Разом з тим Постанова Пленуму ВСУ від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» [153] не дала однозначних відповідей на це питання, вказавши лише, що перелік осіб, що мають таке право, є вичерпним.

Визначаючи специфіку окремих обов'язкових суб'єктів, в першу чергу, необхідно звернути увагу на малолітніх та неповнолітніх дітей.

Так, наприклад, якщо говорити про неповнолітніх дітей, то чи враховуватиметься у цьому випадку факт визнання неповнолітньої особи повністю дієздатною, чи все ж таки буде враховано виключно віковий фактор.

Обов'язкова частка дитини є мірою захисту майнових інтересів неповнолітнього у зв'язку з тим, що сімейним законодавством передбачено обов'язок батьків утримувати своїх дітей.

Відносно кровних дітей, не має значення народжені вони у шлюбі чи є позашлюбними (інший порядок донедавна був, наприклад, у Франції – ст.915 ЦК Франції в ред. Закону від 03.01.1972 р №73-3, але новий закон від 03.12.2001 року. № 1-1135 зрівняв в правах закономірнонароджених і позашлюбних дітей). І як наслідок – діти, народжені у шлюбі, визнаному

згодом недійсним, мають право на спадкування після обох батьків нарівні з дітьми, народженими в дійсному шлюбі [169, с .25].

Треба мати на увазі, що й усиновлені діти наділені рівними спадковими правами з рідними дітьми спадкодавця.

Варто зазначити, що законодавством окремих країн передбачено різницю в можливості здійснення права на обов'язкову частку у спадщині для усиновлених дітей. Однак в цьому аспекті варто зазначити, що Європейським Судом з прав людини у справі «Inze & Austria» 1987 року було визнано дискримінацією надання переваги кровним дітям, народженим у шлюбі на противагу позашлюбних дітей. У справі йшлося про те, що заявник набув права власності на ферму, яка належала його матері, однак він не міг нею користуватись, зважаючи на норму закону, яка забороняла користуватись такими набутими правами позашлюбним дітям [23, с. 32].

Щодо права на обов'язкову частку усиновлених дітей законодавство країн Європи зазнало змін у зв'язку із Постановою Європейського Суду від 13 липня 2004 р. «Pia and Puncernau & Andorra», яким було утверджено принцип рівності у походженні кровних дітей з усиновленими для потреб встановлення спадкових прав, передбачених заповітом. У справі йдеться про те, що у заповіті від 1939 року, мати встановила, що її син та спадкоємець зобов'язувався передати успадковане від неї майно у власність дитині (онуку), яка народжена у законному і церковному шлюбі. У випадку, якщо б така вимога не була виконана, спадщина повинна була перейти до інших спадкоємців з числа родичів по низхідній лінії. У 1969 році син спадкодавиці уклав церковний шлюб, у якому разом із дружиною вони усиновили дитину. У 1995 році сином було складено заповіт, у якому успадковане від матері майно передавалось цій дитині у власність із пожиттєвим правом користування. Правнучки спадкодавиці (потенційні вигодонабувачі) звернулися до суду із оскарженням такого заповіту, вказуючи, що його умови суперечать заповіту матері 1939 року. ЄСПЛ у

своєму рішенні вказав, що зміст заповіту матері не дає підстави для висновку про те, що сином не було виконано його умови щодо передачі успадкованого майна онукам. Також ЄСПЛ було наголошено, що усиновлена дитина, зважаючи на те, що батьки на себе взяли відповідальність по її утриманню, має рівні права із дитиною, яка народжена у шлюбі від батьків, в тому числі мова йшла і про майнові права [225].

Однак для усиновлених обов'язкових спадкоємців існує проблема підтвердження спорідненості. З цієї причини непоодинокими бувають ситуації, коли обов'язковому спадкоємцеві необхідно доводити свій ступінь спорідненості шляхом нотаріального засвідчення. У такому випадку для оформлення спадщини необхідне надання відповідних документів, що доводять спорідненість. А в ситуації з усиновленими особами, які мають спадкові права щодо усиновлювачів і їх рідних, а також кровних батьків і їх близьких, одночасно пред'явити такі докази буває дуже проблематично. До ускладнює чинників в таких ситуаціях можна віднести те, що при провадженні процедури усиновлення на підставі судового рішення вносяться зміни в реєстраційні документи, що сприяє спрощенню доведення спорідненості з усиновлювачами; в той же час документи, які підтверджують походження усиновленої дитини вилучаються, що призводить подекуди до неможливості доведення спорідненості при виникненні або відновлення права спадкування щодо кровних батьків. Також на прохання усиновлювачів в документи можуть бути внесені зміни щодо ініціалів, дати народження, місця народження, що також ускладнює процес доведення факту спорідненості.

Право спадкування визнається також і за дітьми спадкодавця, які народилися після його смерті (ст.1261 ЦК України). Мова тут іде не про те, що дитина, яка ще не народилась, наділяється правоздатністю або будь-яким суб'єктивним правом. Закон передбачає лише захист інтересів можливого спадкоємця, до того ж ніяких прав на майно або спадкування

ще не народжена дитина не має. Захист її інтересів зводиться до захисту її можливої частки за умови її народження, якщо ж дитина не народжується, то вона й не буде закликає до спадкування.

Важливо у цьому контексті визначити особливості та можливість залишення за емансипованими неповнолітніми права на обов'язкову частку. Так, ч.1 ст.2 ЦК України визнано рівність всіх учасників цивільних правовідносин, в тому числі малолітніх та неповнолітніх осіб, як і всі інші. Передумовою участі вказаних осіб у цивільних правовідносинах є цивільна правосуб'єктність.

До досягнення повноліття (18 років) неповнолітні особи наділені обмежених колом прав та обов'язків, які вони можуть здійснювати. Однак серед таких прав визнано право неповнолітніх осіб вийти з-під опіки батьків із встановленням їх повної дієздатності.

Згідно зі ст. 51 Конституції України батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. У державі діє механізм, що гарантує можливість здійснення права на матеріальну підтримку з боку батьків, які не виконують своїх обов'язків.

Обов'язок батьків з утримання дітей виникає з моменту народження дитини та триває до моменту досягнення особою повноліття, незалежно від бажання учасників даних правовідносин. Законодавство зобов'язує батьків надавати кошти для нормального існування дитини. Це кошти, що витрачаються на харчування, одяг, навчання, оздоровлення дитини тощо.

У літературі висловлена думка про те, що батьки зобов'язані утримувати неповнолітніх дітей незалежно від свого матеріального становища та умов життя, а також, від того, чи є батьківське утримання єдиним джерелом існування дітей, чи діти мають й інші кошти, у тому числі й особисті заробітки [25, с. 15]. Протилежну думку висловлює О.Й. Пергамент, говорячи про те, що в тих випадках, коли саме аліментне зобов'язання виникає незалежно від наявності достатніх коштів у зобов'язаної особи (наприклад, аліменти на утримання дітей їх батьками),

аліментнозобов'язаний все ж таки звільняється від виконання покладеного на нього законом обов'язку по утриманню на той період, протягом якого за незалежних від нього причин не отримує заробітної платні та не має інших доходів [138, с. 23].

З вказаною точкою зору важко погодитись, оскільки законодавством не передбачений порядок звільнення від сплати аліментів за мотивом нужденності самої аліментнозобов'язаної особи. Це цілком закономірно, адже особа, що перебуває у важкому матеріальному становищі, буде вишукувати кошти для свого власного існування в силу того, що є працездатною або володіє певним майном, яке може принести їй прибуток. Цього не можна сказати про дітей, добробут яких нерозривно пов'язаний з матеріальними можливостями батьків.

Відповідно до ч. 1 ст. 193 СК України влаштування дитини до закладу охорони здоров'я, навчального або іншого закладу не припиняє стягнення аліментів на користь того з батьків, з яким до цього проживала дитина, якщо вони витрачаються за цільовим призначенням. Аналізуючи наведену норму, можна дійти висновку, що законодавець не виключає можливості стягнення аліментів навіть у тому випадку, коли дитина знаходиться на повному утриманні держави та у разі, коли один з батьків витрачає на неї певні кошти.

З наведеного можна зробити висновок, що малолітні та неповнолітні особи мають безумовне право на утримання, і навіть позбавлення батьківських прав не позбавляє таку малолітню чи неповнолітню особу від права на утримання відповідно до ст. 166 СК України, а відповідно і від права на обов'язкову частку майна у спадщині.

Цивільним законодавством передбачено підстави надання повної цивільної дієздатності, серед яких варто назвати запис неповнолітньої особи матір'ю (батьком) дитини; досягнення 16 років і робота за трудовим договором або бажання здійснювати підприємницьку діяльність.

По суті надання повної цивільної дієздатності забезпечує можливість працювати і утримувати себе неповнолітній особі. У зв'язку із чим можна говорити про те, що така особа буде позбавлена права на обов'язкову частку, але за національним законодавством такого права позбавити не можна, а лише в судовому порядку можна зменшити розмір такої частки. З точки зору практики питання з емансипованими неповнолітніми також мають складнощі, оскільки нотаріус має для видачі свідоцтва про право на спадщину для обов'язкових спадкоємців встановити їх непрацездатність за свідоцтвом про народження та паспортом, як і по суті, не містять такої інформації. І нотаріус може бути позбавлений можливості виявити у неповнолітнього джерело доходів, якщо таке є.

На думку, Ж. Л. Чорної, поняття надання повної цивільної дієздатності в Цивільному кодексі розглядається ширше, ніж поняття набуття особою цивільної дієздатності в повному обсязі [217, с. 191]. Справа в тому, що відповідно до ч. 2 ст. 34 ЦК України набуття дієздатності в повному обсязі пов'язується лише із досягненням повноліття та із вступом неповнолітньої особи в шлюб. А надання повної цивільної дієздатності пов'язується із записом неповнолітньої особи батьком (матір'ю) дитини (ч. 1 ст. 35 ЦК України). Ми не погоджуємося з думкою В. Н. Леженіна, який писав про те, що не можна в законодавчому порядку встановити вік, з якого виникає батьківська дієздатність, або пов'язувати її виникнення з фактичним чи юридичним шлюбом. Далі він зазначає, що батьківська дієздатність виникає в особи з моменту народження дитини. З урахуванням цього при народженні дитини дієздатність може виникнути і у фізичних осіб, які не досягли навіть 14 років [106, с. 11-12]. З такою точкою зору погоджуються й інші вчені [79, с. 89].

Ми погоджуємось із думкою Ж. Л. Чорною, яка вважає позицію законодавця з цієї проблеми більш вірною, оскільки народження дитини ще не є тим фактом, за яким особа повинна набувати повної цивільної

дієздатності. Запис неповнолітніх (жінки) чоловіка матір'ю (батьком) дитини за їхньою заявою є підставою виникнення цивільних правовідносин, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [146]. Це пов'язано з тим, що народження дитини тягне за собою необхідність здійснення батьками різних дій як фактичного, так і юридичного характеру, для яких звичайні межі дієздатності неповнолітніх осіб можуть бути занадто вузькими. Так, наприклад, придбання меблів для дитини, а також будь-якого іншого майна, оскільки правочини, які виходять за межі дрібних побутових, повинні вчинятися за згодою батьків неповнолітньої матері (батька). Це не завжди зручно, особливо у випадках, коли відносини між неповнолітньою матір'ю чи батьком і їхніми батьками ускладнюються через народження дитини. Тому реєстрація неповнолітньої особи як матері чи батька дитини повинна слугувати самостійною підставою для надання такій особі дієздатності в повному обсязі [168]. На це також вказує ст. 16 СК України, в якій зазначається, що «коли мати, батько дитини є неповнолітніми, баба, дід дитини з боку того з батьків, хто є неповнолітнім, зобов'язані надавати йому допомогу у здійсненні ним батьківських прав та у виконанні батьківських обов'язків». Тобто, запис матір'ю або батьком дитини неповнолітніх батьків (за їх заявою) повинен слугувати самостійною підставою для набуття особою повної цивільної дієздатності [217, с. 92].

Тому набуття названими особами повної цивільної дієздатності необхідно розглядати у сукупності з реальними відносинами між ними і спадкодавцем. Зокрема, якщо, спадкодавець надавав допомогу своїм дітям та внукам, то тоді вони вправі претендувати на обов'язкову частку в розмірі, не меншому наданої спадкодавцем допомоги. Тобто і у цьому разі встановити однозначно статус особи неможливо.

Необхідно погодитись із думкою Ж. Л. Чорної про те, що не можна ототожнювати поняття «надання повної цивільної дієздатності» і «повноліття» (якщо, звичайно, вони не збігаються за часом) [217, с. 93].

Якщо особі за рішенням органу опіки та піклування (до досягнення 18 років) надається повна цивільна дієздатність, вона не стає при цьому повнолітньою. На це звертає увагу С. Букшина, яка зазначає, що емансипований неповнолітній зберігає свій статус неповнолітньої особи. У зв'язку з цим зберігається низка майнових прав, якими наділяються малолітні і неповнолітні особи [18, с. 50].

Така неповнолітня особа зберігає і право на отримання аліментів від своїх батьків, хоча, виходячи із ст. 188 СК України, батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби. За законодавством Російської Федерації, до прикладу, це питання вирішується інакше. В ч. 2 ст. 120 Сімейного кодексу РФ вказується, що виплата аліментів, які стягуються у судовому порядку, припиняється у випадку набуття неповнолітніми дітьми повної дієздатності до досягнення повноліття [176, с. 53]. Однак його логічність і обґрунтованість викликає заперечення. На нашу думку, що визнання неповнолітньої особи повністю дієздатною не означає безумовної зміни її матеріального становища в кращий бік. Така особа може, наприклад, займатися підприємницькою діяльністю і разом з тим не отримувати достатніх засобів до існування. Або деякий час отримувати дохід, який перевищує дохід кожного з батьків, а згодом не отримувати нічого, як і повнолітні особи, які займаються підприємницькою діяльністю. Тому звільнення батьків від сплати аліментів на утримання неповнолітньої особи повинно проводитись за рішенням суду і з урахуванням усіх обставин справи. А залишення за батьками такого обов'язку, на нашу думку, є додатковою підставою до того, щоб така особа залишала за собою право на обов'язкову частку у спадщині.

На нашу думку, ми повинні в даному випадку враховувати фактор віку та фактор спроможності самостійно забезпечувати себе матеріально і залишити за такими особами право на обов'язкову частку майна у

спадщині, оскільки це відповідатиме загальним принципам цивільного права в цілому і принципам спадкування, зокрема. Тому, на нашу думку, необхідно конкретизувати у ст. 1241 ЦК України таке положення і вказати на необхідність визначення для дітей спадкодавців, яким надана повна цивільна дієздатність, підстав для такого надання і залишення за особами, що отримали такий статус у зв'язку із народженням дитини та (або) записом батька дитини права на обов'язкову частку у спадщині.

В юридичній літературі 60-х років висловлювалися протилежні думки: пропонувалося розширити коло необхідних спадкоємців шляхом включення до їх числа неповнолітніх онуків і правнуків, непрацездатних діда і баби, братів і сестер спадкодавця [200, с. 118]. Деякі сучасні автори пропонували включити до числа обов'язкових спадкоємців неповнолітніх онуків, які не отримували утримання від своїх батьків [219, с. 13-14].

Широкої підтримки ці пропозиції не дістали, оскільки розширення кола спадкоємців, які б набували право на обов'язкову частку, по-перше, значно б обмежило волю заповідача, яку він висловлює у заповіті, по-друге, ці особи мають можливість ще за життя отримати згідно із законом допомогу у вигляді аліментів від ближчих родичів (від своїх батьків чи дітей), а по-третє, якщо між такими особами та спадкодавцем дійсно тісні стосунки, вони проживають саме зі спадкодавцем, який надає їм утримання, то вони отримують спадщину як члени сім'ї спадкодавця.

Однак, відповідно до п.п. 4.1 п. 4 розд. 1 ч. III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів стосовно охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалених рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р., внуки не можуть бути визнані обов'язковими спадкоємцями [120]. Однак мова може йти про таких обов'язкових спадкоємців в тому випадку, коли внуки знаходились на утриманні спадкодавця на момент його смерті, хоча маємо

застереження, що підтвердити факт такого утримання для нотаріуса в безспірному порядку було б заскладно. Тому, питання про включення внуків до складу обов'язкових спадкоємців видається досить дискусійним і таким, що потребує додаткового дослідження.

Також, на нашу думку, потребує уточнення така категорія осіб, як непрацездатні повнолітні діти, вдова (вдівець) та непрацездатні батьки. Загалом непрацездатність – це втрата або відсутність здатності до праці, яка може бути тимчасовою, тривалою або постійною. Однак визначення непрацездатних осіб, у різних законах України відрізняється та залежить від обставин, які спричинили необхідність визначення таких осіб.

Питання про працездатності традиційно в національному правопорядку належить до сфери трудового законодавства і пенсійного забезпечення. Доктрина цивільного права виступає переважно за застосування цих правил [178, с. 45; 58, с. 30]. Це один з небагатьох прикладів рідкісного для цивілістики субсидіарного застосування норм, що характеризується тим, що певні відносини, в силу відсутності відповідної галузевої регламентації, піддаються правовому регулюванню за допомогою норм інших галузей.

Так, ст. 37 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [148] непрацездатними членами сім'ї в розумінні суб'єктів права на пенсію в разі втрати годувальника, визнає:

- дітей, братів, сестер та онуків, які не досягли 18 років або старших цього віку, якщо вони визнані особами з інвалідністю до досягнення 18 років;
- батька, матір, дружину, чоловіка, якщо вони є особами з інвалідністю або досягли пенсійного віку, передбаченого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»;
- одного з батьків, або чоловіка (дружини), або діда, бабусю, брата чи сестру, незалежно від віку і працездатності, якщо вони здійснюють

догляд за дітьми, братами, сестрами чи онуками померлого годувальника, які не досягли 8 років, і не працюють;

– діда і бабусю у випадку відсутності осіб, які за законом зобов'язані їх утримувати.

Відповідно до ст. 5 вказаного Закону «право на соціальну пенсію мають усі непрацездатні громадяни на умовах, що визначаються цим Законом». В свою чергу, ст. 93 передбачено, що соціальні пенсії призначаються і виплачуються непрацюючим громадянам, за виключенням осіб з інвалідністю з дитинства, які не мають права на трудову пенсію. До таких осіб належать інваліди I і II груп, у тому числі інваліди з дитинства, а також інваліди III групи, а також особи, які досягли віку 60-річного віку для чоловіків і 55-річного віку для жінок.

У зв'язку із викладеним непрацездатними батьками вважаються батько та матір, які досягли пенсійного віку, не працюють або втратили годувальника; один із непрацездатних батьків незалежно від віку і працездатності, якщо він здійснює догляд за дітьми, братами, сестрами чи онуками, які не досягли 8 років, годувальника, який помер; непрацюючі особи з інвалідністю (за виключенням інвалідів дитинства); особи з інвалідністю, які втратили годувальника.

Свого часу А.А. Файнштейном висловлювалась думка про те, що досягнення певного віку є недостатньою підставою для визнання спадкоємця непрацездатним, і відповідно визнання за ним права на обов'язкову частку у спадщині [201, с. 108].

Як переконує Є.І.Фурса, зважаючи на зміст ст. 1241 ЦК не мають права на обов'язкову частку у спадщині ті спадкоємці, які, за умови наявності фактичної непрацездатності, пов'язаної з віком чи станом здоров'я, працюють і отримують відповідний прибуток або ж успішно здійснюють підприємницьку діяльність. До прибутку автор також відносин велику за розміром пенсію. Разом із тим автор визнає, що нотаріусу складно самотійно перевірити наявність таких доходів у спадкоємця. У

зв'язку із чим автором запропоновано презумпцію, за якою спадкоємці за заповітом мають право ставити під сумнів право на обов'язкову частку інших спадкоємців із відповідним зверненням до суду з позовними вимогами про визнання спадкоємця таким, що не має права на обов'язкову частку. Або ж нотаріусу може бути надано право вимагати від обов'язкових спадкоємців довідку з податкових органів про отримані ним прибутки протягом року [203, с. 8-86].

Ю.О. Заїка вважає таку пропозицію слушною, пояснюючи це тим, що підстави, які можуть дозволити суду відмовити спадкоємцю у праві на обов'язкову частку, повинні бути об'єктивними. До таких підстав автор відносить наявність стійкого, постійного і значного доходу спадкоємця, що виключав би його потребу в додаткових коштах [66, с. 293]. Ми не розділяємо таку позицію вищезазначених авторів в тій частині, щоб на спадкоємця покладати обов'язок надавати довідку з податкових органів про отримання доходу. Питання в цьому випадку не тільки в строкові, щодо його повинна бути надана така довідка, але й необхідності звернення до відповідних органів. Чи достатньо буде довідки за останній рік? Чи зміниться ситуація, якщо особа тільки приступила до роботи і середній річний прибуток її буде незначним або ж коли особа перед самою смертю спадкодавця втратила роботу або ж стабільний дохід. Тим більше ми не можемо говорити про те, що пенсія незалежно від її розміру, є прибутком спадкоємця, зважаючи на підстави її отримання, а також функціональну мету самих пенсійних виплат. А щодо презумпції звернення до суду спадкодавців за заповітом, то вони так чи інакше мають право на захист своїх прав, в тому числі шляхом звернення до суду, але це є лише їх правом, а не обов'язком.

Неодноразово в науці цивільного та сімейного права ставилось питання про можливість визнання непрацездатними осіб з інвалідністю II групи.

Так, на думку К.А. Граве, особа, віднесена до III групи інвалідності, не повинна вважатись непрацездатною по інвалідності, оскільки вона не втратила працездатності, а лише обмежена в ній [38, с. 99]. В.М. Яцкевич вказував, що стосовно інвалідів III групи слід пам'ятати, що вони, як правило, працюють. Тому аліменти на користь інваліда III групи можуть бути стягнуті тільки в тому випадку, коли встановлено, що за станом здоров'я він не може працювати [224, с. 98]. На думку А.І. Пергамент, інваліди III групи, як такі, що не втратили повністю здатність до праці, не визнаються, як правило, непрацездатними і стягнення на їх користь аліментів може мати місце лише в окремих випадках, виходячи лише з особливих обставин справи [138, с. 95]. Цю позицію також підтримувала М.В. Антокольська, яка вказувала на сумнівність права на аліменти інвалідів III групи, оскільки вони зберігають свою здатність працювати, але вона може бути реалізована лише в особливих умовах. Тому питання про виплату їм аліментів має бути вирішене індивідуально у кожному конкретному випадку. Якщо така робота має місце, вона не шкодить стану здоров'я, то такі особи не матимуть права на отримання аліментів. Якщо ж будь-яка робота їм не доступна, то суд має призначити їм аліменти [7, с. 274-275].

Як вказує Г.М. Каратиш, визначаючи розмір аліментів, які стягуються на дітей-інвалідів III групи, судами враховується наявність у таких осіб обмеженої можливості до праці, однак невірною є позиція, що такі особи є повністю працездатними і тому не мають права вимагати аліменти на своє утримання [76, с. 12].

Такими авторами, як А.М. Кірзнер, Г.Н. Амфітеатров, А.П. Солодилов, Б.С. Антимонов, С.Л. Герзон, Б.Г. Шліфер цілком обгрунтовано, на наш погляд, виступали за безумовне віднесення зазначених осіб до числа законних спадкоємців, які володіють лише частковою працездатністю [5, с. 32].

На противагу таким поглядам В.І. Серебровський наполягав на відсутності підстав для віднесення до числа непрацездатних інвалідів III групи, за якими він визнавав можливість знайти собі нормальну роботу, що ним демонструвалось на приклад статистики повоєнних років, де більше 95% інвалід II групи продовжували працювати [178, с. 43]. Але статистика повоєнних років для умов сьогодення не є показовою, зважаючи на розвиток ринкових відносин, бажання роботодавців підбирати якісні та професійні кадри без необхідності нести щодо них додаткові витрати.

Компромісна позиція запропонована З.І. Мозжухіної, яка пропонувала позбавляти інвалідів III групи права на законне спадкування у випадку, коли вони продовжували працювати, використовуючи свою часткову працездатність [106].

На думку Р.Ю. Закірова, з метою дотримання інтересів дійсно непрацездатних спадкоємців заповідача і більш послідовної реалізації принципу свободи заповіту слід ввести в норми цивільного законодавства про обов'язкову частку у спадщині застереження, що передбачає, що непрацездатні утриманці спадкодавця, які є інвалідами III групи, успадковують не більше 25 % частки, яка належала б кожному з них при спадкуванні за законом [67, с. 15-16].

Судовою практикою також підтверджено необхідність віднесення таких осіб до категорії обов'язкових спадкоємців. Так, у рішенні КСУ 11.02.2014 р. № 1-рп/2014 [196] в контексті визначення змісту поняття повнолітніх непрацездатних дітей, відсилка йде до ч. 3 ст. 75 СК України, яка непрацездатними визнає інвалідів I, II та III груп, а також до абз. 17 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 року яка непрацездатними визнає, зокрема, осіб, які визнані інвалідами в установленому законом порядку.

Відповідно встановлювати інвалідність необхідно через звернення до медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) із подальшим посвідченням цього факту документами встановленого зразка.

Інвалідність особи встановлюється не у всіх випадках, а лише за умови стійкої втрати працездатності, яка спричинила необхідність припинити трудову діяльність взагалі чи на тривалий період або значно змінити умови праці. Трудовому праву і праву соціального забезпечення відоме поняття тимчасової непрацездатності, що означає неможливість за станом здоров'я виконувати роботу впродовж відносно нетривалого проміжку часу.

Важливою у цьому аспекті є наявність підтвердженої інвалідності на момент смерті спадкодавця, оскільки відсутність такого підтвердження може слугувати відмовою в обов'язковій частці у спадщині. Так, Хмельницьким міськрайонним судом було відмовлено у присудженні обов'язкової частки особі у зв'язку із тим, що особа на момент відкриття спадщини не досягнув пенсійного віку, а інвалідність йому було встановлено після смерті спадкодавця, тобто на момент відкриття спадщини, він не був непрацездатною особою, а тому права на обов'язкову частку у спадковому майні, яке спадкується за заповітом ОСОБА_3 не виникло [166].

Необхідно зазначити, що, на нашу думку, особи з інвалідністю всіх трьох груп є безумовно обов'язковими спадкоємцями, без будь-яких застережень і без зв'язку до можливості пошуку роботи і можливості часткової працездатності. На сьогодні подекуди люди з повною працездатністю не мають змоги знайти роботи і себе утримувати.

На нашу думку, визнання права на спадкування за частково працездатними утриманнями спадкодавця власне впливає з принципу поваги до волі спадкодавця, що виражається в бажанні спадкодавця утримувати таких осіб.

Інвалідність сама по собі, безвідносно до групи, свідчить про непрацездатність особи. І та обставина, що інвалід III групи зберігає в якомусь обсязі працездатність, не може вплинути на виникнення у цієї особи права на обов'язкову частку.

Пунктом 4.4 Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України визначено процедуру перевірки непрацездатності утриманця за віком (перевірка паспорту або свідоцтва про народження), непрацездатності за станом здоров'я (перевірка пенсійної книжки або довідки, виданої відповідним органом МСЕК). Однак варто вказати, що така перевірка не завжди є результативною, оскільки особи пенсійного віку часто працюють. Тому постає питання про право особи на спадкування за правом на обов'язкову частку, коли особа «непрацездатна» за віком або за станом здоров'я, але фактично працює.

Такі особи, з одного боку, не мають права на обов'язкову частку у спадщині, але позбавити такого права суд не може, тому мова може йти лише про зменшення такої частки.

Принагідно важливо зазначити, що відсутність в межах цивільного законодавства власного категоріального апарату щодо непрацездатності, викликає науковий інтерес. Так, В. І. Серебровський вважав за необхідне відмовитися від заздалегідь встановлених в нормах трудового права категорій непрацездатності, оскільки визнання за особою права на пенсію у зв'язку із непрацездатністю ще не є достатньою підставою для визнання такої особи непрацездатною для цілей цивільного законодавства в цілому і спадкового зокрема. Автором пропонувалось, щоб при встановленні непрацездатності в цивільному праві керуватися фактичним станом здоров'я особи на підставі проведеного медичного огляду, яким буде задокументована, що така особа не може працювати в звичайних умовах [178, с. 44]. Таку пропозицію ми вважаємо недоречною з багатьох міркувань. Необхідно погодитись з точкою зору Б. С. Антимонова та і К.А. Граве, які вказували на фактичну неможливість проведення

відповідного огляду в день відкриття спадщини. На думку Н.М. Васильченка такі вимоги є несправедливими щодо окремих категорій спадкоємців, які за віком можуть бути старшими, ніж обов'язкові спадкоємці інших категорій [22]. Маємо зазначити, що створення такого механізму, в першу чергу, ускладнить механізм отримання спадщини, призведе до необґрунтованого затягування процесу отримання спадщини. Тим більше він стає недоречним, за умови наявності можливості в інших спадкоємців звернутись з вимогою про зменшення розміру частки до суду. І вже в судовому порядку, за потреба, може бути проведена відповідна експертиза. Звернення до суду за захистом своїх порушених чи оспорюваних прав, як ми знаємо, є правом особи, а не її обов'язком, тому ми переконані, що в більшості випадків, таких звернень від інших спадкоємців не буде.

Варто також додати, що визначення непрацездатності для цілей спадкового права за аналогією з пенсійним законодавством, сприяє вирішенню спільної справи – надання утримання особі, яка не здатному в силу віку або стану здоров'я утримувати себе власною працею.

Ще на стадії обговорення проекту ЦК України більшість науковців вважали доцільним виключити із числа обов'язкових спадкоємців утриманців померлого. Обґрунтовуючи цю пропозицію і критикуючи статті 531, 535 ЦК УРСР, З.В. Ромовська зазначала, що маючи благородну мету: забезпечити непрацездатних та неповнолітніх осіб засобами до існування, ці норми Кодексу призвели фактично до того, що брати до себе у сім'ю або в інший спосіб допомагати чужій дитині чи особі старшого віку ставало небезпечним, адже у разі смерті свого благодійника вони діставали право на спадкування разом із дружиною, батьками, дітьми чи братами [168].

Так, на рівні з непрацездатними родичами спадкодавця в якості обов'язкових спадкоємців вказані непрацездатні утриманці заповідача, які, відповідно до ст. 1148 ЦК РФ, можуть не бути родичами померлого.

Іншими словами, це не тільки онуки і правнуки спадкодавця, це також і інші особи, щодо яких спадкодавець здійснював благодійну, меценатську діяльність. Оскільки такі особи можуть не перебувати у родинних відносинах з заповідачем, включення їх в коло обов'язкових спадкоємців нарівні з непрацездатними родичами спадкодавця призводить до обмеження інтересів останніх і «розпорошення» спадкової маси за рахунок утриманців.

Аналізуючи дане положення, можна зробити висновок про те, що, включаючи таких осіб в коло обов'язкових спадкоємців на рівні з родичами спадкодавця, законодавець намагався закріпити в російському спадковому законодавстві інститут захисту прав непрацездатних утриманців спадкодавця як своєрідної «родзинки» національного спадкового законодавства. Однак, визначення таких осіб як обов'язкових спадкоємців, значно підвищує їх статус. Вони прирівнюються до найближчих родичів спадкодавця, «обходячи» таким визначенням, наприклад, таких родичів, як онуки спадкодавця. Онукам спадкодавця, будь вони навіть непрацездатними і неповнолітніми, відмовлено в отриманні обов'язкової частки за правом представлення, вони не включаються і в саме коло обов'язкових спадкоємців. Таким чином, «підвищення» статусу утриманців у порівнянні з іншими родичами спадкодавця при визначенні обов'язкової частки видається необґрунтованим. Однак окремі категорії таких осіб все ж варто розглянути. Мова йде про колишнього з подружжя, який в силу обставин знаходився на утриманні спадкодавця, або того з подружжя, шлюб з яким було визнано судом недійсним.

Як справедливо зазначає О. А. Красавчиков, фактичні шлюбні відносини, як і шлюб, визнаний судом недійсним, спадкових прав не породжують [46, с. 230]. Єдину можливість успадковувати обов'язкову частку фактичному подружжю надає інститут непрацездатних утриманців, передбачений російським законодавством, але при цьому крім іншого

необхідно довести факт спільного проживання, який слугує основною ознакою, що дозволяє відрізнити фактичний шлюб від випадкових відносин. А власне роздільне проживання подружжя за відсутності розлучення не позбавляє другого з подружжя права спадкування.

Як зазначає А.Є. Казанцева, фактичне припинення шлюбних відносин або звернення до суду або орган реєстрації актів цивільного стану із заявою про розірвання шлюбу свідчать про те, що особисті довірительні відносини між подружжям припинилися. При цьому важко припустити, що якби один з такого подружжя складав заповіт, то він навряд чи заповів своє майно або його частину іншому [75, с. 21]. Тому авторка вважає несправедливим визнавати спадкоємцем того з подружжя, хто є ініціатором розлучення, якщо в цей час помирає інший з подружжя, навіть за умови утримання.

Однак необхідно погодитись з точкою зору О.Л. Тимшиної, яка пропонує враховувати, що досить складно оцінювати відносини між подружжям за життя, тим більше, коли один з них помер. Найчастіше розірвання шлюбу здійснюється за заявою одного з подружжя, але це зовсім не означає, що він є «винуватцем» розпаду сім'ї, оскільки мова може йти про захист своїх прав та інтересів. Тому підставою для обмеження може слугувати лише визнання факту недійсності шлюбу. Але це не стосується того з подружжя, який не був винний у такому визнанні [190, с. 22].

Законодавством окремих країн також встановлюються випадки відсторонення іншого з подружжя від спадкування. Так, законодавством Сербії та Хорватії той з подружжя, хто пережив, не буде спадкувати, якщо спадкодавець подав заяву з вимогою про розірвання шлюбу, а після його смерті були встановлені в судовому порядку причини стійкого розпаду спільного життя; або якщо суд постановляє рішення про недійсність шлюбу з причин і обставин, які були відомі тому з подружжя, хто пережив, в момент укладення шлюбу. Усувається від спадкування той з подружжя,

хто тривалий час не проживав спільно з спадкодавцем у зв'язку із винною поведінкою іншого з подружжя або за взаємною згодою з спадкодавцем [45, с. 340].

Відповідно до ЦК Литви той з подружжя, що пережив, втрачає право спадкування за законом, якщо перед відкриттям спадщини спадкодавець звернувся до суду з вимогою про розірвання шлюбу внаслідок винної поведінки іншого з подружжя і суд встановив підстави для розірвання шлюбу, або роздільне проживання подружжя було встановлено судом, або була підстава для визнання шлюбу недійсним (за умови, що був поданий позов про визнання шлюбу недійсним) [45, с. 321].

За цивільним законодавством Франції той з подружжя, що пережив, зберігає право на спадщину, навіть якщо на момент смерті спадкодавця подружжя проживало окремо. Однак за наявності взаємної згоди на роздільне проживання подружжя в договір може бути включена норма про відмову від спадщини. Для того, щоб інший з подружжя набув право на обов'язкову частку у спадщині, необхідно, щоб шлюб із спадкодавцем не був розірваний, не було рішення суду про встановлення режиму окремого проживання, інший з подружжя не був ініціатором позову про розірвання шлюбу [20, с. 133].

Відповідно до спадкового законодавства Іспанії, той з подружжя, що пережив, відсторонюється від спадкування, якщо перебував у процесі розлученні з спадкодавцем [45, с. 78].

Вітчизняне законодавство оперує таким поняттям як вдова (вдівець), не пояснюючи, чи такі особи зберігають за собою право на обов'язкову частку у випадку, коли повторно вступають у шлюб після смерті спадкодавця до моменту отримання свідоцтва про право на спадщину.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що розірвання шлюбу до відкриття спадщини так само, як і визнання шлюбу недійсним, є підставами для втрати права на спадщину колишнім із подружжя, що пережив. У випадку, коли така особа стає непрацездатною, вважаємо за

доцільне поширити на неї право на спадкування за обов'язковою часткою, якщо за життя спадкодавець здійснював утримання такої особи і якщо шлюб визнано недійсним не з вини спадкоємця (коли на момент укладення шлюбу він не знав і не міг знати про підстави визнання його недійсним).

Окремої уваги в світлі аналізу суб'єктного складу аналізованих правовідносин заслуговує норма про насцитурусів (лат. *nasciturus* – «плід у череві матері»), тобто мова йде про можливість визнавати обов'язковими тих спадкоємців, які були зачатими, але не народженими на момент смерті спадкодавця.

Питання спадкування вказаними суб'єктами тісно пов'язане із визначення правосуб'єктності таких дітей. Останнім часом активною є наукова позиція, за якої правоздатність у таких дітей виникає з моменту зачаття, а не з моменту народження [52, с. 123]. Однак ми є прихильниками тієї точки зору, що власне момент виникнення правоздатності недоречно об'єднувати з питаннями захисту майнових та інших прав зачатої, але не народженої дитини. Ми погоджуємося з думкою І.В. Жилінкової про те, що право на обов'язкову частку мають не лише діти, які вже народилися на день відкриття спадщини, а й ті, які були зачаті за життя спадкодавця, а народилися після його смерті [63]. Тому в цьому випадку мова має йти про факт живонародженості такої дитини [47, с. 112; 46, с. 116; 216, с. 17; 14, с. 22] і тільки тоді по суті, вона може бути визнана обов'язковим спадкоємцем.

До першої черги спадкоємців ст. 1261 таких суб'єктів відносить. Однак, необхідно пам'ятати, що з цього законодавчого положення не слід робити висновок, що дитина в утробі матері вже є суб'єктом права. Як вказує Н.І. Беседкіна, закон охороняє частку у спадщині зачатого, але ще не народженої до часу відкриття спадщини спадкоємця тільки як майбутнього, можливого суб'єкта [13, с. 60]. Якщо дитина народиться живою, вона стає спадкоємцем; якщо мертвою – вона вважається такою,

що не юридично не існувала. Дитина стає спадкоємцем і в тому випадку, коли прожила після свого народження лише кілька хвилин.

Схожа позиція викладена і в нормах зарубіжного законодавства. Так, до прикладу, ЦК Швейцарії передбачає здатність буди спадкоємцем за дитиною, яка зачата до смерті спадкодавця тільки у випадку, коли вона народиться живою [135].

Крім того, вступивши в «еру експериментальної медицини», людство зіштовхнулося ще з однією правовою проблемою в сфері спадкування (а отже, і спадкування обов'язкової частки). Мова йде про екстракорпоральне запліднення (далі – ЕКО). На сьогодні все більше жінок звертаються до цього методу і він, зважаючи на зниження його вартості та покращення технологій проведення, набуває популярності. Однак для спадкування (в тому числі щодо визначення кола обов'язкових спадкоємців) популярність ЕКО веде до низки правових проблем.

Так, наприклад, при використанні в ЕКО методу кріоконсервації (термальної обробки низькою температурою) ембріони зберігаються життєздатними протягом довгих років і згодом можуть бути «розморожені» і перенесені в порожнину матки, однак цілком очевидно, що за цей часовий проміжок донор може померти і виникатиме логічне питання: як захистити спадкові права його майбутньої дитини, якщо, наприклад, запліднення відбулося набагато пізніше закінчення строку для прийняття спадщини? Чи взагалі таку дитину визнавати спадкоємцем і в якому порядку. Ми схилиємось до позитивної відповіді на це питання однак з окремими застереженнями.

Незважаючи на можливі практичні проблеми в частині доведення факту родинних відносин, а так само ускладнення у визначенні правового статусу такого спадкоємця, ми вважаємо необґрунтованим обмежувати спадкові права таких дітей. На нашу думку, питання про правовий статус осіб, народжених із застосуванням ЕКО, вимагає якнайшвидшого законодавчого вирішення, в тому числі в аспекті внесення відповідних

змін до норм щодо спадкування в частині визнання за такими дітьми права спадкувати майно за померлим із батьків. При чому, тут важливо розуміти, що померлим може бути не тільки батько, який залишив свій генетичний матеріал, але й мати. І у зв'язку із цим виникає ще одне питання щодо особливостей спадкування дітей і за дітьми, народженими сурогатними матерями. По суті на сьогодні відсутнє законодавства, що регулює питання надання такої послуги, а також питання, по'язані із визначення правового статусу таких дітей та їх взаємин з сурогатною матір'ю та батьками.

У зв'язку із темою дослідження виникає питання спадкування обов'язкової частки дітьми після смерті сурогатних матерів. Необхідно врахувати, що мотивом укладення договору сурогатного материнства для сурогатної матері найчастіше виступає винагорода і те, що сурогатна мати не бажала заявляти про свої батьківські права щодо цієї дитини. Таким чином, існує законодавчий імператив: визнання батьківських прав названих батьків і реєстрації дитини тільки при наявності згоди сурогатної матері. При цьому виникає ситуація, при якій, відсутність згоди сурогатної матері може призвести до порушення прав і законних інтересів третіх осіб, в світлі даного питання – законних спадкоємців сурогатної матері або спадкоємців за заповітом (якщо такий було складено сурогатною матір'ю до народження дитини), оскільки дитина матиме права спадкування як обов'язковий спадкоємець. Непросто вирішується питання в подібній ситуації і щодо закликання до спадкоємства зазначеної дитини після смерті чоловіка сурогатної матері.

На відміну від національного правопорядку, законодавству багатьох країн відоме правове регулювання сурогатного материнства, в тому числі в частині визначення спадкових прав дітей, народжених ними, або ж встановлено чітку заборону на вчинення таких дій. Так, законодавством Австрії не передбачено можливість сурогатного материнства. Законодавством Італії заборонено використовувати донорську сперму, заморожені ембріони і сурогатних матерів, особливо з метою отримання

прибутку, однак таке право надано особам, що перебувають у законному шлюбі [184].

Законодавством низки країн передбачено лише можливість здійснення некомерційного сурогатного материнства (Великобританія, Данія, Греція, Польща, Фінляндія тощо), або ж за відсутності норм про сурогатне материнство також відсутні і норми, що його забороняють (наприклад, Бельгія, Нідерланди, Угорщина, Румунія) [229].

Необхідність законодавчого врегулювання цих відносин пояснюється тим, що наявні правила визначення походження дитини не в повному обсязі підходять для встановлення походження дитини, яка народжена сурогатною матір'ю, оскільки це пов'язано не тільки з визначенням генетичних батьків дитини (бо генетичний матеріал може бути використаний і від донорів).

Як вказує Н.М. Павлюк, правом окремих країн, матір'ю дитини визнається та жінка (названа мати), яка уклала погоджений з сурогатною матір'ю договір сурогатного материнства, в якому визначено, хто буде записаний батьками дитини. І по суті існує ймовірність, що сурогатна мати не дасть згоду на такий запис і тоді названі батьки не зможуть бути зазначені такими в свідоцтві про народження дитини [135]. По факту за відсутності згоди сурогатної матері, яка померла під час пологів, названі батьки не визнаються батьками народженої дитини і матір'ю вказується сурогатна матір [234]. Також у цій ситуації буде виникати питання щодо народження такої дитини після смерті спадкодавця (названого батька).

Проблеми також можуть виникнути і у випадку, коли, названі батьки помирають до народження дитини сурогатною матір'ю. Якщо помирає лише один із названих батьків, то дитина передається тому з подружжя, хто пережив, і визначений названим батьком в договорі сурогатного материнства. Але якщо помирають обидва названі батьки, а сурогатна мати відмовляється залишити дитину, то у даному випадку дитина буде позбавлена піклування і відповідно її візьмуть на облік органи опіки і

підкування. Але в цьому випадку, дитина буде спадкувати за померлими названими батьками, якщо вони будуть вписані в її свідоцтво про народження.

На нашу думку, такі діти, що народжені сурогатною матір'ю та/або з використанням методу екстракорпорального запліднення, можуть бути не тільки народжені, але й зачаті після смерті спадкодавця, оскільки може бути використаний його генетичний матеріал. Разом із тим в цій ситуації можуть бути зловживання з боку того з подружжя, що пережив. Стрімкий розвиток вказаних технологій вимагає, на наш погляд, негайного вирішення таких питань і вони можуть бути сприйняті за рахунок складення особою, яка надає такий генетичний матеріал, письмового розпорядження про можливість використання його генетичного матеріалу після смерті. тільки в такому випадку такі діти можуть набувати для себе спадкових прав. Проте строк такого зачаття має бути обмежений, оскільки поява дітей задовго після смерті спадкодавця може впливати на спадкові права та розмір спадщини інших осіб. на нашу думку такий строк має бути обмежений строком прийняття спадщини.

З питаннями розширення кола обов'язкових спадкоємців нерозривно пов'язане питання щодо визнання такими осіб, які перебували у фактичних шлюбних відносинах з померлим, або ж питання щодо можливості визнання обов'язковими спадкоємцями іншого з подружжя при одностатевих союзах та шлюбах.

На сьогодні значна кількість країн Європи визнала право на укладення одностатевих шлюбів (Бельгія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція та деяких інших). Частина країн, прирівняла наслідки одностатевих шлюбів та союзів (проживання однією сім'єю, фактичні шлюбні відносини) з гетеросексуальними (Нідерланди, Швеція, Андорра, Іспанія, Бельгія, Норвегія, Данія) [233].

На жаль, для України сьогодні питання про одностатеві шлюби не стоїть навіть на порядку денному, але разом із тим, ще до цього часу

адекватного законодавчого регулювання не отримали і фактичні шлюбні відносини і їх правові наслідки, в тому числі для спадкових правовідносин за обов'язковою часткою у спадщині.

В контексті нашого дослідження цікавим також є питання можливості обов'язкового спадкування такими членами сім'ї, як вітчим, мачуха, зведені брати та сестри тощо. За загальним правилом законодавством зарубіжних країн такі особи не відносяться до обов'язкових спадкоємців, зважаючи на те, що вони не належать до кровних родичів спадкодавця.

Однак в науковій літературі вказується, що відносини між спадкодавцем та такими суб'єктами досить часто бувають дуже близькими і навіть кращими, аніж з кровними родичами [90, с. 118]. Але саме через відсутність законодавчого унормування і визнання таких осіб обов'язковими спадкоємцями можуть мати місце випадки, коли, незважаючи на фактичні тісні взаємини із померлим, такі члени сім'ї не матимуть змоги успадковувати за ним майно, що може призвести навіть до того, що таке майно будо визнане відумерлою спадщиною, якщо будуть відсутні кровні родичі.

На нашу думку, саме для таких випадків існує власне заповіт, де спадкоємець може вказати таких близьких собі членів сім'ї. а таке розширення кола обов'язкових спадкоємців може бути можливим тільки за умови перебування на утриманні спадкодавця, або ж коли спадкодавець за життя усиновив дитину або ж вчинив інші дії, що могли б прирівняти таких осіб до батька (матері) чи дітей відповідно.

Зважаючи на викладене у підрозділі, на даному етапі нашого дослідження вважаємо за необхідне викласти частину першу статті 1241 ЦК України у такій редакції (при чому хочемо звернути увагу, що редакція цієї частини статті буде змінено в контексті подальших досліджень, а в даному випадку мова йде лише про зміни в суб'єктному складі права на обов'язкову частку у спадщині):

«1. Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти (усиновлені) спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки (усиновлювачі) спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Право на обов'язкову частку мають також діти, народжені сурогатною матір'ю, батьком (матір'ю) яких є спадкодавець, а також діти, народжені зачаті після смерті спадкодавця за допомогою репродуктивних технологій протягом строку набуття спадкових прав.

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення».

Правильне розв'язання проблеми, яка є предметом даної наукової розвідки, сприятиме не тільки усуненню деяких з головних невідповідностей, які можна виявити в доктрині спадкового права, а й ефективному практичному застосуванню юридичних норм, що утворюють систему цієї підгалузі. Зокрема, з'ясувавши доцільність розширення кола спадкоємців, що володіють правом на обов'язкову частку в спадщині, можна говорити про належні шляхи розв'язання інших питань, які нерозривно пов'язані з темою дослідження.

На нашу думку, такі тези мають право на існування, разом із тим, обов'язкова частка у спадщині призначена для того, щоб матеріально забезпечувати осіб, яких заповідач утримував або зобов'язаний був утримувати. У цій ситуації, на нашу думку, необхідно виходити з того чи мають такі особи інших родичів, що можуть їх утримувати.

Для вирішення зазначеної проблеми вважаємо за доцільне розширити коло обов'язкових спадкоємців, що викликано не тільки потребами сьогодення з розвитку медицини, але й загальною метою самої обов'язкової частки у спадщині по збереженні матеріального утримання тих осіб, які знаходились на утриманні спадкодавця до його смерті.

Висновки до Розділу 1

Викладене у розділі дало підстави зробити такі висновки та узагальнення.

1. Розглянуто доктринальні погляди на правову природу права на обов'язкову частку у спадщині. Право на обов'язкову частку є самостійним суб'єктивним правом спадкоємців, виникнення якого зумовлено визначеними законом підставами.

Право на обов'язкову частку у спадщині визначено як право обов'язкових спадкоємців, коло яких вичерпно визначено цивільним законодавством, на гарантований законом мінімальний розмір спадщини, незалежно від змісту заповіту.

Проведене дослідження сутності права на обов'язкову частку у спадщині в контексті обмеження заповідальної свободи спадкодавця, дозволило зробити висновок про те, що положення про обов'язкову частку не є обмеженням свободи волі і волевиявлення заповідача, а встановлює правові межі реалізації вираженої в заповіті волі.

2. Встановлено, що метою виникнення та розвитку інституту обов'язкової частки у спадщині є, в першу чергу, охорона майнових інтересів членів сім'ї спадкодавця, стимулювання до врегулювання прав та обов'язків власника майна, як члена такої сім'ї, щодо розпорядження його спадковим майном, і в останню чергу — обмеження волі такого власника щодо заповідального розпорядження відносно такого майна.

Обов'язковою часткою у спадщині визначено частину спадкового майна, переважним правом на отримання якого наділена чітко визначена ЦК України категорія спадкоємців, незалежно від змісту заповіту.

3. В результаті проведеного аналізу законодавства зарубіжних країн та національного правового регулювання акцентовано увагу на існуванні

судового (Німеччина, Великобританія) та позасудового (законодавчого) (Франція, Швейцарія, Молдова, Україна) способи визначення права на обов'язкову частку. В свою чергу, обсяг такої частки визначається або конкретизованим розміром майна (Франція, Україна, Молдова), або ж встановленням грошових сум, еквівалентних виплаті такого майна (Великобританія, США).

4. Визначаючи сутність інституту обов'язкової частки у спадщині, встановлено його співвідношення із свободою заповіту. Доведено, що не завжди здійснення права на обов'язкову частку призводить до недійсності заповіту в частині, що також зумовлено передбаченою законодавством можливість суду зменшити розмір такої частки, в тому числі у зв'язку із зловживанням своїми правами обов'язкових спадкоємців.

5. Встановлено персоніфікований характер обов'язкової частки, що обумовлено неможливістю розширеного тлумачення переліку спадкоємців, що мають право на таку частку. У зв'язку із чим, акцентується увага на необхідності законодавчого розширення кола таких осіб.

6. З'ясування особливостей суб'єктного складу правовідносин щодо спадкування обов'язкової частки дало підстави довести доцільність розширення кола обов'язкових спадкоємців за рахунок родичів спадкодавця не з першої черги, які знаходились на його утриманні на момент смерті останнього і не мають інших родичів, які б могли їх утримувати; колишнього чоловіка (дружини), який (яка) знаходився на його утриманні, після визнання шлюбу недійсним; дітей, що народжені сурогатною матір'ю та/або з використанням методу екстракорпорального запліднення.

Доведено, що діти, які народжені сурогатною матір'ю та/або з використанням методу екстракорпорального запліднення, можуть бути не тільки народжені, але й зачаті після смерті спадкодавця, оскільки може бути використаний його генетичний матеріал. Разом із тим в цій ситуації можуть бути зловживання з боку того з подружжя, хто пережив. З метою

захисту майнових прав та інтересів усіх спадкоємців вказується, що можливість використання генетичного матеріалу та строки такого використання можуть бути визначені у письмовому розпорядженні щодо використання генетичного матеріалу після його смерті. Проте запропоновано встановити, що строк такого зачаття повинен бути обмежений, оскільки народження спадкоємців задовго після смерті спадкодавця може впливати на спадкові права та розмір спадщини інших осіб. У зв'язку із чим запропоновано обмежити строк зачаття строком прийняття спадщини.

Доведено можливість збереження за емансипованими неповнолітніми особами права на обов'язкову частку у спадщині батьків-спадкодавців, якщо на момент їх смерті неповнолітня особа знаходилась на їх утриманні і за батьками збережено аліментні обов'язки щодо них.

7. Обґрунтовано, що встановлення підставою виникнення права на обов'язкову частку лише формальної ознаки непрацездатності спадкоємця без урахування інших фактичних обставин може створити ситуацію, коли виділення обов'язкової частки для такого спадкоємця значно обмежить права інших спадкоємців, що закликаються до спадкування за законом, а також може бути реальною підставою для зловживання своїм правом з боку обов'язкового спадкоємця, який отримує його тільки через непрацездатність. У зв'язку із чим доведено доцільність пов'язувати право на обов'язкову частку з їх матеріальною залежністю від спадкодавця (перебування обов'язкових спадкоємців на утриманні у спадкодавця).

Факт непрацездатності обов'язкового спадкоємця підтверджується на момент смерті спадкодавця відповідними доказами судом. Відсутність такого підтвердження може слугувати відмовою в праві на обов'язкову частку у спадщині.

РОЗДІЛ 2

РОЗМІР ТА СКЛАД ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ЧАСТКИ У СПАДЩИНІ

2.1 Особливості визначення складу обов'язкової частки у спадщині

Більшість вчених вважають спадщину об'єктом спадкового правовідношення [20, с. 194]. Це пояснюється тим, що саме з приводу спадкового майна виникають спадкові правовідносини [11, с. 438; 59, с. 65], на спадщину спрямовані дії їх учасників [119, с. 26; 177, с. 120], склад спадщини обумовлює правові зв'язки між суб'єктами спадкового правовідношення [109, с. 278; 78, с. 42].

Предметом дослідження у цьому параграфі є склад обов'язкової частки у спадщині, який одержав нове законодавче регулювання в порівнянні з раніше діючим Цивільним кодексом УРСР. Тут варто відзначити, що ні ЦК УРСР, ні ЦК України не містять визначення обов'язкової частки у спадщині, вказуючи на цю категорію лише в контексті права на даний об'єкт: стаття 1241 ЦК України носять назву «Право на обов'язкову частку у спадщині».

Не можна не відзначити, що сама розглянута категорія похідна від іншої категорії, а саме від категорії «спадщина». Якщо ЦК УРСР не дав визначення поняття «спадщини», що, на нашу думку, є недоліком законодавчого регулювання, то ЦК України цю прогалину заповнює, але лише частково, оскільки стаття 1218 ЦК України, яка називається «Склад спадщини», визначення даного правового терміна не містить, характеризуючи його опосередковано – через вказівку на те, що входить або не входить до складу спадщини.

Як бачимо, спроба вивести дефініцію обов'язкової частки у спадщині шляхом використання визначення іншого, базового, поняття спадкового

права виявилася безуспішною. Хоча очевидно, що існування законодавчого визначення спадщини (а слідом за цим – і обов’язкової частки у спадщині), з одного боку, було б обумовлено особливостями правової системи України, її традицією, з іншого боку, було б доцільним з позицій як теорії права, так і законодавчої техніки і правозастосовчої діяльності, а тому, враховуючи два зазначених фактора, встановлення дефініцій на нормативно-правовому рівні є доцільним, якщо не необхідним. В даний час ми оперуємо правовими поняттями, юридична природа і значення яких в законодавстві не визначені.

У цьому випадку ми виходимо з того, що положення статті 1216 ЦК України, згідно з яким «Спадкуванням є перехід прав та обов’язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)», навряд чи слід оцінювати як законодавче визначення спадщини, оскільки спадщина у даному випадку визначається як права та обов’язки спадкодавця.

На думку О.С. Йоффе, доцільно розчленувати об’єкт спадкового правовідношення на матеріальний (саме спадкове майно) та юридичний (поведінка зобов’язаних осіб) [73, с. 134]. Отже, об’єктом будь-якого спадкового правовідношення є спадщина. У науці зустрічається точка зору, згідно з якою об’єкт спадкового правовідношення вичерпується тільки правами і обов’язками, що переходять у порядку правонаступництва [130, с. 24]. Однак, як справедливо зазначає А. Є. Казанцева, володіння правом на річ не означає володіння самою річчю (фактичного панування над нею). Можна мати право, але фактично не мати річ, і навпаки. Для багатьох спадкоємців важливим є перехід майна, а про права на них і обов’язки, що по’язані з таким майном, вони можуть навіть і не знати [75, с. 22].

Важливо в цьому контексті відмітити, що, говорячи про права і обов’язки в межах об’єкта спадкового правовідношення, важливо пам’ятати, що у спадщину переходять, як правило тільки, так звані, права (обов’язки) – стани (право власності на річ, обов’язок сплатити борг

спадкодавця), а права та обов'язки в ширшому розумінні складають зміст спадкового правовідношення.

Через факт існування прав та обов'язків у складі спадщини О.П. Печений вказує на «складеність» складу спадщини, зазначаючи, що існування в межах складу спадщини різних елементів має важливе юридичне значення. Але, незважаючи на вказане, спадщину необхідно розглядати як єдине ціле, оскільки вичленування (усамостійнення) окремих елементів, в тому числі при розподілі спадщини, призводить до втрати такими складовими статусу спадщини [139]. Однак, на нашу думку, вичленування окремих елементів зі складу спадщини є неминучим процес і спадщина в розумінні об'єктів права власності спадкодавця в її цілісному розумінні існує нетривалий час і лише з метою виокремлення її складових і передачі іншим суб'єктам – спадкодавцям, в тому числі обов'язковим. І в такому випадку вже буде існувати декілька складів спадщини, але які переходять у власність таким спадкоємцям. Саме одним із таких складів і є склад обов'язкової частки у спадщині. При чому він також має непостійний зміст, бо першопочатково існує в ідеальному вимірі, коли визначається з спадкового майна, яке було б заповідане законним спадкоємцям, а потім перетворюється на обов'язкову частку конкретного обов'язкового спадкоємця.

Визначаючи специфіку спадщини як об'єкту цивільних правовідносин, окремі науковці вказують на її локальний характер, що пояснюється існуванням такого об'єкту лише в межах спадкового права, оскільки спадщина не може бути об'єктом договорів, які не передбачені відповідними нормами Книги «Спадкове право» ЦК України, а також тим, що правочини та будь-які інші дії зі спадщиною спрямовуються перехід майна спадкодавця до спадкоємців [93, с. 50-52].

З викладеного вище можна також вказати на таку особливість спадщини, як її темпоральні межі, оскільки спадщина як така має обмежений час існування, що фіксується моментом відкриття спадщини і

моментом державної реєстрації права власності на неї спадкоємцями. Навіть якщо перелік спадкового майна вказаний в заповіті, ми не можемо стверджувати, що спадщина існує до моменту смерті спадкодавця і відповідно відкриття спадщини. В першу чергу, це пов'язано із тим, що заповітом не завжди охоплюється уся сукупність прав та обов'язків спадкодавця, що йому належали за життя. а також, заповітом досить часто вказується формулювання, за яким спадкоємцям заповідаються ті майнові права та обов'язки, які належать спадкодавцеві на момент його смерті.

Із змісту ст. 1218 ЦК України випливає, що до складу спадщини входять ті «права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті».

Як вказує О.П. Печений, такий підхід до формулювання норми якісно відрізняє ЦК України від ЦК РФ та цивільного законодавства окремих країн, де спадщина розглядається через поняття майна особи, що їй належало на момент смерті [139].

Якщо звернутися до легальної дефініції спадщини, що міститься в цивільному законодавстві зарубіжних країн, то визначення цього поняття можна звести до трьох основних:

- 1) права і обов'язки (національне законодавство);
- 2) майно [39; 48];
- 3) сукупність рухомого і нерухомого майна, а також переданих прав і обов'язків [40; 44].

Настільки широка варіативність видів майна та майнових прав, які можуть набути режим спадкового, сприяло виникненню в науці концепції, згідно з якою спадщина є майновим комплексом або майновим конгломератом [93, с. 21]. При чому прихильники використання другого терміну схиляються до того, що їх поняття є більш ємним, ніж термін «майновий комплекс», оскільки в межах однієї спадщини може бути об'єднано декілька майнових комплексів, в цьому контексті змішуючи поняття підприємства, як цілісного майнового комплексу, і майнового

комплексу як сукупності різних видів майна та майнових прав.

Важливо також відзначити, що в римському праві спадщина визнавалася юридичною особою, що виражає фігуру померлого. Деякі вчені нерідко до юридичних осіб зараховували *hereditis jacens* – спадкову масу – між відкриттям і набуттям спадщини, мотивуючи це тим, що тільки таким шляхом можна пояснити, чому майно після смерті спадкодавця не розпадається на свої складові частини [157, с. 98].

Але ми в цьому контексті маємо погодитись з точкою зору А.В. Трапезнікової, що майно саме по собі ніколи не може бути суб'єктом прав, навіть через призму пояснення створення подібної фікції охороною спадщини від неправомірних посягань, оскільки навіть безхазяйне майно може бути наділене захистом з боку держави. З іншого боку, як вказує авторка, такий прийом законодавчої техніки дозволяє зберегти цілісність спадщини як єдиного комплексу речей, прав і обов'язків, забезпечити інтереси кредиторів спадкодавця так, що ніхто не має права отримати тільки актив спадщини, передавши іншому тільки його пасив [194, с. 111].

У зв'язку із змістом ст. 1218 ЦК України виникає питання щодо включення у склад спадщини речових правових станів і наслідків їх включення. Так, Ю.К. Толстой відзначав, що спадщина може включати в себе не тільки права і обов'язки спадкодавця, а й правові стани, до яких можна віднести давність володіння [47, с. 49]. На думку Р.С. Бевзенка, як успадкованим необхідно розглядати не саме володіння, а право стати власником речі [10, с. 111]. На думку одних цивілістів, перебіг строку давності володіння може тривати при переході речі від одного власника до іншого в порядку правонаступництва як універсального, так і сингулярного, до прикладу, при покупці речі, отриманні речі в подарунок, тощо [123, с. 136]. Інші вчені вважають, що кожен сингулярний правонаступник може почати тільки нову давність володіння [110, с. 19].

Необхідно погодитись з точкою зору Д.В. Лоренца про те, що право строку володіння може переходити в порядку спадкування, оскільки

відбувається фікція ідентифікації особи власника в юридичному сенсі, наприклад, спадкодавця і спадкоємця, а отже, наступний власник тільки фактично починає володіння заново щодо себе, а юридично відбувається спадкування щодо однієї і тієї ж речі [102, с. 14]. У зв'язку з цим цілком прийнятною видається позиція І.Б. Новицького про те, що з юридичним «руйнуванням» особистості людини припиняються лише фактичні відносини з річчю, але її майнова сфера залишається і зберігаються юридичні відносини з річчю [133, с. 109]. За словами К.П. Побєдоносцева, при спадкуванні право переходить до спадкоємця в тому самому обсязі, в якому воно належало спадкодавцю, це право не стає новим. Тому і володіння у правонаступника не набуває нового виду, а переходить не змінюючись, з тими ж якостями і недоліками, і якщо у померлого таке право не могло перетворитися у власність, то і у спадкоємця залишається таким же. Але в останньому випадку правонаступник не може виступати продовженням особи спадкодавця, і володіння може бути у нього абсолютно новим, він може в момент переходу почати його абсолютно з іншою властивістю, тому у спадкодавця таке право могло бути не здатне до перетворення в право власності, а у спадкоємця може стати таким [142, с. 232]. Вказане власне і підтверджується тим формулюванням поняття спадщини, яке ми наводили раніше, викладене у ст. 1218 ЦК України. Тому ми можемо говорити про те, що правові стани щодо речових прав в межах обов'язкової частки у спадщині продовжують своє існування, зважаючи на те, що саме право не зникає і не перетворюється на нове, а продовжує існувати. Але такі правові стани у обов'язкових спадкоємців можуть перетворюватись за умов, передбачених законодавством, на право власності.

Ми переконані, що головна особливість об'єкта правовідносини щодо реалізації права на обов'язкову частку у спадщині на відміну від суб'єктного складу такого правового зв'язку викликана не звуженням кола можливого майна по відношенню до спадкового правовідношення взагалі,

а особливістю правил виділення обов'язкової частки. По суті, в рахунок своєї обов'язкової частки спадкоємець може отримати будь-яке майно.

Варто відзначити, що в контексті визначення складу обов'язкової частки у спадщині неодноразово йшлося про необхідність трансформувати природу обов'язкової частки і виділяти її не у вигляді одноразового отримання частки, а шляхом виплати обов'язковому спадкоємцю регулярного утримання з боку інших спадкоємців, обмежуючи загальний розмір виплат вартістю виокремленої обов'язкової частки [55, с. 21].

Так, М.Ю. Барщевський, вказував на потребу встановити новий порядок визначення обов'язкової частки для окремих категорій спадкоємців з диференціацією залежно від матеріальної забезпеченості обов'язкового спадкоємця [9, с. 9].

Підтримуючи його позицію, Н.Б. Дьоміної, вказує, що застосування обов'язкової частки у вигляді регулярних платежів власне і буде задовольняти питання диференціації матеріального становища та захисту майнових інтересів обов'язкових спадкоємців [55, с. 22]. Однак авторка також говорить про те, що на розсуд самого обов'язкового спадкоємця, законодавством може бути регламентована альтернатива у виборі форми виплати такої частки.

Категорично не підтримуючи вказані позиції, визнаючи їх нелогічність, зазначимо, що така пропозиція не тільки не буде ефективним правовим механізмом захисту прав та інтересів обов'язкових спадкоємців, а спричинить низку проблем практичного спрямування, пов'язаних із визначенням способу таких виплат, розподілення таких витрат між спадкоємцями за заповітом. Також виникає питання чи тільки спадкоємці за заповітом повинні виплачувати таке утримання, оскільки першопочатково обов'язкова частка визначається з незаповіданої частини майна, і лише в субсидіарному порядку залучається майно, передбачене заповітом. З одного боку буде фактично стерта межа між обов'язком спадкоємцем та відказоодержувачем. З іншого, запропоноване положення

буде порушувати права обов'язкового спадкоємця, як власника, оскільки буде зводити нанівець можливість отримання майна в натурі і позбавить обов'язкового спадкоємця можливості розпорядження великою часткою відразу. А такий варіант вступає в повне протиріччя з загальними принципами спадкового права, відповідно до яких спадщина (в тому числі і обов'язкова частка) переходить як єдине ціле в один і той самий момент.

Особливість об'єкта обов'язкового спадкового правовідношення полягає також у тому, що при наявності незаповіданої частини майна спадкодавця право на обов'язкову частку задовольняється саме з цієї частини, і лише, якщо її недостатньо, нотаріус «покриває» відсутню частину обов'язкової частки з заповіданого майна. Однак в будь-якому випадку, реалізувавши своє право на отримання обов'язкової частки необхідний спадкоємець отримує певну спадщину. Частиною 2 ст. 1241 ЦК України встановлено, що до обов'язкової частки у спадщині повинна зараховуватись «вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця».

Викликає низку зауважень питання внесення до складу спадщини речей звичайної домашньої обстановки та вжитку в контексті тлумачення змісту цього поняття і переліку тих речей, який до нього належать.

Обов'язкові спадкоємці, які проживають окремо і вимагають свою частку такого майна, можуть чекати перешкоди суто практичного плану: вони не лише повинні доводити належність майна саме спадкодавцю, а й мати реальні можливості це майно фактично отримати. Додатковим на користь особливої регламентації спадкування предметів домашнього вжитку є те, що рідко в наш час особи живуть під одним дахом.

Включення до складу спадщини за правом на обов'язкову частку майна у спадщині предметів домашньої обстановки і вжитку пояснюється тим, що обов'язкові спадкоємці, які проживають разом із спадкодавцем на

момент його смерті, користуються такими речами і можуть бути до них «прив'язаними» особистими спогадами, такі речі можуть мати особливе значення для обов'язкових спадкоємців. При такому унормуванні може бути збережено звичний рівень комфорту у побуті, що склався в сім'ї спадкодавця, в тому числі по відношенню до обов'язкових спадкоємців. Для спадкоємців в такому випадку такі речі будуть мати не стільки ринкову вартість, скільки вартість емоційну, що пов'язана із спогадами та переживаннями, що мали місце за життя спадкодавця.

Варто зазначити, що за ЦК УРСР та за ЦК України спадкоємці за законом зберігають за собою переважне право на виділення в натурі предметів домашньої обстановки та вжитку, якщо вони не менше року до смерті спадкодавця, проживали з ним.

Термін «предмети домашньої обстановки та вжитку» не має загальновизнаної дефініції. Таку ситуацію можна пояснити декількома факторами. По-перше, відсутністю єдності думок про кваліфікуючі ознаки віднесення речей до таких предметів. Так, окремі автори вважають, що до звичайної домашньої обстановки та побуту можуть бути віднесені тільки речі, що використовувалися для задоволення повсякденних побутових потреб спадкодавця або спадкоємців, які з ним спільно проживали [66, с. 230]. При цьому не уточнюються критерії таких потреб. До прикладу, М.В. Телюкіна вважає, що столовий сервіз, який лежав запакований в квартирі спадкодавця і не використовувався за призначенням, за умови наявності аналогічного сервізу, буде спадкуватись на загальних підставах, а не як предмет звичайного домашнього вжитку [189, с. 106].

Ще одним фактором можна визнати те, що предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку належать до майна, яке належать фізичній особі і яке важко підтвердити правовстановлюючими документами, які б підтвердили, хто саме придбав ту чи іншу річ. Тому в кожному конкретному випадку виникає необхідність встановлення факту приналежності речей спадкодавцю, що знаходяться в його квартирі

(будинку). Особливо складно це зробити у випадках, коли такі речі визнаються спільною сумісною власністю або ж придбані за спільні кошти чоловіка і дружини і важко встановити, хто є його власником і в якій частині.

Також варто відзначити, що законодавчо досить складно встановити перелік таких речей, зважаючи на те, що майновий стан у кожного окремого спадкоємця може різнитись, тому з чіткістю передбачити, які саме речі будуть використовуватись у домашньому побуті вкрай складно. До прикладу, якщо звернутись до історії, то варто назвати циркуляр № 221 Народного комісаріату фінансів РРФСР від 25 грудня 1929 р., в якому наводився перелік «предметів розкоші», до якого зараховувались до предметів домашньої обстановки найпростіші речі, що задовольняли першочергові потреби громадян, а предметами розкоші вважались вироби із золота та срібла за винятком чайних ложок та золотого годинника [191, с. 74]. Також цим переліком було віднесено картини іноземних художників до предметів розкошу, а вітчизняних – до звичайного домашнього вжитку. Звичайно, такий приклад на сьогодні не є прийнятним, але він демонструє, наскільки складно на законодавчому рівні віднести ті чи інші речі до означуваної категорії і як встановити їх вартість та значення для спадкоємців.

Так, Б.С.Антімонов і К.О.Граве вважали, що доцільніше говорити не про предмети розкоші, а про зайві предмети, які виходять за межі звичайної домашньої обстановки. Як приклад, вони наводили – другий рояль чи піаніно [6, с. 56].

На думку О.С.Іоффе, до предметів домашньої обстановки та вжитку належать речі, без яких не може обійтись жодна сім'я і якими, відповідно, кожна сім'я володіє в тому чи іншому обсязі [73, с. 78].

В.К. Дроніков під ними розумів речі, призначення яких – задоволення щоденних, звичайних потреб громадян [58, с. 45].

Судовою і нотаріальною практикою до предметів звичайної

домашньої обстановки і вжитку в переважній більшості відносяться предмети побутового призначення, яким користується переважна більшість населення (килими, холодильники, телевізори, меблевi гарнітури, сервізи).

Але судовою практикою доводиться, що не можуть визнаватись предметами домашнього вжитку унікальні речі або ті речі, які виготовлені з використанням коштовних матеріалів, а також такі, які мають професійне призначення, антикваріат, колекції картин тощо [153].

Тому на сьогодні на практиці склад предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку формується з урахуванням конкретних обставин і місцевих звичаїв [154, с. 67].

Свого часу в юридичній літературі висловлювалися різні думки щодо врахування вартості предметів домашньої обстановки та вжитку при визначенні обов'язкової частки обов'язкових спадкоємців. Деякі автори вважали, що обов'язкова частка у спадщині має визначатися з вартості усього спадкового майна [156], інші – що, якщо спадкоємець, який має право на обов'язкову частку, не проживав із спадкодавцем, то вартість предметів домашньої обстановки і вжитку враховувати не слід [9, с. 11].

Відсутність єдиної позиції з цього питання була обумовлена існуванням таких колізійних норм. У ст. 533 ЦК УРСР зазначалося, що предмети домашньої обстановки та вжитку переходять до спадкоємців за законом, які проживали із спадкодавцем не менше року до його смерті, незалежно від їх черги.

Водночас ст. 535 ЦК УРСР передбачала, що при визначенні обов'язкової частки враховується і вартість спадкового майна, що складається з предметів домашньої обстановки.

Розробниками ЦК України просто розрубали цей гордіїв вузол, скасувавши взагалі особливий правовий режим домашнього майна, включивши його в загальну спадкову масу, хоча і надали переважне право окремим спадкоємцям на виділ його в натурі (ст. 1279 ЦК України).

Це обґрунтовувалося тим, що з часом добробут населення постійно зростає і предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку стають дедалі численними та цінними. Якщо передавати ці речі спадкоємцям, які проживають разом із спадкодавцем, то може статися так, що спадкоємці, які проживають окремо, взагалі нічого або майже нічого не отримають [85].

Разом з тим, окремі вчені все ж відстоюють позицію про необхідність розробити перелік таких предметів домашньої обстановки та вжитку, який, на їхню думку, значно полегшив би вирішення спорів і розбіжностей в цій сфері. Наприклад, М.Ю. Барщевський пропонував створити приблизний перелік предметів побуту і домашнього вжитку, виходячи з такого критерію, як споживче призначення речі і її повсякденне використання в сімейному побуті [9, с. 9]. Однак, варто зазначити, що довести повсякденність користування тими чи іншими речами буде досить складно. До прикладу, майже кожна вітчизняна родина має сервізи різного посуду, який використовується не щодня, а лише коли приходять сторонні. Однак при цьому такі сервізи не завжди відрізняються вищої вартістю ніж ті, якими сім'я користується щодня.

В свою чергу, Н.С. Бессараб пропонує використовувати поняття речей невиробничого характеру, призначених для використання в повсякденних і побутових потребах спадкодавцем і особами, які спільно проживали з ним на день відкриття спадщини [14, с. 8]. Фактично з таким терміном, або з перенесенням ознак з такого визначення на поняття речей домашнього вжитку, в тому числі шляхом їх унормування, ми будемо виходити з того, що речі повинні мати невиробничий характер. Вказана ознака дозволить безпомилково відокремити предмети, які хоча і знаходяться в квартирі (будинку) спадкодавця, але призначені для його професійної діяльності (наприклад, рояль, комп'ютер), від речей, які використовувалися спадкодавцем і особами, які з ним спільно проживали, для повсякденних і побутових потреб. Також такі речі повинні

призначатися для використання в повсякденних і побутових потребах спадкодавця та спадкоємців, які з ним проживали. Однак в цьому випадку потрібно виходити з того, що обов'язкові спадкоємці не завжди проживають разом із спадкодавцем і тому, при визначенні таких речей можуть бути враховані переважні права інших спадкоємців, які з ним проживали не менше одного року до моменту відкриття спадщини.

Отже, законодавцеві вдалося уникнути принципових спорів про поділ майна між спадкоємцями, але проблема поняття речей домашнього вжитку залишилася, оскільки спадкоємці можуть претендувати на виділ їм у натурі домашнього майна в рахунок належної їм частки спадкового майна. Тому, для належного здійснення права на обов'язкову частку у спадщині є визначення вказаного поняття на законодавчому рівні, або на рівні судових роз'яснень власне через виокремлення критеріїв для відмежування таких речей від іншого майна спадкодавця.

До інших речей та майнових прав, вартість яких враховується при визначенні розміру обов'язкової можна назвати право власності на різноманітне майно (від автотранспортного засобу, об'єктів нерухомості, до будь-яких речей, придбаних спадкодавцем за життя, а також окремі права, які виникають після його смерті).

Традиційно під речами розуміють предмети матеріального світу, що знаходяться в твердому, рідкому або іншому фізичному стані, доступні для панування над ними суб'єктів цивільного права, утилітарні за своєю природою [194, с. 108].

Речі включаються до складу спадщини за умови, що спадкодавець мав право власності на них. Необхідність існування права на річ підтверджується вказівкою в законодавстві на те, що до складу спадщини можуть входити лише ті речі, які належали спадкодавцеві. Така приналежність встановлюється за допомогою правовстановлення і підтверджується відповідними правовстановлюючими документами

(свідоцтвами про право власності, судовими рішеннями, свідоцтвами про право на спадщину, договорами про купівлю-продаж речей, тощо).

Так, до суду звернулися особи з позовом про визнання права власності на спадкове майно спадкоємцям. Один із позивачів має право на обов'язкову частку у спадщині. Позивачі належним чином прийняли спадщину після померлого батька та чоловіка. Факт належності спадкового будинковолодіння померлій ОСОБА_4 підтверджується довідкою Радковицької сільської ради Городоцького району Хмельницької області від 05.03.2010 р. №172 і відповідачем не оспорується.

Також згідно з довідкою Радковицької сільської ради Городоцького району Хмельницької області вбачається, що померлий ОСОБА_3 належним чином прийняв спадщину після смерті ОСОБА_4, однак належним чином не оформив свої спадкові права.

В підтвердження вартості будинковолодіння до матеріалів справи було долучено довідку КП «Городоцького БТІ». Самочинного будівництва на території даного будинковолодіння виявлено не виявлено.

Позивачі у встановленому порядку позбавлені можливості оформити право власності на вказане будинковолодіння, зважаючи на те, що за життя спадкодавця не було виготовлено правоустановлюючих документів на нього, що підтверджувалось постановою про відмову у вчиненні нотаріальних дій від 27.04.2011 р. [159].

Однак судом було встановлено, що на підставі ст. 1219 ЦК України, оскільки спадкування охоплює перехід всіх прав та обов'язків (за винятком вказаних у цій статті), то спадкуванню підлягають і права та обов'язки щодо об'єктів нерухомого майна, які знаходились у володінні спадкодавця хоча і не були оформленні у встановленому законом порядку. Тому такі права можуть успадковуватись, оскільки вони не припиняються зі смертю спадкодавця, а будуть існувати доти, доки буде існувати об'єкт нерухомості та до юридичного оформлення прав власності на нього спадкоємцем. Вказаний приклад також підтверджує нашу тезу про

триваючий характер правовстановлюючих строків, бо саме право не припиняється смертю спадкодавця.

Серед науковців була озвучена позиція про доцільність встановлення особливого режиму переходу права власності на майно, що спадкується. Так, С.Г. Певницьким було запропоновано внести зміни в законодавство про державну реєстрацію прав на нерухоме майно в частині його доповнення положеннями, які будуть визначати юридичну дійсність прав на нерухомість, що перейшли в порядку спадкування до їх державної реєстрації автоматично без потреби звернення до відповідних органів і отримання правовстановлюючих документів [190, с. 22]. На нашу думку, така позиція є невірною, оскільки вона лише ускладнить визнання права власності за різними спадкоємцями, особливо, коли частки визначають десятками на один об'єкт права власності.

При визначення розміру обов'язкової частки у спадщини у судовому порядку, щодо нерухомого майна спадкодавця також мають перевірятись правовий режим земельної ділянки, на якій розташоване нерухоме майно, з якого виділяється обов'язкова частка; наявність правовстановлюючих документів на спорудження об'єктів нерухомості, проектів будівництва, визначається строк завершення будівництва та посвідчення права власності на нерухоме майно в установленому законом порядку на час виникнення права власності.

Якщо судом буде встановлено факт відсутності правовстановлюючих документів на об'єкт нерухомості, або відсутності державної реєстрації права власності на нього, судом має бути з'ясована причина відсутності таких документів та державної реєстрації. Якщо така відсутність документів зумовлена недотриманням спадкодавцем встановлених законом вимог щодо оформлення права власності на нерухоме майно, то судами може бути визнано у порядку спадкування право на забудову, право на будівельні матеріали. Якщо судом буде встановлено відсутність правовстановлюючих документів на земельну

ділянку під забудовою, то така забудова повинна бути визнана самочинною, тому вона не може бути врахована для визначення вартості обов'язкової частки у спадщині.

До майнових прав, які можуть бути зараховані в обов'язкову частку у спадщині, варто також відносити майнові права автора. У цьому контексті дозволимо собі не погодитись із О.О. Гаценко в тому, що Закон «Про авторське право і суміжні права», на жаль, ніяким чином не обмежив коло спадкоємців, встановивши заборону спадкувати обов'язковим спадкоємцям [30, с. 14]. Автором вказується, що як наслідок, особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, і стали, цілком можливо, спадкоємцями належного автору майна навіть проти його волі, оскільки інше було встановлено в заповіті або ж майнові права автора не буде предметом заповідального розпорядження спадкодавця, формально отримують право втручатися у вирішення питань, пов'язаних із захистом його особистих немайнових прав, наприклад, із визначенням порядку зазначення імені автора, особливо, якщо автор сам за життя не вирішив це питання шляхом звернення з позовами до користувачів, які здійснили переробку твору або внесли, будь-які зміни в твір, навіть за умови погодження таких змін з спадкоємцями, чим могло бути завдано шкоди репутації автора. На думку автора, відповідно до частини 2 статті 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права» спадкоємці мають право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора [145]. В цьому випадку, на нашу думку, автор дещо підмінює поняття, визнаючи за обов'язковими спадкоємцями такий обов'язок, оскільки за ст.1241 ЦК України такі спадкоємці наділяються тільки майном та майновими правами.

В контексті авторських прав важливим також є встановлення особливостей спадкування виключних прав на використання творів. Для

правомірного використання твору вимагається отримання згоди від усіх осіб, яким належить авторське право на твір, тобто якщо права перейшли до декількох спадкоємців, то відмова одного з них від укладання договору фактично «паралізує» права інших спадкоємців і робить неможливим правомірне використання творів [30, с. 15].

Якщо відносно випадків нероздільного співавторства (коли твір утворює одне нерозривне ціле) абзац 5 частини 1 статті 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права» закріплює неможливість заборони використання твору одним із співавторів «без достатніх підстав», то стосовно спадкоємців таке положення у законодавстві не передбачено, проте Постановою ВСУ встановлюється, що права, які перейшли до спадкоємців, складають одне ціле, і жоден із спадкоємців не вправі без достатніх для цього підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору [147].

Важливим також визначення питання про виключні права автора на твори, які були створені подружжям. Питання про точну дату виникнення виключних прав на твір має величезне значення. Виключні права на результати інтелектуальної діяльності, створені одним з подружжя, не стають спільною власністю подружжя незалежно від того, коли з'явилися ці виключні права – в період зареєстрованого шлюбу або за його межами. Тому в такому випадку вони включаються у вартість обов'язкової частки того з подружжя, який пережив, якщо він має підстави для отримання такої частки. І лише в тому випадку, якщо подружжя в шлюбному договорі іншим чином визначають правовий режим цих виключних прав, вони повинні встановити, на які саме виключні права такий режим поширюється. Це важливо з тих міркувань, що коли виключні права мав лише один із подружжя, то при визначенні обов'язкової частки, буде враховуватись $\frac{1}{2}$ вартості таких прав (мається на увазі, вартість майнових прав, які закладаються для визначення розміру обов'язкової частки із врахуванням кількості законних спадкоємців та інших вимог ЦК України).

А у випадку, коли майнові права належали спільно подружжя, то спочатку необхідно виділити частку померлого, і лише з тієї частки встановлювати вартість обов'язкової частки.

У літературі висловлена досить обґрунтована точка зору, згідно з якою необхідні спадкоємці можуть отримати не менше $1/2$ належної їм за законом частки винагороди за використання об'єктів авторських прав, якщо тільки між спадкоємцями не буде досягнуто іншу угоду про розподіл спадкового майна. Однак претендувати на участь в здійсненні немайнових прав обов'язкові спадкоємці не можуть [34, с. 54].

Варто зазначити, що законодавець залишився вірним класичній концепції, яка встановлює принцип дихотомії прав на результати інтелектуальної діяльності, де з одного боку залишилися виключні (майнові) права, щодо яких зазначено, що вони переходять у спадщину, з іншого боку – це авторські права, які включають в себе особисті немайнові права, перехід яких в порядку спадкування неможливий. Так, О.С. Іоффе в своїх роботах зазначав, що особисті права невіддільні від особи [73, с. 97]. Р.А. Авдонін також вказує на неможливість переходу особистих немайнових прав в порядку спадкування, оскільки дія цих прав припиняється зі смертю автора [2, с. 104].

Проте, законодавець створив нову правову конструкцію, згідно з якою, хоча особисті немайнові права автора і не переходять у порядку спадкування, проте спадкоємці отримують правомочність здійснення захисту особистих немайнових прав. Така конструкція з одного боку, чітко позначає нову правомочність спадкоємців на здійснення будь-якого і кожного немайнового авторського права, а, з іншого боку, тим не менш, закріплює принцип неможливості передачі немайнових прав (ч. 2 ст. 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Однак в контексті досліджуваної особливої категорії спадкоємців, маємо зазначити, що навіть щодо майнових прав автора, які можуть переходити обов'язковому спадкоємцю, має бути врахований факт

можливості розпорядження такими правами. В іншому випадку, мова може йти про грошовий еквівалент таких прав. на нашу думку, нездатність спадкоємця здійснювати інтелектуальні права у вигляді особистих немайнових прав, що входять до складу спадщини в силу недієздатності, похилого віку і відсутність інтересу повинні бути підставою для відмови в переході до нього таких прав. У цьому випадку більш ефективну охорону особистих немайнових прав померлого забезпечить держава, а за умови відсутності інших спадкоємців. Також, зважаючи на основну мету запровадження інституту обов'язкової частки у спадщині, ми повинні говорити про те, що не завжди розпорядження майновими правами автора може підтримувати матеріальний стан обов'язкового спадкоємця, який може не мати достатнього рівня знань та навиків, щоб здійснювати такі права.

Звісно ж, ми не можемо говорити і про те, що поширювати право на обов'язкову частку у спадщині на інтелектуальні права у вигляді особистих немайнових прав спадкодавця (навіть якщо мова йде лише про захист таких немайнових прав), оскільки вони позбавлені вартісної еквівалента і у спадкоємця буде відсутній інтерес прийняття такої обов'язкової частки.

Вказане підтверджує позицію про необхідність встановлення особливого порядку застосування положень про обов'язкову частку у спадщині у випадках, коли об'єктом спадкування є авторські права. При цьому, на нашу думку, важливо виходити із загального правила про те, що положення про обов'язкову частку у спадщині не повинно створювати перешкоди для використання творів і ускладнювати їх використання. У випадку, коли таке використання можливе, на нашу думку, можливо замінити цю частину спадщини іншим майном або ж майновими правами. Питання заміни такої частини спадщини не стосується спадкування права на винагороду.

До обов'язкової частки у спадщині належить вартість заповідального відказу. За своєю правовою природою заповідальний відказ – це односторонній правочин, оскільки вчинення його не вимагає погодження не лише із відказоодержувачем, а й зі спадкоємцем, який лише виконуватиме його [66, с. 191].

Як зазначає Р.А.Майданик, об'єкт заповідального відказу надається відказоодержувачу не безпосередньо, а у формі зобов'язання, яке покладається на спадкоємця [114, с. 431]. У зв'язку із такими відносинами між спадкоємцем і відказоодержувачем виникають зобов'язальні правовідносини, де спадкоємець є боржником, а відказоодержувач, відповідно, кредитором.

Заповідальний відказ як особливе розпорядження заповідача, природно, може виникнути лише у разі заповіту. Тому, якщо заповіту немає, спадкоємець за законом ніколи не може бути обтяжений заповідальним відказом. Останній може бути як складовою частиною заповіту, так і єдиним розпорядженням заповідача, тобто власне заповітом.

Заповідальний відказ є додатковим перерозподілом спадщини за допомогою призначеного в заповіті спадкоємця. Тобто сутність заповідального відказу полягає в тому, що заповідач передає належне йому, визначене, певне право, не обтяжуючи відказоодержувача обов'язками.

Традиційно вважали, що заповідальний відказ може бути покладено лише на спадкоємця за заповітом, оскільки це було прямо передбачено ст. 538 ЦК УРСР.

Редакція ст. 1238 ЦК України дозволяє припустити, що заповідальний відказ може бути покладено як на спадкоємця, призначеного в заповіті, так і на спадкоємця за законом, коли заповідач обмежився у заповіті вказівкою на необхідність вчинити певні дії на користь третьої особи. Такий самий висновок впливає із змісту 1241 ЦК України.

Зі ст. 1241 ЦК можна зробити висновок про те, що у разі отримання заповідального відказу розмір частки такого спадкоємця має відповідним чином зменшуватися на вартість відказу. Тобто і у цьому випадку статус спадкоємця за правом на обов'язкову частку ширший, ніж відказоодержувача, а тому обсяг спадщини, отримуваної спадкоємцем за правом на обов'язкову частку, визначається вимогами ст. 1241 ЦК України.

Отже, ЦК України не забороняє заповідачу покласти на обов'язкового спадкоємця виконання тих чи інших обов'язків на користь іншого спадкоємця або інших спадкоємців. Але за логікою, заповідач не має права шляхом встановлення заповідального відказу зменшити належну такому спадкоємцеві обов'язкову частку. Тому, якщо в силу заповіту з покладанням на спадкоємця будь-яких обов'язків на користь кого-небудь з інших спадкоємців буде зменшена належна йому обов'язкова частка, вона підлягає відновленню шляхом відповідного зменшення зобов'язань за заповідальним відказом. Але якщо спадкодавець заповідав обов'язковому спадкоємцю майно в розмірі, що перевищує вартість обов'язкової спадкової частки, то частина цього майна, що перевищує вартість обов'язкової частки, може бути обтяжена заповідальним відказом.

В контексті існування певних обов'язків обов'язкових спадкоємців, варто також розглянути питання про те, чи буде нести такий обов'язковий спадкоємець майнові обов'язки спадкодавця і в якому обсязі.

За загальним правилом борги (майнові обов'язки) спадкодавця утворюють особливу групу об'єктів в складі спадщини. Цікавим є той факт, що в Стародавньому Римі спадщина складалася тільки з активів. Борги спадкодавця в об'єкт спадкового правовідношення не входили, але в принципі спадкоємець повністю за них відповідав [157, с. 227].

Свого часу В. І. Серебровський стверджував, що майнові обов'язки (борги) не входять до складу спадщини, а тільки обтяжують її і не переходять у спадщину, а в зв'язку з її прийняттям виникають в

спадкоємця за прямою вказівкою закону. На думку В. І. Серебровського, спадщиною є лише сукупність майнових прав (актив), що належали спадкодавцеві за його життя [178, с. 32].

Головним недоліком висловленої позиції є її практична неприйнятність. Як правильно зазначають Б. С. Антимонов і К. А. Граве, борги «прив'язані» до спадщини, і це знаходить своє вираження в тому, що між спадкоємцями по частках ділиться не тільки актив, але і пасив; не можна прийняти в спадщину актив без пасиву і пасив без активу; там, де немає спадкування, немає і відповідальності за боргами. Пояснення таким фактам може бути лише за умови включення в спадщину, як того і вимагає закон, не-тільки активу, але і пасиву, не тільки прав, а й майнових обов'язків [6, с. 80].

Говорячи про пасив, важливо звернути уваги, що і як у випадку заповідального відказу, обов'язковий спадкоємець бере на себе такі обов'язки тільки в межах вартості того майна, що перейшло до нього за такою часткою.

Виникають також питання про можливість зарахування в обов'язкову частку спадкового майна, право на отримання якого було у обов'язкового спадкоємця, але не було реалізовано, наприклад, він відмовився від спадщини за заповітом або від отримання заповідального відказу. Деякі автори вважають, що в цьому випадку обов'язковий спадкоємець позбавляється обов'язкової частки, оскільки в такому випадку «відмовне» спадкове майно надходить у власність інших спадкоємців [90]. Видається, що тут не може бути однозначної відповіді. Якщо є заповіт, яким все майно заповідається в рівних частках, в тому числі й обов'язковому спадкоємцю, то у нього не виникає права на обов'язкову частку і при його відмові від спадщини. Якщо на користь обов'язкового спадкоємця зроблено заповідальний відказ, то все залежить від того, на якому праві йому відказується майно: на праві власності або на праві користування. Якщо майно за легатом має бути передано обов'язковому

спадкоємцю на праві власності, то слід зіставити обов'язкову частку з майном, яке має бути передане за легатом, і якщо вартість такого майна дорівнює або перевищує обов'язкову частку, то, відмовившись від отримання легата, обов'язковий спадкоємець не може претендувати на обов'язкову частку з майна, що заповідалось чи іншого майна спадкодавця. В обов'язкову частку зараховується все, що обов'язковий спадкоємець отримує з спадщини за будь-якою підставою, у тому числі вартість встановленого на його користь заповідального відказу.

В ситуації, коли ми говоримо про необхідність захистити ту категорію осіб, що мають право на обов'язкову частку у спадщині, зважаючи на їх утримання спадкодавцем, неминуче постає питання оцінка спадкового майна. При розрахунку обов'язкової частки слід виходити їх реальної, ринкової вартості всього спадкового майна. При оформленні спадкових прав нотаріус керується нормами ЦК України, в яких вживаються терміни «вартість» (ч. 2 ст. 1241 ЦК України).

При розрахунку обов'язкової частки враховується вартість усього спадкового майна, в тому числі речей звичайної домашньої обстановки. При цьому виникає питання: хто повинен складати опис предметів домашньої обстановки і здійснює його оцінку?

Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України нотаріус здійснює опис спадкового майна з окремою детальною характеристикою кожної речі щодо її кольору, ваги, номіналу, розміру, сорту, марки, дати випуску, для іноземної валюти також вказується купюра, її номінал, а також вартість за курсом НБУ на момент провадження опису. Також на нотаріуса покладається обов'язок визначення вартості речей з урахуванням їх зносу. У випадку, коли спадкоємці не погоджуються з оцінкою, проведеною нотаріусом, спадкоємці мають право запросити спеціаліста-експерта або оцінювача, відповідно оплата таких послуг покладається на спадкоємців. В такому випадку ми можемо говорити про виникнення потреби залучення

додаткових коштів спадкоємцем, що має право на обов'язкову частку у спадщині.

Податковим кодексом України встановлено, що підлягає оподаткуванню дохід, отриманий з прийняття спадщини у вигляді вартості майна, що успадковане. При цьому особами, які несуть відповідальність за сплату податку в дохід бюджету, визначаються спадкоємці, які на законних підставах набули права власності на майно. Такий дохід зазначається в річній податковій декларації, крім спадкоємців-нерезидентів, на яких покладено обов'язок сплатити податок до моменту отримання свідоцтва про право на спадщину. Виключення також становлять спадкоємців, які отримали у спадщину майно, яке оподатковується за нульовою ставкою податку на доходи фізичних осіб.

Відповідно нотаріус щоквартально подає до відповідних органів за місцем розташування нотаріальної контори або робочого місця приватного нотаріуса інформацію про видачу свідоцтв про право на спадщину.

У зв'язку із змінами в порядку провадження реєстраційної діяльності, витяги з Реєстру прав власності на нерухоме майно, які датовані після 15 червня 2012 року, не можуть бути визнані документами, за якими нотаріус може визначити вартість нерухомого майна для видачі відповідного свідоцтва про право на спадщину.

Особливості здійснення діяльності з оцінки майна, майнових прав визначені профільному Законі «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні», відповідно до якого право здійснювати таку діяльність мають лише суб'єкти господарської діяльності, які отримали сертифікат суб'єкта оціночної діяльності в порядку, визначеному цим законом.

Виходячи з вищенаведеного, для видачі свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно необхідна наявність звіту про оцінку майна, здійснену суб'єктом оціночної діяльності. Вказане зумовлює необхідність удосконалення законодавства у сфері здійснення такої діяльності, в тому

числі встановлення, хто з спадкоємців і якому обов'язі буде нести витрати на таку оцінку. Логічно припустити, що обов'язковий спадкоємець, який отримує за загальним правилом $\frac{1}{2}$ законної частки, не повинен в рівних частинах з іншими спадкоємцями здійснювати оплату таких послуг, особливо в контексті того, що обов'язковими є такі спадкоємці, які потребують додаткового утримання і можуть не мати можливості до виплати будь-яких коштів.

Ми переконані, що для встановлення всієї спадкової маси в повному обов'язі спадкоємець, який має право на обов'язкову частку у спадщині, повинен звернутись до нотаріуса із заявою про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна, оскільки, здебільшого, права на майно, що має значну матеріальну цінність, засвідчуються нотаріально.

Враховуючи те, що обов'язкова частка являє собою частину всього спадкового, а не тільки майна, яке заповідається, заповіт, який складено на все спадкове майно без врахування обов'язкових спадкоємців або позбавляє їх законних часток, не стає частково недійсним. Він підлягає виконанню лише в частині, що залишилася після виключення з нього обов'язкових часток.

2.2 Порядок визначення розміру обов'язкової частки у спадщині

Теоретичне осмислення і правове обґрунтування сутності інституту і конструкції обов'язкової частки без налагодженої однакової і адекватної правозастосовчої практики є безумовною цінністю лише для доктрини. Разом з тим систематичні судові спори про порядок розрахунку і виділення обов'язкової частки у спадщині обумовлені недосконалістю в цій частині не тільки норм ЦК України, а й відсутністю їх належного теоретичного осмислення.

Такі обставини призводять до відомих ускладнень у застосуванні норм чинного цивільного законодавства. Отже, від того, наскільки ретельно будуть розроблені теоретичні основи правових механізмів визначення розміру обов'язкової частки, буде залежати, на наше глибоке переконання, і ефективність дії закладеного законодавцем потенціалу зазначених у ст. 1241 правових положень.

Незважаючи на те, що положення про обов'язкову частку у спадщині тривалий час містяться в нормах цивільного законодавства, з прийняттям ЦК України встановились нові норми, якими суттєво зменшено розмір частки а також незалежність такого розміру від обсягу майна, передбаченого заповітом. За ЦК УРСР 1922 року розмір обов'язкової частки становив не менше $\frac{3}{4}$, а ЦК УРСР 1963 р. передбачав розмір такої частки на рівні $\frac{2}{3}$ від законної частки. За ЦК УРСР 1963 р. Право на отримання обов'язкової частки не залежало від матеріального становища спадкоємця, його працездатності та інших умов, тому право на таку частку мали і ті спадкоємці, які мали постійне джерело доходу.

Зменшення в ЦК України розміру обов'язкової частки та обмеження умовами її отримання щодо працездатності пояснювалось розробниками проекту тим, що головною метою було зменшення впливу держави на волевиявлення спадкодавця в межах заповіту [204, с. 11].

Думки науковців щодо зменшення розміру обов'язкової частки розділились. Частина з них вказує, що таке зменшення не є позитивним, зважаючи на постійне зниження добробуту населення останніми десятиліттями [195, с. 120].

На думку Б.С. Антимонова, зменшення розміру обов'язкової частки повністю нівелює соціальне призначення цього інституту. Як вказує автор, коли законодавством у 1945 році було зменшено такий розмір до $\frac{2}{3}$ від законної частки, то це пояснювалось тим, що на практиці непоодинокими були випадки, коли спадкоємці не отримували жодного майна на їх користь, навіть за умови наявності заповіту, оскільки з цього майна

задовольнялась обов'язкова частка. Ще однією причиною автор називав покращення матеріального стану громадян, впровадження кращих соціальних гарантій [6, с. 92].

Як вказує Ю.О. Заїка, справді, порівняно з повоєнними роками, в 50-х роках рівень добробуту населення поліпшився і тому він також в цьому вбачає реальні передумови для зменшення розміру обов'язкової частки в спадщині [66, с. 233].

Проти зменшення до $\frac{1}{2}$ розміру обов'язкової частки виступали і сучасні вітчизняні науковці, пояснюючи це тим, що на сьогодні важко говорити про значне підвищення рівня соціальних гарантій в Україні, тому говорити про розширення заповідальної свободи спадкоємців не на часі і варто повернути норму про розмір обов'язкової частки на рівні $\frac{2}{3}$ від законної [195, с. 119].

На нашу думку, помилковою є прив'язка зменшення розміру обов'язкової частки до рівня добробуту населення, в цьому випадку, швидше, мова має йти про підвищення ролі правовласника, який наділявся більшими правами для розпорядження своїм майном. Не варто говорити про те, що у випадку, коли рівень добробуту громадян підвищується, в фізичної особи зникає потреба в утриманні з боку спадкодавця за його життя, а також в інших можливостях, передбачених законом для збереження її економічного благополуччя.

Інші вважають, що таке зменшення націлене на розширення заповідальної свободи спадкодавця, як одного з найважливіших проявів свободи розпорядження своїм майном, а основною метою такої частки не є повне матеріальне забезпечення обов'язкових спадкоємців, а лише часткове відшкодування тих негативних наслідків, які вони понесли у зв'язку з спадкодавцем, на утриманні якого вони перебували. Також ними вказувалась пріоритетність спадкування за заповітом над іншими видами спадкування [56, с. 50].

В теорії цивільного права також неодноразово піднімалось питання про диференціацію розміру обов'язкової частки залежно від правового статусу обов'язкового спадкоємця [84].

Зокрема, пропонувалось встановити розмір обов'язкової частки на рівні повної законної частки для тих обов'язкових спадкоємців, які є непрацездатними і $\frac{1}{2}$ законної частки для працездатних обов'язкових спадкоємців [9, с. 16]. Однак така диференціація не знайшла своїх прихильників, зважаючи на те, що працездатними в такому випадку є неповнолітні та неповнолітні особи, які також потребують захисту. Також важливо відзначити, що той стан правозастосовної практики, що є на сьогодні в межах спадкових справ, в тому числі щодо визначення розміру обов'язкової частки, дає підстави стверджувати, що така градація лише б ускладнила отримання такої частки, оскільки потрібно було додатково доводити непрацездатність або ж оспорювати інші обставини. Тим більше виникає питання, яка в такому випадку була б обов'язкова частка для неповнолітніх непрацездатних дітей.

В ЦК України на щастя не передбачено диференціації у визначенні обов'язкових часток, але вказується на можливість її зменшення. І така норма також викликає низку питань, що пов'язано із відсутністю переліку підстав для такого зменшення і віддання виключно на розсуд суду встановлення тих чи інших причин достатніми і обґрунтованими, такими, що мають істотне значення для її зменшення [84], про що ми будемо говорити далі в межах цього підрозділу.

На нашу думку, зменшення розміру обов'язкової частки до $\frac{1}{2}$ є досить прийнятним на сьогодні, оскільки крім розширення заповідальної свободи, як одного з можливих проявів свободи розпорядження своїм майном, ми можемо говорити про попередження випадків зловживання правом на обов'язкову частку майна у спадщині недобросовісними особами. Право на обов'язкову частку є хоч і важливою, але додаткової гарантією спадкоємців, що не отримала майно у спадщину за заповітом.

При виборі, який стоїть між «не отримати нічого» «отримати $\frac{1}{2}$ від законної частки», звісно перевага буде перед останнім варіантом, тому не варто розглядати обов'язкову частку як реальне джерело доходу обов'язкового спадкоємця. В цьому випадку має вступити у гру держава, яка має забезпечити належний рівень життя для населення країни, і вже саме державним механізмом мають бути встановлені додаткові допоміжні засоби для забезпечення існування таких особливих учасників, які потребують захисту. А це може відбуватись, в тому числі, за рахунок набуття права обов'язковими спадкоємцями права на пенсію у разі втрати годувальника.

Одним із найскладнішим питань практики застосування норм про обов'язкову частку, є питання, пов'язані із порядком розрахунку такої частки.

За загальним правилом для визначення розміру обов'язкової частки враховується все спадкове майно, в тому числі майно за законом та за заповітом, має бути врахована вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, а також враховують обтяження, передбачені майновими обов'язками спадкодавця та змістом заповідального відказу, якщо він має місце.

Порядок визначення розміру обов'язкової частки є досить нескладним у випадках, коли спадкодавцем складено заповіт на все належне йому майно. Так, до прикладу, спадкодавець заповів належну йому квартиру в рівних частках сестрі та брату. На момент відкриття спадщини у спадкодавця були дружина 60 років і повнолітній працездатний син. Іншого майна у спадкодавця не було. На отримання свідоцтва про право власності дружина претендувати не має права, оскільки квартира купувалася спадкодавцем до вступу в шлюб, тому вона виявила бажання отримати свідоцтво про право на спадщину на належну їй обов'язкову частку. При визначенні обов'язкової частки в цьому випадку будуть братись до уваги два спадкоємця за законом – дружина і син,

оскільки вони є. Оскільки згідно зі ст. 1261 ЦК України вони є спадкоємцями першої черги, а за відсутності заповіту брат і сестра спадкодавця не могли б претендувати на його майно (квартиру). Обов'язкова частка дружини спадкодавця буде обчислюватися, зважаючи на $\frac{1}{2}$ частки, оскільки при спадкуванні за законом дружина і син успадковували б в рівних частках кожен. У підсумку, дружина спадкодавця повинна отримати $\frac{1}{2}$ частку від $\frac{1}{2}$ частки, тобто $\frac{1}{4}$ частку. Син, зважаючи на його повноліття і працездатність, не може претендувати на обов'язкову частку у спадщині. Тому на $\frac{3}{4}$ частки в спадщині буде видано свідоцтво про право на спадщину за заповітом в рівних частках сестрі і брату спадкодавця. Кожен із спадкоємців за заповітом в результаті повинен отримати $\frac{1}{2}$ частку від $\frac{3}{4}$ частки, що залишилися після визначення частки обов'язкового спадкоємця, тобто по $\frac{3}{8}$ частки.

Тобто, поділ майна буде виглядати таким чином:

- за заповітом: частка сестри спадкодавця – $\frac{3}{8}$, частка брата – $\frac{3}{8}$;
- за законом (ст. 1241 ЦК України): частка дружини спадкодавця – $\frac{1}{4}$, або $\frac{2}{8}$.

Однак вказаний вище варіант по суті не буде проблемним і не викличе підстав для звернення до суду ні зі сторони спадкоємців за заповітом, ні зі сторони обов'язкової спадкоємиці. Але ускладненими можуть бути ситуації, коли заповітом охоплюється лише частина майна спадкодавця.

Право на обов'язкову частку у спадщині задовольняється з незаповіданої частини спадкового майна, а при його недостатності – з тієї частини майна, яка заповідана. Обов'язковий спадкоємець за своєю згодою може вирішити, з якого майна буде визначатись його частка [153].

Розрахунок обов'язкової частки в такому випадку можна розглянути на таких прикладах:

1) до прикладу, розмір обов'язкової частки обов'язкового спадкоємця в вартісному вираженні становить 60 000 грн., вартість незаповіданої частини майна – 160 000 грн. Спадкоємців за законом на незаповідану частину майна троє, в тому числі і обов'язковий спадкоємець. В цьому випадку незаповіданого майна цілком достатньо для того, щоб відшкодувати обов'язковому спадкоємцю належну йому обов'язкову частку у спадщині, не обмежуючи при цьому прав інших спадкоємців за законом. Обов'язкова частка може поглинатись законною часткою обов'язкового спадкоємця в тій частині майна, що не передбачена в заповіті. Якщо частка обов'язкового спадкоємця в такому майні більша або дорівнює розміру належної йому обов'язкової частки, то обов'язкова частка спадкоємця не виділяється. У цьому випадку немає необхідності в зменшенні часток інших спадкоємців за законом. Якщо частка в майні, не вказаному в заповіті, яка припадає обов'язковому спадкоємцю, менша розміру його обов'язкової частки, право на обов'язкову частку у спадщині задовольняється з решти незаповіданої частини спадкового майна, хоча це і призведе до зменшення прав інших спадкоємців за законом на цю частину майна;

2) інший приклад можна сформулювати таким чином. Розмір обов'язкової частки обов'язкового спадкоємця в вартісному вираженні становить 60 000 грн. (як і в першому прикладі), але вартісний розмір незаповіданою частини майна становить 70 000 грн. В цьому випадку за рахунок незаповіданою частини майна, в першу чергу, повинна бути компенсована частка обов'язкового спадкоємця (60 000 грн.). Решта суми 10 000 грн. буде розподілена між двома спадкоємцями за законом. Від вартісного вираження розмірів часток необхідно буде провести відповідний перерахунок на ідеальні частки в межах майна, не охопленого заповітом. Якщо весь обсяг такого майна дорівнює розміру обов'язкової частки необхідного спадкоємця, все майно, не охоплене заповітом,

повинно перейти обов'язковому спадкоємцю як компенсація обов'язкової частки.

Питання про визначення розміру обов'язкової частки виникає головним чином тоді, коли заповіт зроблено з формулюванням «майно, належне на момент укладення заповіту». У такому випадку дуже важко визначити обсяг спадщини, тому що практично неможливо встановити, чи є інше, незаповіданою майно і яке саме. Оптимальним, звісно, в цьому випадку буде звернення до суду. Однак, навіть коли суд вирішить спір між спадкоємцями щодо встановлення обсягу майна, яке включається в заповіт, і яке не включено до заповіту, то є ймовірність того, що після видачі свідоцтв про право на спадщину можливе виявлення іншого майна спадкового характеру, яке при розрахунку розміру обов'язкової частки не враховувалося. Відповідно поява такого майна може впливати на розмір такої обов'язкової частки, а також на частки інших законних спадкоємців. Таку проблему можливо вирішити, попередивши спадкоємця за заповітом про можливість виникнення такої ситуації і отримавши заздалегідь його згоду на видачу свідоцтва про право на спадщину на таке майно обов'язковому спадкоємцю або всім спадкоємцям за законом. Якщо ж цього не відбудеться, то при виявленні майна, яке не охоплене заповітом, нотаріус буде позбавлений можливості видати свідоцтво обов'язковому спадкоємцю або всім спадкоємцям за законом, а у спадкоємця за заповітом з'явиться підстава для оскарження таких свідоцтв.

Варто зазначити, що арифметичний розрахунок обов'язкової частки не завжди можливий з ідеальною точністю, нотаріусом або судом може бути допущено похибки. В такому випадку важливим є ознайомлення спадкоємця за заповітом із розрахунками такої частки, і якщо він з ними згодний (в тому числі щодо похибок і округлень в сторону збільшення), то нотаріус має це зафіксувати в тексті його заяви про видачу свідоцтва про право на спадщину. Якщо спадкоємець не згоден з розрахунком, то справа буде вирішуватись в судовому порядку.

Одним із найскладніших питань застосування спадкового законодавства є вирахування розміру обов'язкової частки у випадку, коли обов'язковий спадкоємець виступає водночас спадкоємцем за законом або за заповітом. Так, до прикладу, ухвалою Апеляційного суду Київської області про відмову в задоволенні апеляційної скарги про визнання права власності на майно з міркувань, що позивачка є єдиним спадкоємцем першої черги за законом після смерті батька і є повнолітньою непрацездатною дитиною спадкодавця. У разі спадкування за законом їй належала б повністю частка, яка належала батьку, тобто $\frac{1}{2}$ частини будинку. Відповідно до ч.1 ст. 1241 ЦК України обов'язкова частка становить половину цієї частки, тобто $\frac{1}{4}$ частини. За заповітом позивачка також одержала $\frac{1}{4}$ частини будинку. Оскільки за заповітом позивачка успадкувала частку у спадщині, яка не є меншою за обов'язкову частку, то право позивачки на обов'язкову частку не порушене [198].

Абзацем 3 п. 19 постанови Пленуму «Про судову практику у справах про спадкування» вказано, що «за згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини» [153].

На наш погляд, таке роз'яснення не відповідає чинному законодавству, істотно обмежуючи права обов'язкового спадкоємця.

Наприклад, спадкодавець склав заповіт, залишивши своєму віддаленому родичу $\frac{2}{3}$ спадщини. При цьому з числа потенційних спадкоємців за законом у нього залишився неповнолітній син та працездатна дружина. Якщо керуватися першим реченням наведеного роз'яснення як загальним правилом, виявиться, що обов'язкова частка сина складатиме $\frac{1}{6}$ спадщини ($\frac{1}{2}$ від $\frac{1}{3}$ спадщини, яка залишилася не заповіданою). Якщо керуватися «субсидіарним» правилом, викладеним у другому реченні роз'яснення, розмір обов'язкової частки становитиме $\frac{1}{4}$ спадщини ($\frac{1}{2}$ від $\frac{1}{2}$). Безумовно, редакція закону (ст. 1241 ЦК України)

не є досконалою, однак із її змісту чітко спостерігається, що обов'язкова частка вираховується з усієї спадщини. При цьому якщо розмір обов'язкової частки є значним та істотним чином впливає на майновий статус інших спадкоємців, останні не позбавлені права звертатися до суду з позовом про зменшення розміру обов'язкової частки (абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України).

В попередньому підрозділі нами вже вказувалось на проблеми із здійсненням оцінки окремих видів майна, що повинні бути враховані при визначенні обов'язкової частки, зокрема це стосується предметів домашньої обстановки та вжитку, які здебільшого не мають правовстановлюючих документів, за якими складно визначити їх вартість, видача свідоцтва про право на спадщину на таке майно може мати місце лише в тих випадках, коли нотаріусом в порядку вжиття заходів до охорони спадкового майна було проведена його опис. Однак, як показує практика, вжиття заходів до охорони спадкового майна є досить рідкісними нотаріальними діями. Разом з тим, ігнорувати вартість таких речей вважаємо неприпустимим, оскільки вони може і не матимуть великої матеріальної цінності, але можуть повпливати на розмір обов'язкової частки. Крім того, відсутність правовстановлюючих документів на інші, більш цінні види майна (до прикладу антикваріат, колекції картин, тощо), також може спричинити зменшення розміру обов'язкової частки, оскільки для таких об'єктів повинна буде бути проведена окрема експертиза, результати якої також не завжди будуть задовільняють учасників спору.

Законодавством не врегульовано питання щодо врахування в вартість спадкового майна тих об'єктів матеріального світу, які до моменту видачі свідоцтва про право на спадщину вже не будуть існувати (до прикладу, будинок, який передавався через заповіт, було знесено або ж він був знищений пожежою). На думку Л.Русакова і Т.Фаддеева, в таких випадках нотаріус має право видати свідоцтво про право на спадщину у вигляді пропорційної грошової суми від вартості такого знищеного об'єкту

[170, с. 20]. На практиці зустрічаються випадки, коли поділ успадкованого майна призводить до серйозних сімейних спорів, що закінчуються підпалом або ж іншим знищенням майна. Звичайно, таке майно необхідно включати до складу спадщини, бо на день смерті спадкодавця воно йому належало і фактично існувало, проте такі дії спадкоємців однозначно ускладнює процес виділу часток у спадщині, в тому числі обов'язкової частки, особливо коли до моменту знищення об'єкту ще не було проведено його оцінки.

У зв'язку з цим, ми пропонуємо, в разі фактичної загибелі або знищення об'єкта спадщини після відкриття спадщини, видавати свідоцтво про право на спадщину на те майно, яке існувало раніше до моменту його знищення або псування. Особливе значення це має для захисту прав спадкоємців як власників майна, які несуть ризик загибелі або пошкодження останнього з моменту відкриття спадщини.

Проблеми із визначення розміру обов'язкової частки можуть впливати із сімейних правовідносин. Так, до прикладу, ст. 60 СК України передбачено режим спільного сумісного майна для тих об'єктів права власності, які набуті подружжям за час шлюбу. Обмеження щодо такого режиму стосуються тільки умов шлюбного договору або договору про поділ спільного майна. Продемонструвати ускладнення для виділу обов'язкової частки з такого майна можна на такому прикладі. За час шлюбу подружжя придбало нерухоме майно (квартиру) у власність. В договорі купівлі-продажу було вказано, що 1/3 квартири належить дружині і 2/3 належить чоловікові. При цьому між подружжям не укладено шлюбний договір, а також не визначено умови поділу спільного майна. Подружжя має повнолітнього непрацездатного сина. Через рік після набуття права власності помирає чоловік. Відповідно, при оформленні спадкових прав дружини та сина виникає питання щодо розподілу часток між ними, зважаючи на те, що син має право на обов'язкову частку у спадщині. Нотаріус має встановити чи підлягає врахуванню $\frac{1}{2}$ нерухомого

майна, оскільки це є спільна сумісна власність, чи все ж необхідно враховувати умови договору купівлі продажу і відповідно обов'язкова частки буде вираховуватись з 2/3 часток квартири. Питання в цьому випадку перед нотаріусом має стояти у тому, чи вважати такий договір купівлі продажу комплексним, із врахуванням того що в нього визначено частки кожного із подружжя. На нашу думку, в такій ситуації мова йти про те, що така квартира повинна визнавати об'єктом права спільної сумісної власності і відповідно має належати кожному із подружжя в рівних частинах, тому і вартість обов'язкової частки повинна вираховуватись з $\frac{1}{2}$ від вартості квартири (відповідно $\frac{1}{4}$ від вартості, оскільки дружина померлого є законним спадкоємцем).

Якщо заповідачем для обов'язкового спадкоємця встановлюються обмеження та обтяження, зокрема щодо виплати боргу заповідача, то такі обтяження є дійсними лише в межах тієї частини, яка перевищує розмір обов'язкової частки.

При чому варто вказати, що спадкодавець позбавлений права самостійно зменшувати розмір обов'язкової частки. Тому, за умови наявності обтяжень, нотаріус має запропонувати спадкоємцям (і за заповітом, і обов'язковому) вказати у тексті заяв про прийняття спадщини всіх спадкоємців за законом, а також перелік того майна, яке їм відоме, що знаходилось у власності спадкодавця на момент його смерті [120].

До прикладу, вартість нерухомого майна, що переходить до трьох спадкоємців за заповітом, становить 50 000 грн. один із таких спадкоємців є обов'язковим спадкоємцем. Відповідне обтяження (борг спадкодавця) становить 100 000 грн. Відповідно обов'язковий спадкоємець успадкує за умови вирахування боргу суму у розмірі 10 000 грн.

На розмір обов'язкової частки у спадщині можуть впливати дії інших спадкоємців, в тому числі щодо зміни черговості одержання права на спадкування чи укладення інших договорів щодо спадкового майна. В такому випадку обов'язковий спадкоємець позбавлений можливості

впливати на такі процеси, а це, в свою чергу може призвести до того, що він не тільки не зможе отримати те чи інше майно в натурі, але й може змінитись власне розмір його частки. Договори щодо спадкового майна потребують участі нотаріуса для їх засвідчення. Тому в цьому випадку важливо, щоб нотаріус вчинив всіх необхідних дій для охорони спадкового майна, в тому числі спадкового майна обов'язкового спадкоємця. Порядком вчинення нотаріальних дій не окремо не передбачено обов'язків нотаріуса щодо захисту інтересів обов'язкового спадкоємця за укладення таких договорів, що ми вважаємо необґрунтованим. Нам видається логічним, щоб нотаріус обов'язково встановлював коло обов'язкових спадкоємців при посвідченні таких договорів, а також перевіряв чи такий договір не буде впливати на розмір частки обов'язкового спадкоємця.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що в умовах чинного законодавства і сформованої нотаріальної практики правомірність визначення нотаріусами обов'язкової частки в спадщині в випадках, коли спадкодавцем в заповіті вказується лише частина майна, а частина залишилася поза заповітом, викликає суттєві проблеми. В першу чергу, це стосується того, що при визначенні розміру обов'язкової частки слід виходити з вартості всього спадкового майна, включаючи предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку. Також варто розуміти, що до складу спадщини може входити і таке вартісне майно, приналежність якого спадкодавцеві документально підтвердити спадкоємцям не вдалося або ж вони навіть можуть приховати цей факт, якщо це вигідно тому з них, хто знає про таке майно (це можуть бути прикраси, коштовності, антикваріат, унікальні картини, рідкісні книги, тощо). На таке майно свідоцтво про право на спадщину не видається, однак воно має бути враховане при визначенні обов'язкової частки. Зі слів спадкоємців, які звернулися за видачею свідоцтва про право на спадщину, нотаріусами встановлюється склад спадкового майна. Спадкоємці можуть добросовісно помилятися щодо наявності будь-якого виду майна, що належить на

момент смерті спадкодавцеві. Особливо це стосується тих видів майна, що не мають матеріального об'єкта (до прикладу, спадкування корпоративних прав або виключних прав інтелектуальної власності). Не завжди спадкоємці можуть виявити серед майна спадкодавця правовстановлюючі документи на окремі види майна, а іноді вони можуть і не знати про наявність майна у спадкодавця (наприклад, спадкоємці не виявили ощадну книжку померлого і не знали про наявність вкладу) тощо. Також в низці випадків недобросовісні спадкоємці можуть і навмисне приховувати наявність будь-якого майна, якщо. Вказане демонструє складність визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині і необхідність розробки детальних методичних рекомендацій для провадження нотаріальної діяльності в цій сфері, з урахуванням проблем сучасної судової та нотаріальної практики.

Частиною 2 ст. 1241 ЦК України вперше для вітчизняного правопорядку запроваджено право суду зменшувати розмір обов'язкової частки, враховуючи відносини між обов'язковими спадкоємцями та спадкодавцем, а також з врахуванням «інших обставин, які мають істотне значення».

Однак питання про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині не є новим для інших правопорядків, та є обговорюваним в колі наукової спільноти. Складність цієї норми на сьогодні полягає у тому, що законом не вказано ні підстав для зменшення цієї частки, ні надано характеристик «інших істотних обставин», що зумовлює систематичне звернення до суду спадкоємців з такими вимогами [162; 167; 69].

Законодавство РФ має аналогічну норма, яка однак, крім зменшення обов'язкової частки, передбачає ще також підстави для відмови в такому праві. Такі обставини пояснюються майном, що призначене для проживання (житловий будинок, квартира) або для використання в професійній діяльності; в цьому житловому будинку проживає

спадкодавець за заповітом, а також спадкоємець не користувався цим майном за життя спадкодавця [26; 28, с.41].

Так, Н.Б. Дьоміна вважає, що розмір обов'язкової частки і так знижений введенням в дію частини 3 ЦК РФ з 2/3 належної за законом частки до $\frac{1}{2}$, тому застосування зазначеного обмеження робить забезпечення прав непрацездатних родичів спадкодавця ще більш слабким. Для досягнення балансу інтересів обох категорій спадкоємців вона вважає можливим використовувати механізм договору про розділ спадщини. Особи, які потребують отримання прав на приміщення, в якому вони проживали із спадкодавцем, або на джерела отримання засобів для існування, отримуватимуть необхідне їм майно. Але оскільки зменшення права на обов'язкову частку видається необґрунтованим, то розумним буде, вважає авторка, виділення обов'язкової частки іншим майном з спадкової маси, наприклад, грошовим еквівалентом, а не зменшення обов'язкової частки за рахунок необхідного уповноваженій особі майна [55, с. 26].

Навпаки, С.П. Гришаєв вважає, що на отримання обов'язкової частки не завжди претендують люди незаможні і такі, що потребують захисту [50].

Остання позиція видається частково обґрунтованою. Практика показує, що досить часто на обов'язкову частку претендує інший з подружжя, що пережив, (при фактичному припиненні шлюбних відносин до відкриття спадщини, нетривалість перебування в шлюбі), колишній з подружжя (після припинення шлюбу деякий час продовжував користуватися житловим приміщенням) або співмешканець спадкодавця. У таких випадках необхідність забезпечення принципу соціальної справедливості вимагає обговорення питання про зменшення їх частки або відмову в її присудження [50]. Однак, потрібно враховувати і той факт, що не завжди тільки такі ситуації мають місце і спадкоємці справді потребують такого утримання і обов'язкової частки у спадщині. Але

запровадження випадків зменшення розміру обов'язкової частки може стимулювати обов'язкових спадкоємців до нормальних родинних стосунків із спадкодавцем, а також сприятиме додатковому захисту прав та інтересів інших спадкоємців, як за законом, так і за заповітом.

Серед науковців є багато варіантів до визначення підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині.

Так, окремими авторами вказується, що загальна позитивна умова отримання обов'язкової частки у повному обсязі – це «добрі стосунки між спадкодавцем і спадкоємцями та надавану спадкоємцям допомогу або відповідний обов'язок» [127, с. 1003]. З цього можна припустити, що за умови відсутності таких стосунків, або ж наявності сварок між ними (що буває у кожній родині), підстави для зменшення обов'язкової частки вже матимуть місце, що видається досить поверховим і недостатньо обґрунтованим, оскільки поняття добрих стосунків, так само як і обставин, що мають істотне значення, є оціночними і знову ж таки ми в цій ситуації повертаємось до того, що лише в судовому порядку на розсуд і оцінку суду буде встановлено, чи відносини між спадкодавцем і спадкоємцями були добрими.

Окремими авторами пропонується надати право заповідачеві позбавляти права на обов'язкову частку в заповіті або ж зазначати обставини для зменшення розміру такої частки [32, с. 71]. По суті, не зазначаючи спадкоємця, який має право на обов'язкову частку, у заповіті, спадкодавець вже обмежує його в правах, але ще одне важливе питання – чи може на законних підставах буде зазначена така норма, коли законом прямо передбачено право виключної категорії осіб на обов'язкову частку. Якщо дозволити спадкодавцю викладати такі умови в заповіті, то по суті, в більшості випадків відпаде будь-яке потреба встановлювати розмір цієї частки, бо всі обов'язкові спадкоємці, яких не хотів бачити своїми спадкоємцями за заповітом спадкодавець, будуть вказані в заповіті з інших підстав.

Серед інших обставин, які вказуються авторами як підстави для зменшення розміру обов'язкової частки, називають такі: не підтримання спадкоємцем зв'язків із спадкодавцем, незважаючи на потребу останнього в цьому; погане поводження із ним; нездійснення належного догляду [210, с. 382]; майновий стан спадкоємця [211, с. 1009]; належність виконання сімейних, батьківських обов'язків, зіставлення матеріального стану обов'язкового спадкоємця із матеріальним станом спадкоємців за заповітом [126, с. 925].

Серед підстав також виділяють негідну поведінку обов'язкового спадкоємця, в тому числі ігнорування батьківськими обов'язками, негідну поведінку в шлюбі, тривалість шлюбу, подружню зраду. Разом із тим, М.В. Антокольська вказує, що така зрада досить часто не суперечить загальноновизнаним моральним засадам суспільства і тому до такої особи не варто застосовувати обмеження в межах сімейного законодавства [7, с. 271]. Ми не погоджуємось з такою позицією, і наголошуємо, що ст. 75 СК України передбачено право непрацездатного з подружжя на утримання. Але коли той з подружжя, який потребує такого утримання вчиняє негідні вчинки в шлюбі або ж умисний злочин по відношенню до іншого з подружжя, він позбавляється права на таке утримання. Тому можна говорити про можливість перенесення схожих норм для визначення підстав зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині.

Також обставини негідної поведінки обов'язкового спадкоємця щодо спадкодавця (чи інших спадкоємців) можуть бути засвідчені вироком або рішенням суду, що набули законної сили.

У літературі пропонувалося вважати нетривалим шлюб, що триває не більше п'яти років [174, с. 39]. Однак мова має йти не про тривалість шлюбу як такого, а про підстави швидкого припинення шлюбних відносин, оскільки поняття нетривалості шлюбу, на нашу думку, не можна визначити законодавчо, оскільки шлюб є особистою справою двох осіб, які у нього вступають і строк його існування таких визначається лише бажанням таких

осіб. Тому тривалість шлюбних відносин в негативному сенсі може впливати на розмір обов'язкової частки у спадщині у тому випадку, коли буде достатньо причин вважати, що він був укладений в тому числі для заволодіння майном іншого з подружжя або ж іншою корисною метою.

Не цілком враховує законодавець і характер відносин між обов'язковим спадкоємцем і спадкодавцем. Якщо обов'язковий спадкоємець своїми умисними протиправними діями, спрямованими проти спадкодавця, кого-небудь з його спадкоємців чи проти здійснення останньої волі спадкодавця, вираженої в заповіті, сприяв або намагався сприяти визнання його спадкоємцем за заповітом або збільшення своєї частки такий спадкоємець усувається від спадкування, якщо ці обставини підтверджені в судовому порядку. Однак у багатьох випадках дії обов'язкового спадкоємця щодо спадкодавця не «дотягують» до визнання їх негідними в розумінні ст. 1224 ЦК України. Більш детально питання щодо усунення від права на обов'язкову частку ми розглянемо у наступному розділі нашого дослідження.

Як справедливо зазначає Ю.О. Заїка, обов'язково має враховуватись матеріальний стан спадкоємця. Однак в цій ситуації важливо розміти, який саме дохід чи власність повинні підлягати обліку. Так, до прикладу, не зазначає автор, не варто враховувати як належний матеріальний стан наявність приватизованого житла, земельних ділянок, зважаючи на те, що така приватизація є безоплатною і подекуди, особи мають мінімальну пенсію або ж інший вид утримання і мають скрутне матеріальне становище, незважаючи на те, що є власниками такого житла чи земельних ділянок [64]. Погоджуючись з автором, додамо, що в такому випадку мова також має йти не про придбане майно, а передане безоплатно за договором дарування і коли таке майно є єдиним джерелом до існування або ж проживання (якщо такий спадкоємець передасть таку квартиру у власність іншій особі, бо він може залишитись без постійного місця проживання, або

ж коли спадкоємець на оброблює земельну ділянку не з метою продажу вирощеного, а для власних потреб і це є єдиним джерелом існування).

В випадку обмеження свободи заповіту надання обов'язкової частки у спадщині тим спадкоємцям, яких заповідач усунув від спадкування своїм розпорядженням, варто говорити про те, що така частка повинна мати такий обсяг, щоб не примножувати майновий стан спадкоємця, а лише зберігати його на тому рівні, який був у нього до моменту смерті спадкодавця. Тому О.Ю. Заїка пропонує за рішенням суду обов'язковим спадкоємцям надавати аліментування за рахунок спадкового майна на засадах, визначених сімейним законодавством [66, с. 298]. Ми не підтримуємо таку ідею автора, зважаючи на викладене в попередніх підрозділах дослідження, де ми довели, що заміна розміру обов'язкової частки у спадщині періодичними платежами порушує логіку спадкування.

Ми частково погоджуємось із думкою Я. Турлуковського, який зазначає, що нормами ЦК України варто обмежити право суду зменшувати розмір обов'язкової частки через встановлення норми, за якою «навіть при наявності фактів, які є підставами для зменшення розміру обов'язкової частки, її величина не може бути зменшена судом більше, ніж на половину від встановленого законом розміру» [84]. Тобто, закон має гарантувати безумовне виділення принаймні 1/4 від частки, яка б дісталась особі з правом на обов'язкову частку при спадкуванні за законом [195, с. 119].

У підсумку варто зазначити, що на сьогодні ні законодавцем, ні правозастосовною практикою не визначені хоча б приблизного переліку підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Нами вже наголошувалось на тому, що інститут обов'язкової частки в спадщині покликаний захищати права непрацездатних та неповнолітніх, тому закон повинен чітко регламентувати їх права, не залишаючи змоги за допомогою нечітких норм допустити зловживання. Тому правильним видається думка про потребу надати суду право зменшувати обов'язкову частку в спадщині тільки в окремих, виключних випадках. Перелік таких випадків має бути,

якщо не вичерпним, то, принаймні, було б бажано вмістити в ст. 1241 ЦК України декілька загальних підстав для зменшення обов'язкової частки в спадщині [84].

Разом із тим, ті підстави, які визначені законодавством РФ як підстави для зменшення розміру обов'язкової частки або ж відмови в її присудженні, ми вважаємо за доцільне вважати підставами, що не дозволяють виділити майно обов'язковому спадкоємцю в натурі, а тому потребують врахування їх грошового еквіваленту.

Серед таких підстав варто назвати умову, що спадкоємець за заповітом користувався таким майном для проживання або використав як основне джерело отримання доходів для існування.

Так, Ю.П. Світ відзначає, що відносно приміщення, де спадкоємець за заповітом проживає, має бути встановлено, що таке приміщення використовувалося спадкоємцем для проживання за життя спадкодавця. При цьому не обов'язково, щоб приміщення мало статус житлового, тобто було віднесено до житлового фонду. В такому випадку має також враховуватись, наявність іншого приміщення спадкоємця, придатного для проживання, постійність використання приміщення для проживання (якщо спадкодавець за заповітом проживав разом із заповідачем лише періодично, то в такому випадку на розсуд суду, на нашу думку, таке майно може не враховуватись).

Об'єктами, які використовуються як основне джерело засобів до існування, можуть бути визнані як знаряддя праці, так і інші об'єкти, необхідні для здійснення спадкоємцем його професійної діяльності (наприклад, транспортний засіб). Доводити відповідні обставини повинен спадкоємець, який вимагає передачі йому речі в натурі [175, с. 77].

На нашу думку, спадкоємцеві за заповітом, який не користувався спірним майном (наприклад, житлове приміщення, що заповідається, знаходиться в іншому місті), або користувався ним, але в цілях (здавав житлове приміщення для проживання іншим особам), у задоволенні позову

про виділення йому такого майна в натурі має бути відмовлено незалежно від рівня забезпеченості спадкоємця за заповітом і обов'язкового спадкоємця.

Ще однією підставою для перерахунку розміру обов'язкової частки може стати те, що спадкоємець, який має право на обов'язкову частку, за життя спадкодавця не користувався спірним майном.

Наведене умова повинна враховувати тривалість користування майном. Наприклад, обов'язковий спадкоємець міг користуватися квартирою (проживати в ній) протягом декількох років, але за рік до відкриття спадщини користування припинилося у зв'язку з набуттям права власності на інше житло. Формально в такій ситуації користування майном за життя спадкодавця мало місце. Те ж саме стосується об'єктів, що використовуються у професійній діяльності. Їх систематичне використання, яке припинилося до відкриття спадщини, не повинно позбавляти обов'язкового спадкоємця виділення такого майна обов'язковому спадкоємцю в натурі. Однак в цій ситуації судом має враховуватись чи має спадкоємець інші засоби, схожі за характеристиками з вказаними, або ж у нього відпала потреба в їх використанні.

Про неможливість передачі спадкоємцю спірного майна, як зазначається в літературі, може свідчити також неподільність зазначеного майна [91, с. 135].

Однак при визначенні розміру обов'язкової частки майна у спадщині та підстав для її зменшення необхідно виходити з того, що суд не повинен порівнювати майновий стан обов'язкових та інших спадкоємців, а повинен проводити порівняння становища обов'язкового спадкоємця з мінімальним рівнем життя [189, с. 105].

Ю.П. Світ доповнює таку позицію авторів, відзначаючи, що зіставлення майнового стану передбачає врахування не тільки рівня доходу та вартості належного кожному із спадкоємців майна, а й наявності утриманців, необхідності несення додаткових витрат у зв'язку із станом

здоров'я. На її думку, підставою для зменшення обов'язкової частки має бути не просто майнова нерівність спадкоємця за заповітом і обов'язкового спадкоємця, а ситуації, коли спадкоємець має істотну зацікавленість в отриманні обов'язкової частки в повному обсязі. Зокрема, наприклад, коли у нього відсутні достатні засоби до існування або він відчуває будь-які інші ускладнення, вирішенню яких сприятиме передача спадкового майна в повному обсязі. І навпаки, для обов'язкового спадкоємця варто встановити відсутність істотного інтересу в майні, що успадковується [175, с. 80].

У зв'язку з цим змістовною видається позиція вітчизняного законодавця, який вказав, що розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом, однак потребує конкретизація підстав такого зменшення.

Поряд із питаннями зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині ставиться питання про можливість і доцільність її збільшення. Так, вітчизняне законодавство не передбачає такої норми, разом із тим, російське цивільне законодавство вказує лише про наявність нижньої межі не менше $\frac{2}{3}$ від того, що обов'язковий спадкоємець міг би отримати за законом. Виходячи з буквального тлумачення словосполучення «не менше» можна зробити висновок, що з урахуванням конкретної ситуації, зокрема з урахуванням стану здоров'я непрацездатного дитини і матеріального становища інших спадкоємців, складу спадщини суд може збільшити обов'язкову частку. Однак закон не наділяє суд таким правом, тому, на думку К.Б. Ярошенко, більше $\frac{2}{3}$ законної частки може бути виділено тільки самим спадкодавцем [223, с. 38], так як інше означало б обмеження свободи заповіту в більших розмірах, ніж це передбачено законом [75].

А.С. Никитюк вважав, що спадкоємці за заповітом можуть виділити необхідному спадкоємцю більше $\frac{2}{3}$ його законної долі [130, с. 153]. Це питання у російському законодавстві породжував і породжує закон, який

чітко не визначає обов'язкову частку, використовуючи словосполучення «не менше», у зв'язку з чим відзначається, що словосполучення «не менше» має практичне значення. «Буває, що обов'язковому спадкоємцю визначена деяка частка майна в заповіті, але ця частка менша законної частки, хоча і не менше половини. У такому разі заповіт повністю дійсний і підстав для застосування ст. 1149 ЦК РФ немає» [92, с. 73]. Іноді спадкоємці звертаються до суду про збільшення обов'язкової частки, але суди відмовляють у задоволенні вимог, посилаючись на те, що закон не передбачає подібну можливість [75, с. 22].

Слід конкретизувати питання щодо права суду в «окремих випадках» зменшувати розмір обов'язкової частки з урахуванням конкретних обставин справи. Які обставини справи маються на увазі в даному випадку на увазі? Чому суд наділений лише правом на зменшення, а не на збільшення обов'язкової частки за законодавством України?

Якщо говорити про значну спадщину, то її розмір не може впливати на порядок розрахунку. Варіант визначення обов'язкової частки у спадщині через аліментні зобов'язання спадкодавця повинен фігурувати не тільки в повноваженнях суду, а й визначатися розміром мінімальної обов'язкової частки. Наприклад, якщо спадкодавець мав обов'язок утримувати дитину за рішенням суду у розмірі 165 грн на місяць, то простою арифметичною дією множення цієї цифри на кількість місяців до досягнення останніми повноліття ми не досягнемо чіткості в розмірі мінімальної частки у спадщині. Це положення виникає з обов'язку спадкодавця брати участь і в інших витратах з утримання дитини. Аналогічним буде положення за доглядом непрацездатних батьків чи чоловіка або дружини, оскільки неможливо встановити строк такого утримання.

Визначаючи роль суду в можливому збільшенні обов'язкової частки, на нашу думку, то такий варіант доцільно розглядати як на теоретичному, такі і на практичному рівні, оскільки те утримання, яке отримувала особа

до смерті спадкодавця може в рази перебільшувати розмір обов'язкової частки. на нашу думку, у цьому випадку може бути судом враховано таке утримання при збільшенні цієї частки. Разом з тим, для зменшення тиску на права інших спадкоємців, частки яких відповідно в такому випадку зменшуються, доцільно встановити також і максимальну межу на рівні $\frac{2}{3}$ від частки, яка належала б кожному спадкоємцю у разі спадкування за законом.

Як виходить із судової практики, в окремих випадках фізичні особи помилково вбачають можливим збільшення обов'язкової частки у спадщині, зважаючи на розмір тієї частки, яку вони могли б отримати за законом. Так, Апеляційним судом Запорізької області було відмовлено в задоволенні апеляційної скарги про збільшення розміру обов'язкової частки у зв'язку із тим, що позивач помилково вважає, що обов'язкову частку можна збільшити шляхом звернення до суду з відповідним позовом. Але це не узгоджується з положеннями ЦК України. Вказана особа не набула права на спадщину за законом, оскільки вона була неповнолітня на момент складення заповіту, в якому її не було зазначено спадкодавцем [197].

Підсумовуючи усе вищевикладене, ми дійшли висновку, що і досі тривають дискусії щодо визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині та підстав зменшення та збільшення її розміру судом. Зменшення розміру обов'язкової частки до $\frac{1}{2}$ порівняно з попереднім ЦК є досить прийнятним, оскільки, крім розширення заповідальної свободи, як одного з можливих проявів свободи розпорядження своїм майном, можна говорити про попередження випадків зловживання правом на обов'язкову частку майна у спадщині недобросовісними особами. Однак на сьогодні існує складність визначення підстав для зменшення та збільшення розміру обов'язкової частки у спадщині.

У зв'язку із викладеним, пропонуємо доповнити ЦК України нормою такого змісту:

«Зміна розміру обов'язкової частки у спадщині

1. Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути збільшений судом з урахуванням витрат на утримання спадкоємця, що має право на обов'язкову частку, але не більше двох третин від частки, яка належала б кожному з спадкоємців, що мають право на обов'язкову частку у разі спадкування за законом.

2. Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, майнового стану спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку, наявності у спадкоємців майна, участі у спільній власності з спадкодавцем, тривалості спільного користування майном, тривалості шлюбу з спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення».

Висновки до Розділу 2

Викладене у другому розділі дослідження дає підстави зробити такі висновки і узагальнення.

1. За результатами аналізу особливостей визначення складу обов'язкової частки у спадщині вказано, що встановлений склад та розмір обов'язкової частки не є імперативним за своєю природою. Формулювання сучасного цивільного законодавства дають підстави варіювати склад обов'язкової частки, визначаючи майно, яке не може бути передане за таким правом, зважаючи на конкретні обставини спадкового правовідношення та зміст заповіту.

Особливістю правовідносин щодо визначення складу обов'язкової частки у спадщині є не звуження обсягу можливого майна, що може бути успадковане обов'язковим спадкоємцем, а умови визначення такої частки.

В обов'язкову частку зараховується те майно та майнові права, які обов'язковий спадкоємець може отримати із спадкування за будь-якою підставою, у тому числі вартість встановленого на його користь заповідального відказу.

2. Встановлено недоцільність заміни одноразового отримання обов'язкової частки (свідчення про спадщину з визначеним переліком майна, що входить в такі частку) на виплату систематичного необхідного обов'язковому спадкоємцю утримання, покладеного на спадкоємців за заповітом. Вказане пояснюється порушенням загальних засад спадкового права, коли спадок, в тому числі обов'язкова частка, переходить як єдине ціле в один і той же момент, визначений законодавством; прирівнянням у такому випадку у обсязі прав та обов'язків обов'язкового спадкоємця і відказоодержувача; порушенням права обов'язкового спадкоємця, як власника, на отримання належного йому майна в натурі та одночасно в повному обсязі.

3. Акцентовано увагу на тому, що для визначення складу обов'язкової частки у спадщині враховуються всі спадкоємці за законом, які були б закликані до спадкування і вартість усього спадкового майна, в тому числі речі звичайної домашньої обстановки та вжитку, незалежно від того, чи проживав хтось із спадкоємців разом зі спадкодавцем на момент його смерті.

На користь обов'язкового спадкоємця може бути зроблено заповідальний відказ. Якщо майно за легатом передається обов'язковому спадкоємцю на праві власності, то обсяг обов'язкової частки зіставляється з майном, яке повинно бути передане за таким легатом. Якщо вартість такого майна дорівнює або перевищує обсяг обов'язкової частки, то, відмовившись від отримання заповідального відказу, обов'язковий спадкоємець не може претендувати на обов'язкову частку з майна, що заповідалось, чи іншого майна спадкодавця.

5. Зважаючи на те, що обов'язкова частка у спадщині є частиною усього спадкового майна, а не тільки того, що заповідається, заповіт, який складено на все спадкове майно без урахування інтересів обов'язкових спадкоємців, не стає частково недійсним, а підлягає виконанню лише в частині, що залишилася після виключення з нього обов'язкових часток.

Право на обов'язкову частку у спадщині задовільняється за рахунок майна, яке не включено в заповіт, незалежно від того, що це може призвести до зменшення успадковуваного майна інших спадкоємців за законом, а у випадку, коли такого майна недостатньо, то за рахунок майна, визначеного в заповіті, пропорційно щодо кожного спадкоємця.

6. До складу обов'язкової частки майна повинні бути включені в тому числі права та обов'язки щодо об'єктів нерухомого майна, які знаходились у володінні спадкодавця хоча і не були оформленні у встановленому законом порядку або ж щодо об'єктів, що перебували в процесі приватизації, оскільки права на такі об'єкти не припиняються зі смертю спадкодавця та існуватимуть протягом усього часу існування самого об'єкта нерухомості та до юридичного оформлення прав власності на нього спадкоємцем.

7. Обґрунтовано недоцільність включення до складу обов'язкової частки прав на нематеріальні об'єкти, в тому числі в сфері інтелектуальної власності, зважаючи на їх позбавлення економічного еквіваленту, що задовольнятиме основну мету інституту обов'язкової частки у спадщині — гарантування майнових прав та інтересів обов'язкових спадкоємців. Нездатність обов'язкових спадкоємців належно здійснювати такі права у зв'язку з непрацездатністю, похилим віком, недосягненням повноліття можуть слугувати підставою для виключення таких об'єктів із складу обов'язкової частки із переданням таких прав іншим спадкоємцям.

8. Історична ретроспектива законодавчого унормування розміру такої частки дала підстави припускати, що зменшення в чинному ЦК України розміру обов'язкової частки до $\frac{1}{2}$ від частки за законом є досить

прийнятним, оскільки не тільки спрямоване на розширення заповідальної заповідальної свободи спадкодавця, але й спрямоване на попередження випадків зловживання правом на обов'язкову частку майна у спадщині недобросовісними спадкоємцями.

9. При визначенні розміру обов'язкової частки потрібно враховувати інтересів обов'язкового спадкоємця в її отримання, оскільки непрацездатність особи чи перебування на утримання спадкоємця не завжди достименно означають матеріальну заінтересованість такого спадкоємця в її отриманні. Основною функцією обов'язкової частки в спадщині є забезпечення майнових інтересів спадкоємця, а не його мета в отриманні того чи іншого майна у спадок. Неврахування вказаних обставин при визначенні розміру обов'язкової частки може призвести до того, що обов'язковий спадкоємець (непрацездатний, але при цьому такий, що не потребує такого майнового забезпечення) здійсненням свого права на таку частку обмежить майнові права спадкоємця за заповітом, який може справді потребувати майна, на яке претендує.

9. Обґрунтовано підстави для зменшення та збільшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Перелік таких випадків має міститись в межах глави ЦК України про обов'язкову частку у спадщині.

Доведено доцільність збільшення розміру обов'язкової частки у спадщині, оскільки таке утримання, яке отримувала особа до смерті спадкодавця, може в разі перебільшувати розмір обов'язкової частки. Разом із тим, для зменшення тиску на права інших спадкоємців, частки яких відповідно в такому випадку зменшуються, доцільно встановити також і максимальну межу на рівні $\frac{2}{3}$ від частки, яка належала б кожному обов'язковому спадкоємцю у разі спадкування за законом.

Обґрунтовано неефективність ч. 2 ст. 1241 ЦК України, якою не визначено переліку обставин, за яких розмір частки у спадщині може бути зменшений і тлумачення цього положення залишається на розсуд суду. Запропоновано встановити невичерпний перелік таких обставин.

Доведено, що при розгляді справ про зміну розміру обов'язкової частки необхідно акцентувати увагу не лише на наявність доброзичливих стосунків, а й на наявність чи відсутність негідної поведінки з боку спадкоємця чи спадкодавця. Негативне ставлення спадкодавця до спадкоємця може бути зумовлене і неправомірними вимогами самого спадкодавця, однак такі вимоги не звільняли спадкодавця за життя від обов'язку утримувати непрацездатних близьких.

Зважаючи на те, що воля спадкодавця обмежується обов'язковою часткою, підстави її зменшення повинні бути об'єктивними: поведінка спадкоємця, яка не дає можливості віднести його до спадкоємців, які можуть усуватись від спадщини за вимогами ст. 1224 ЦК України, але, яка водночас є неприйнятною з інших обставин (спадкоємець залишив спадкодавця напризволяще у тяжкому стані, завдав шкоди його майну, був байдужим до потреб спадкодавця).

З урахуванням майнового стану спадкоємців, обґрунтовано доцільність надання суду права на зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині у випадках, коли здійснення права на обов'язку частку буде тягнути за собою неможливість передачі спадкоємцю за заповітом майна, яким він користувався за життя спадкодавця для проживання або використовував його як основне джерело доходів, а обов'язковий спадкоємець таким майном не користувався.

10. На розмір частки у спадщині можуть впливати також дії інших спадкоємців, в тому числі щодо зміни черговості одержання права на спадкування чи укладення інших договорів щодо спадкового майна. У зв'язку із чим акцентується увага на необхідно встановити додаткову охорону спадкових прав обов'язкових спадкоємців шляхом покладення на нотаріуса обов'язків при посвідченні таких договорів, встановлювати наявність обов'язкових спадкоємців та визначати чи такий договір, що них засвідчуватиметься, не буде порушувати їх прав.

РОЗДІЛ 3

ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ОБОВ'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДЩИНІ

3.1 Прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку у спадщині

Прийняття обов'язкової частки у спадщині хоча і здійснюється на загальних підставах, передбачених Главою 87 ЦК України, однак має свої особливості, зважаючи на специфіку такого спадкування.

З соціальної позиції спадкове правовідношення з реалізації права на обов'язкову частку оформляє реальний соціальний зв'язок обов'язкового спадкоємця та інших спадкоємців, а з юридичної – це їх конкретні юридичні можливості.

Прийняття спадщини є правом обов'язкового спадкоємця, як і інших. Однак його здійснення потребує спеціальних форм виявлення [182, с. 427].

За загальним правилом існує дві системи прийняття спадщини:

1. *Система прийняття*, яка припускає, що вчинення будь-яких дій щодо спадщини вважається висловленою волею на прийняття спадщини, поки спадкоємець не заявить інше;

2. *Система відмови*, які на противагу першій системі передбачає, що спадщина переходить до іншого спадкоємця після закінчення встановленого для відмови від спадщини строку, якщо спадкоємець не заявив до закінчення цього строку про відмову від спадщини.

В теорії спадкового права існують різні наукові бачення на визначення поняття «прийняття спадщини». Так, до прикладу, О.Ю. Ільїна вказує, що прийняття спадщини є односторонньою вольовою дією особи, закликаною до спадкування, спрямованою на набуття належної їй спадщини, що здійснюється в установленому порядку в строки і

способами, визначеними законодавством [71]. З такого визначення допускається така юридична характеристика прийняття спадщини:

1) це односторонній правочин, який породжує відповідні юридичні наслідки у вигляді набуття права на спадщину;

2) прийняття спадщини характеризується абсолютним характером, тобто означає виконання дій, спрямованих на набуття спадкових прав не відносно конкретної особи (відносність правовідносин), а безвідносно того чи іншого суб'єкта, і в більшості має характер спрямованості на об'єкт – спадщину. Разом із тим таке твердження може бути визнане не досить точним і правильним для обов'язкової частки у спадщині, оскільки вона має особливості як об'єктного, так і суб'єктного характеру;

3) прийняття спадщини стосується лише особи самого спадкоємця, тобто неприпустимим є вчинення дій, пов'язаних з набуттям спадкових прав від імені інших спадкоємців (окрім законного представництва, що досить часто має місце в спадкуванні за правом на обов'язкову частку у спадщині).

4) за наявності декількох підстав спадкування (заповіт, закон, право на обов'язкову частку), прийняття спадщини можливе за однією, декількома або всіма підставами. В такому випадку, як нами вказувалось вище, відбувається поглинання та перерахунок відповідних часток;

5) прийняття спадщини має бути повним і беззастережним, оскільки не допускається прийняття спадщини за умовою або з застереженнями. Така позиція характеризується одностайністю серед науковців, що на нашу думку, пов'язано, в першу чергу, з принципом універсального правонаступництва. Хоча існують правові традиції, що передбачають певну умовність в прийнятті спадщини;

7) факт прийняття спадщини незалежно від моменту має властивість зворотної сили, тобто спадкоємець, вважається таким, що набув це право з моменту відкриття спадщини;

8) прийняття спадщини допускає можливість відмови від спадщини (але такі повноваження обмежені строком прийняття спадщини).

На думку А.Є. Казанцевої прийняття спадщини є одним з елементів права спадкування, його реалізація за своєю правовою природою є одностороннім правочином, яку можуть здійснювати тільки правочиноздатні спадкоємці, тобто особи, які мають повну дієздатність [74, с. 226]. З такою точкою зору, зважаючи на норми національного законодавства, ми не можемо погодитись в повному обсязі, зважаючи на те, що ч. 3 ст. 1269 ЦК України неповнолітнім особам, які досягли 14 років, надано право на подання заяви про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Хіба, в цьому контексті, можна говорити про спеціальний вид правочиноздатності для спадкового права, що передбачає вікову диференціацію порівняно з загальною цивільною правочиноздатністю.

Прийняттям спадщини також вважають односторонній вольовий акт особи, закликаної до спадкування, спрямований на виникнення у вказаної особи прав і обов'язків щодо спадкового майна [11, с. 86-87].

Не розглядає прийняття спадщини через поняття правочину І.Л. Корнєєва, яка схиляється до думки, що прийняття спадщини є вчиненням певних дій, спрямованих на набуття спадщини. Це суб'єктивне цивільне право спадкоємця. І тільки в разі його здійснення воно стає правочином [94, с. 176].

В свою чергу В. М. Нікольський вказує, що прийняття спадщини, як будь-яка юридична дія, може бути вчинено двома способами:

- прямим вираженням волі словом (при чому автор вказує як на усну, так і на письмову форму такого вираження);
- мовчазним вираженням волі за допомогою дій, які самі по собі можуть мати інше значення, але з яких в цьому випадку з логічною

необхідністю відкривається воля особи, яка їх вчинила, на прийняття спадщини [132, с. 89-91].

С.С. Алексєєв розглядав право на прийняття спадщини як особливу «правоутворюючу правомочність», що є проміжною стадією в процесі формування суб'єктивного права, тобто як «незавершене» суб'єктивне право, право в процесі становлення, формування. На його думку, «при спадкуванні правовим зв'язкам не відповідають будь-які матеріальні процеси цивільного обороту» правовідносини тут відіграють вузькоспеціальну роль: забезпечити своєчасну, безперешкодну заміну нового суб'єкта на місце померлого, оскільки такий процес вкрай важливий з тієї причини, що зі смертю особи зберігає своє існування суб'єктивне право [47, с. 233].

Досить своєрідно зміст спадкового правовідношення підходить розкриває Ю.Б. Гонгало, який вказує, що зміст спадкового правовідношення становить право спадкування, що належить спадкоємцю і полягає в можливості отримати належну йому спадщину (об'єкт спадкового правовідношення). У змісті права спадкування автор виділяє три правомочності, два з яких є правочинами активного типу (передбачає вчинення спадкоємцем певних дій – волевиявлення спрямоване зовні) і одну – правомочність пасивного типу (невчинення дій – відсутність будь-якого зовнішнього прямого вираження волі). За таким визначенням варто виділяти такі правомочності в змісті спадкового правовідношення:

1) прийняти спадщину – правомочність активного типу, що здійснюється за допомогою подачі заяви (ч. 1 ст. 1268 ЦК України) або вчинення фактичних дій, зазначених у ч.ч. 3,4 ст. 1168 ЦК України);

2) відмовитися від спадщини – правомочність активного типу, здійснювана шляхом подання заяви про відмову від спадщини (ст. 1273 ЦК України);

3) не прийняти спадщину – правомочність пасивного типу, здійснювана за допомогою утримання від будь-яких дій. Зважаючи на

зміст положень ст.1273 ЦК України невчинення дій, спрямованих на прийняття спадщини, або відмову від неї, на сьогодні не може розглядатися як відмова від спадщини, а отже, являє собою самостійну правомочність спадкоємця.

Інші правомочності в межах спадкового правовідношення автор акцесорними до правомочностей з прийняття спадщини (наприклад, право звернутися до нотаріуса або виконавцю заповіту з проханням про вжиття заходів до охорони спадкового майна, а при необхідності – управління майном) [35, с. 18].

Незважаючи на те, що прийняття спадщини за національним правом носить характер беззастережного, за французьким правом виділяються такі три правомочності:

- 1) прийняти спадщину беззастережно;
- 2) прийняти спадщину в розмірі чистого активу;
- 3) відмовитися від спадщини.

Разом із тим французькому праву не відома правомочність із неприйняття спадщини, оскільки законодавство не пов'язує з ним ніяких наслідків, а неприйняття спадщини прирівнюється до відмови від неї [44].

У зв'язку із викладеним, необхідно зазначити, що ідея розглядати прийняття спадщини лише через конкретні дії є не досить вірним, зважаючи на те, що особа може не приймати спадщину взагалі і це буде розпорядженням її правом, або ж прийняти таку спадщину за особливим порядком, передбаченим ч.ч.3, 4 ст. 1268 ЦК України. Однак варто зазначити, що прийняти спадщину за правом на обов'язкову частку у спадщині носить виключно характер активних дій, оскільки це впливає із того, що таке право в особи виникає в тому випадку, коли в є складений заповіт, і щоб отримати спадщину обов'язковий спадкоємець має звернутись до нотаріуса із відповідною заявою.

Виходячи з викладеного вище, можна говорити про те, що законодавством передбачено лише два способи прийняття спадщини:

юридичний (формальний) спосіб і фактичний спосіб. У літературі ж іноді зустрічається інша класифікація: формальні і неформальні (В.І. Серебровський, Т.Д. Чепіга, О.Ю. Шилохвост, К.Б. Ярошенко та ін.) [178, с. 165; 214; 221, с. 105; 223].

Як зазначає І.Я. Федорич, правова природа фактичного способу сприйняття спадщини в змісті ЦК України повністю відрізняється від такого способу прийняття спадщини, передбаченого ЦК УРСР 1963 року за змістом дій спадкоємця та способом здійснення [202, с. 35].

На думку І.А. Покровського наявна в законодавстві презумпція прийняття спадщини відіграє важливу роль у гарантуванні здійснення прав та інтересів спадкоємців [143, с. 309]. Заперечуючи доцільність виокремлення фактичного способу прийняття спадщини, С.Я. Фурса вказує, що така побудова йде в розріз з основним принципом цивільного права щодо свідомого волевиявлення для вчинення конкретних дій, які мають значення для виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, а фактичне прийняття спадщини її упускає [182, с. 427]. З такою позицією авторки ми не погоджуємось з тих міркувань, що окремі види майна (нерухоме майно, земельна ділянка) так чи інакше потребують активного волевиявлення спадкоємця з реєстрації його права власності.

Таку нашу думку підтверджує Є.О.Рябоконт, який вказує постійне проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини не можна прирівнювати до фактичного вступу в управління або володіння спадковим майном» [172, с. 130–131].

Зважаючи на те, що право на обов'язкову частку у спадщині є персоніфікованим і воно виникає лише у зв'язку із тим, що спадкодавцем складено заповіт, прийняти обов'язкову частку у спадщині можна лише із зверненням до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини. Вказане підтверджується підпунктом «в» п. 11 Постанови Пленуму ВСУ від 31.01.1992 року №2 «Про судову практику в справах за скаргами на нотаріальні дії або відмову в їх вчиненні» [150].

Отож, суб'єктивне право спадкоємця на обов'язкову частку у спадщині необхідно розглядати через правомочності з прийняття або не прийняття такої обов'язкової частки.

Питання про природу такого права є спірним в правовій літературі. Так, М.М. Агарков, досліджуючи цю проблематику, вказував на існування особливої категорії секундарних прав, зміст яких встановлюється через конкретне правовідношення за допомогою одностороннього правочину, коли праву однієї сторони відповідає не обов'язок іншої сторони, а тільки її пов'язаність цим правом [3, с. 279-280].

Існує також наукова позиція про те, що вказане право спадкоємця на прийняття спадщини належить до числа прав, які дають їх суб'єктам можливість односторонніми діями створити суб'єктивне право для себе або для іншої особи [137, с. 13].

Підтримуючи таку концепцію, в даному визначенні, на думку В.І. Серебровський вказував на можливість визнавати суб'єктивними цивільними правами (мається на увазі право на прийняття спадщини, в тому числі обов'язкової частки у спадщині) і такі правомочності, яким не протистоїть будь-чий конкретний обов'язок [178, с. 48-49].

Характеризуючи механізм реалізації права на прийняття обов'язкової частки у спадщині, Є.В.Вавілін та А.В.Трапезнікова виділяють його стадії [194, с. 127]. Узагальнюючи вказані позиції, можна говорити про існування таких стадій реалізації права на прийняття обов'язкової частки:

- стадія передумов (наявність правових підстав – відповідних норм права, які наділяють обов'язкового спадкоємця таким правом);
- стадія усвідомлення і з'ясування суб'єктом свого права
- процедурна стадія (усвідомлення обов'язковим спадкоємцем наявних можливостей прийняти обов'язкову частку або відмовитися від неї);
- стадія юридичного і фактичного здійснення права на обов'язкову частку у спадщині (від того, яке рішення прийме обов'язковий

спадкоємець, залежить зміст цієї стадії, оскільки передбачатиме звернення із заявою або про прийняття спадщини, або про відмову від неї і відповідно іншими будуть тоді усі інші дії нотаріуса та інших учасників спадкового правовідношення);

- процедурна стадія (передбачає усі механізми по юридичному оформленню права на обов'язкову частку у спадщині (виділі розміру частки, отриманні свідоцтва, реєстрації прав на майно (за потреби));

- стадія захисту прав обов'язкового спадкоємця (така стадія є факультативною, оскільки право на захист може виникати у обов'язкового спадкоємця в той момент, коли його права будуть порушені чи обмежені іншими учасниками правовідносин).

Варто зазначити, що вказана стадійність зумовлює такий наш висновок, що не варто говорити про те, що право на обов'язкову частку у спадщині не має кореспондуючих обов'язків інших осіб. В цьому випадку ми можемо говорити про те, що такі обов'язки досить часто носять пасивний характер для інших спадкоємців та активний характер (для нотаріуса).

Якщо на стадії юридичного і фактичного здійснення права на обов'язкову частку у спадщині обов'язковий спадкоємець вирішив прийняти спадщину за правом на обов'язкову частку, і звернувся з відповідною заявою до нотаріуса, то зважаючи на зміст нотаріального процесу в межах провадження з оформлення прийняття спадщини, передбаченого законодавством про нотаріат, варто виділити такі суб'єктивні права обов'язкового спадкоємця: право на охорону і управління спадщиною; право присутності при провадженні опису спадкового майна; право брати участь в процедурі розподілу спадщини, якщо вона має режим спільної власності (право виділу належної частки); право на компенсацію за умови невідповідності вартості одержуваного спадкового майна із розміром обов'язкової частки; право бути присутнім під час оголошення

секретного заповіту та отримання нотаріально засвідченої копії протоколу розкриття конверта із секретним заповітом; право на збільшення обов'язкової частки за наявності відповідних підстав.

Із вказаних нами прав чітко простежується фактична наявність обов'язків інших учасників спадкового правовідношення щодо обов'язкового спадкоємця. Так, до прикладу, праву бути присутнім під час оголошення секретного заповіту та отримання нотаріально засвідченої копії протоколу розкриття конверта із секретним заповітом кореспондує обов'язок нотаріуса повідомити про такого конверту, що встановлено п. 4.2. Порядку вчинення нотаріальних дій, де вказано, що нотаріус повинен повідомити членів сім'ї та родичів спадкодавця про дату і місце оголошення такого заповіту, а за умови, що місце проживання таких йому невідоме – вчинити необхідні дії для розміщення повідомлення про оголошення секретного заповіту в друкованих засобах масової інформації.

Зважаючи на те, що зміст правовідношення із прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку складають, в тому числі обов'язки, то до таких варто віднести: обов'язок підтвердження підстав для визнання такого спадкоємця обов'язковим; безумовно приймати обов'язкову частку, в тому числі з урахуванням пасивів (боргів) спадкодавця; за потреби в межах спадкової частки виконати заповідальний відказ спадкодавця.

ЦК України, Законом України «Про нотаріат», Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України не визначено змісту заяви про прийняття спадщини, але саме в цій заяві обов'язковий спадкоємець встановлює основний набір юридичних фактів, що засвідчують його право на обов'язкову частку (вказує свою правосуб'єктність щодо цього права, визначає перелік відомого йому майна спадкодавця, коло інших спадкоємців, що можуть мати право на обов'язкову частку і спадщині).

Відповідно, коли нотаріусом буде визначено розмір обов'язкової частки, він видає обов'язковому спадкоємцю свідоцтво про право на

спадщину за законом, а спадкоємцю (спадкоємцям) за заповітом – свідоцтво про право на спадщину за заповітом.

В процесі прийняття рішення про право на обов'язкову частку у спадщині, може також вирішуватись питання про усунення обов'язкового спадкоємця від спадкування. Важливо зазначити, що, зважаючи на те, що право на обов'язкову частку у спадщині є додатковою гарантією захисту майнових прав спадкоємців, ЦК України не передбачає випадків, коли обов'язкового спадкоємця може бути позбавлена права на таку частку, тому в цьому контексті важливо говорити про можливість усунення негідних обов'язкових спадкоємців від спадкування спадкоємців і наслідків такого усунення.

На практиці може виникнути питання, коли особа, яка має право на обов'язкову частку у спадщині систематично ухиляється від надання допомоги спадкодавцеві відповідно до вимог ч. 5 ст.1224 ЦК, а тому інші спадкоємці заперечують проти одержання нею такої частки. Разом із тим необхідно пам'ятати, що право на обов'язкову частку має специфічне коло суб'єктів, яке може характеризуватись непрацездатністю, недієздатністю, це можуть бути в тому числі малолітні або ж неповнолітні діти, непрацездатні батьки, які через стан здоров'я, вік, хворобу, або іншу причину не мали можливості доглядати за спадкодавцем, ухилялися від утримання дитини, не платили аліментів, призначені судом [86]. То чи можуть такі спадкоємці належно здійснювати догляд та надавати допомогу спадкодавцеві?

Так, до прикладу, в провадженні Краси́лівського районного суду Хмельницької області була справа за позовом про усунення від права на спадкування обов'язкової частки у спадщині, визнання особи такою, що втратила право на частку в майні колгоспного двору та визнання права власності в порядку спадкування за заповітом. Відповідно суд встановив, що відповідач ухилялась від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу і каліцтво був у безпорадному стані [163].

Також було встановлено, що відповідач не проживала разом із спадкодавцем, жодних стосунків з ним не підтримувала, не здійснювала витрат по його утриманню та похованню. Вказані факти були підтверджені позивачем, головою Митинецької сільської ради, довідками Митинецької сільської ради Красилівського району Хмельницької області, Красилівської ЦРЛ, Вереміївського будинку-інтернату для громадян похилого віку та інвалідів. Відповідно за результатами розгляду справи судом було задоволено вимогу позову щодо усунення цієї особи від спадкування.

Тому відкритим є питання про те чи всі підстави усунення від спадкування, передбачені ст. 1224 ЦК України можуть бути застосованими до обов'язкових спадкоємців.

У науковій літературі приділяється достатньо уваги поняттю негідних спадкоємців та порядку їх усунення. Так, до прикладу, Д. Ф. Латинова вказує, що негідними спадкоємцями – є громадяни, які не мають права спадкування, позбавлені обов'язкової частки в спадщині і зобов'язані повернути незаконно отриману частку у спадщині [103, с. 57]. Н.Є. Тиханова розуміє під негідними спадкоємцями, осіб, які формально підпадають під категорію спадкоємців, але які не закликаються до спадкування [191, с. 107]. С.С. Желонкіним запропоновано визнавати негідними тих фізичних осіб, які не мають право на спадщину внаслідок вчинення протиправних діянь відносно спадкодавця, що виявилися в діях, пов'язаних з бажанням достроково бути закликаним до спадкування [124, с. 122]. У своїй науковій статті А.Є. Казанцева зазначає, негідним спадкоємцем є та людина, яка не заслуговує на повагу, і визнана аморальною, внаслідок чого усувається від отримання спадщини [74, с. 78].

Із змісту ст. 1224 ЦК України випливає, що негідними можуть бути визнані лише спадкоємці – фізичні особи. Питання про це є предметом постійних наукових дискусій, суть яких зводиться до можливості чи

неможливості притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності і за які склади злочинів [95, с. 8]. За такі негідні дії юридичні особи пропонується усувати від спадкування як за заповітом, так і за законом [95, с. 9].

На думку О.Ю. Заїки, зважаючи на те, що юридичні особи не належать до кола спадкоємців за законом, вони не можуть усуватись від спадкування [66, с. 309]. Щодо визнання негідними певних дій юридичної особи, то окремі науковці обґрунтовують це тим, що окремі юридичні особи можуть впливати на волевиявлення спадкодавців (мова йде про секти) [219, с. 6].

Ми не будемо вступати в цю наукову дискусію, посилаючись на те, що юридичні особи не можуть бути визнані обов'язковими спадкоємцями, зважаючи на сутність та цільове призначення права на обов'язкову частку у спадщині.

С.С. Желонкін та Д. І. Івашин виділяють дві категорії негідних спадкоємців: а) недійсні негідні спадкоємці, тобто ті, які вчинили протиправні дії (вбивство спадкодавця, іншого спадкоємця; були позбавлені батьківських прав по відношенню до спадкодавцеві); б) заперечні негідні спадкоємці – ті, які усуваються від спадкування тільки за рішенням суду (неплатники аліментів) [124, с. 99].

Д.А. Лісіцин пропонує таку класифікацію: 1) залежно від підстав спадкування: а) особи, які не мають право спадкувати ні за законом, ні за заповітом; б) особи, які не мають права стати спадкоємцями за законом, але які успадковують за заповітом; 2) залежно від умов усунення: а) особи, позбавлені права спадкувати в силу закону; б) особи, які усуваються від спадкування в судовому порядку за позовом заінтересованих осіб [112, с. 77].

Б.А. Булаєвським запропоновано виділяти дві групи негідних спадкоємців: які не мають права успадковувати; які можуть бути усунені від спадкування [90, с. 192].

Сутність такої класифікації автор пояснює тим, що для визнання спадкоємця негідним, зважаючи на його приналежність до першої групи не вимагається постановлення рішення суду про визнання спадкоємця негідним. Достатньою буде наявність рішення суду (вироку), що набрало законної сили про визнання особи винуватою у вчиненні умисного злочину.

М.В Телюкіна, зважаючи на визначені законом категорії негідних спадкоємців, виділяє дві групи: 1) особи, які не спадкують незалежно від підстави закликання до спадкування. До першої групи авторка відносить осіб, які своїми протиправними діями сприяли до закликання до спадкування їх самих або інших осіб, або намагалися збільшити належну їм або іншим особам частку у спадщині; 2) особи, які не спадкують за законом [189, с. 250].

Зважаючи на вказані вище класифікації, а також із змісту ст. 1224 ЦК України впливає, що підстави негідності спадкоємців можна поділити *за колом спадкоємців* на ті, які стосуються усіх спадкоємців, стосуються лише спадкоємців за заповітом, стосуються спадкоємців за законом. Також, *за наслідками* можна виділити підстави, які передбачають абсолютну негідність або відносну.

Зважаючи на специфічність інституту обов'язкової частки у спадщині, про що ми наголошували в попередніх підрозділах нашого дослідження, що зумовлює наявні в обов'язкового спадкування ознаки як спадкування за заповітом, так і за законом, однак вважаємо таке. Незважаючи на те, що частиною 6 ст. 1224 ЦК України встановлено, що положення цієї статті поширюються в тому числі на обов'язкових спадкоємців, неможливо говорити про усунення від спадкування обов'язкового спадкоємця за ч.ч. 3, 4 ст. 1224 ЦК України, оскільки вони стосуються законної підстави виникнення спадкування. Однак викликає увагу положення ч. 5 ст. 1224 ЦК України, щодо якої ми наводили приклад вище, оскільки ухилення від надання допомоги безпорадному

спадкодавцеві може мати місце і серед обов'язкових спадкоємців. Але для такої застосування такої підстави необхідно, на нашу думку, доводити факт обґрунтованої спроможності (фізичної, матеріальної) надавати таку допомогу спадкодавцю, але відсутність у нього бажання до вчинення таких дій.

Характеризувати підстави усунення спадкування, на нашу думку, доцільно через такі ознаки:

1) *діяння спадкоємця має носити протиправний характер*. Варто одразу звернути увагу на обґрунтоване використання терміну «діяння», оскільки підставою для усунення від спадкування можуть слугувати як дії, так і бездіяльність [193, с. 178].

У доктрині до протиправних дій відносять умисні діяння кримінально-правового характеру, спрямовані проти спадкодавця або спадкоємців. В свою чергу, В.М. Огнєв пропонує пов'язувати втрату права на спадкування з будь-яким порушенням імперативних норм законодавства: адміністративного, податкового, тощо [183, с. 34].

Поняття протиправності за змістом ч. 2 ст. 1224 ЦК України не обмежується діями кримінально-правового характеру. Вчинення особою інших протиправних дій проти здійснення останньої волі спадкодавця, вираженої в заповіті, також може стати підставою для втрати права спадкування. До числа таких дій можна віднести підробку заповіту, його знищення або розкрадання, примушування спадкодавця до складання або скасування заповіту, спонукання спадкоємців до відмови від спадщини. Вчинення інших протиправних дій проти спадкодавця чи спадкоємців, які могли б повпливати на зміст заповіту, його існування. До прикладу, факт примушування спадкоємців до відмови від спадщини може бути встановлений рішенням суду при розгляді судом справи про визнання відмови від спадщини недійсною, як вчиненої під впливом загрози, примусу та інших обставин.

2) діяння спадкоємця має носити умисний характер. До протиправних умисних діянь проти особи можна віднести вбивство, доведення до самогубства, навмисне заподіяння шкоди здоров'ю, нанесення тілесних ушкоджень, ненадання допомоги хворому. В таких випадках будь-якого спеціального рішення суду про усунення обов'язкового спадкоємця від спадщини не потрібно. Достатньо лише обвинувального акта. За наявності вироку суду про визнання обов'язкового спадкоємця винним у вчиненні умисного злочину, питання про усунення такого спадкоємця від спадкування повинен вирішувати нотаріус.

3) діяння повинні бути спрямовані проти спадкодавця, спадкоємців або проти здійснення останньої волі спадкодавця. Законодавством не встановлено конкретних діянь, засудження за які можуть спричинити усунення спадкоємця від спадщини. Можливою може бути ситуація, коли спадкоємець доводить спадкодавця до такого стану, що останній до своєї смерті не буде здатний скласти, скасувати заповіт.

4) діяння, які сприяли до закликання обов'язкових спадкоємців або інших осіб до спадкування, або збільшенню належної їм або іншим особам спадкової частки. Для усунення обов'язкового спадкоємця за підставами, передбаченими ч.1 ст. 1224 ЦК України значення мотивам вчинення таких дій, надаватися не буде. Якщо ж умисні протиправні дії в контексті ч. 2 цієї статті відбуваються з інших мотивів, наприклад, через помсту, ревнощів, і не спрямовані на те, щоб прискорити відкриття спадщини, домогтися бажаного результату в частині розподілу майна, а також вони об'єктивно не спричинили такі наслідки, то зазначені дії не можуть служити підставою для усунення обов'язкового спадкоємця від спадщини.

5) факт діяння повинен бути підтверджений в судовому порядку. Протиправні діяння обов'язкового спадкоємця можуть мати місце як у формі злочину, так і в формі інших правопорушень. Для першого випадку фактом підтвердження буде обвинувальний вирок суду. Що стосується

інших правопорушень, то заінтересовані особи повинні звернутися до суду і справа підлягає розгляду в межах позовного провадження (що стосується, до прикладу, ухилення від надання допомоги беспорядному спадкодавцю).

Усунені від спадщини спадкоємці можуть спадкувати в тому випадку, коли спадкодавець сам їх вкаже в заповіті після вчинення ними діяння, яке призвело до виникнення підстав з усунення від спадкування. Тому, таке правило не може бути поширене на обов'язкових спадкоємців, зважаючи на те, що таке їх право виникає лише за фактом складення заповіту.

На відміну від звичайного прийняття спадщини при спадковій трансмісії спадкоємці не набувають права на обов'язкову частку незалежно від того, до якої категорії осіб вони належать (неповнолітні, недієздатні, непрацездатні тощо). Таке обмеження спадкової трансмісії обумовлено соціальною сутністю обов'язкової частки в спадщині, пов'язаної із забезпеченням конкретного спадкоємця за рахунок спадщини незалежно від заповіту, і специфічним суб'єктом права на обов'язкову частку. При усуненні спадкоємця, який має право на матеріальне забезпечення за рахунок спадщини в формі обов'язкової частки, усувається обмеження свободи заповіту.

Зважаючи на викладене у дисертації, важко собі уявити випадки, коли так чи інакше, права обов'язкового спадкоємця не будуть порушені. Тому важливого значення для ефективного здійснення права на прийняття обов'язкової частки у спадщині набувають механізми захисту такого права.

Визначення правового механізму здійснення і захисту права на обов'язкову частку у спадщині засноване на позиції, що здійснення права на обов'язкову частку у спадщині не залежить від волі спадкоємця і змісту заповіту. В іншому випадку потрібно було б визнати, що спадкоємець за заповітом зобов'язаний виділити обов'язкову частку у спадщині, а

обов'язковий спадкоємець повинен для виділення частки звертатись до спадкоємця за заповітом.

Як показує аналіз судової практики захист права на обов'язкову частку у спадщині, здійснюються пред'явленнями різних видів вимог, зокрема: 1) про визнання за особою права на обов'язкову частку у спадщині [161]; 2) про виділення частки спадкового майна; 3) про компенсацію вартості обов'язкової частки в спадщині; 4) про поділ спадкового майна.

Не всі вимоги відповідають критеріям належних способів захисту, які можна визначити з урахуванням змісту ст. 16 ЦК України та спеціальних норм спадкового права, що містяться в книзі шостій ЦК України.

Продемонструвати останній із вказаних вище способів захисту можемо вказуючи, що у справах щодо перерозподілу спадкового майна суди мають чітко встановлювати обсяг спадкової маси, визначити майно, яке до такої маси входить [149]. Незважаючи на те, що на нотаріуса покладено обов'язок до встановлення усього кола обов'язкових спадкоємців, непоодинокими у судовій практиці є справи, що стосуються перерозподілу спадщини у зв'язку із тим, що така частка не була врахована. Так, до прикладу, у провадженні Обухівського районного суду Київської області була справа за вимогами про перерозподіл спадкового майна та внесення змін до виданих свідоцтв про право на спадщину. У ході судового розгляду судом було встановлено, що позивач, зважаючи на наявність в нього інвалідності другої групи з дитинства, мав підстави для отримання обов'язкової частки у спадщині після смерті свого батька. Позивачем було направлено відповідну заяву про перерозподіл спадщини в нотаріальну контору за місцем відкриття спадщини та про видачу йому свідоцтва про право на спадщину за законом. Однак нотаріусом було відмовлено у видачі такого свідоцтва з посиланням на те, що ним вже

видано свідоцтва про право на спадщину на ім'я іншої особи і справа має в такому випадку вирішуватись в судовому порядку [164].

Також обов'язкові спадкоємці звертаються до суду із вимогою про визнання заповіту недійсним в частині порушення права на обов'язкову частку у спадщині, що, на нашу думку, не відповідає змісту та співвідношенню правовідносин спадкування за заповітом та за правом на обов'язкову частку у спадщині. Так, судовою палатою у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України було розглянуто касаційну скаргу за позовом про визнання заповіту і свідоцтва про право власності на спадщину за заповітом частково недійсними та визнання права власності на обов'язкову частку у спадщині, в результаті чого суд дійшов висновку, що законом не пов'язані факти наявності обов'язкових спадкоємців з фактами недійсності заповіту або його частини, оскільки наявність таких спадкоємців не залежить від волі спадкодавця [158].

Тому варто констатувати, що права обов'язкового спадкоємця порушуються не змістом заповіту, адже спадкодавець, зважаючи на принцип свободи заповіту, реалізує свою заповідальну правосуб'єктність цілком правомірно і має право не вказувати тих чи інших осіб у тексті заповіту як спадкоємців.

Значення заповіту, як правочину, який визначає динаміку підстав спадкового правонаступництва і виникнення права на обов'язкову частку у спадщині, необхідно розглядати в сукупності з правом на прийняття спадщини, адже саме на цій підставі встановлюються коло осіб, які матимуть право на захист.

Зважаючи на зміст ст. 16 ЦК України, ми вважаємо, що захист права на обов'язкову частку у спадщині може бути реалізовано шляхом звернення із такими вимогами: 1) про визнання права на обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК України); 2) про перерозподіл спадщини (ст. 1280 ЦК України); 3) про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301 ЦК України).

Обов'язкові спадкоємці, права яких на таку частку порушено, для захисту свого права застосовують модифіковані способи захисту права судом, які встановлені ст. 16 ЦК України. До прикладу, визнання права на обов'язкову частку у спадщині є індивідуалізованим за змістом спадкових правовідносин, визнанням права, яке передбачене п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України.

В контексті захисту прав та інтересів обов'язкового спадкоємця, зважаючи на те, що на сьогодні набуває все більшого поширення міжнародна міграція, а відповідно і набуття майна в різних країнах, важливо також встановити особливості транскордонного спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині.

Свобода пересування робочої сили означає, що поступово будуть збільшуватись контакти між громадянами різних країн на побутовому рівні. Відповідно збільшення таких контактів призводить до зростання числа міжнаціональних шлюбів, що, в свою чергу, відображається у збільшенні кількості випадків транскордонної спадкування. До прикладу, громадянин України, переїхав на постійне місце проживання в Італію, де і одружився, відповідно в Україні в нього залишились неповнолітні діти та квартира. В Італії вказаний громадянин також набув майно, а також у нього з'явилися діти від другого шлюбу з італійкою. На жаль, через якийсь час такий громадянин помер, склавши заповіт на користь своєї дружини та дітей з Італії. Відповідно, для його неповнолітніх дітей, що залишились в Україні виникає питання про набуття права власності на спадщину за правом на обов'язкову частку, що ускладнено не тільки різним місцем розташування майна померлого, але й особливостями визначення обов'язкових спадкоємців у вказаних країнах та пошуком спадкоємців, які знаходять в іншій країні, ніж місце проживання спадкодавця.

Довгий час, переважаючою в міжнародному праві колізійною прив'язкою для вирішення спадкових спорів була прив'язка до громадянства померлого, що ускладнювало процес прийняття спадщини та

встановлення права власності на окремі види майна, які могли знаходитись в різних юрисдикціях. В 2012 році в результаті напруженої десятилітньої роботи в межах ЄС було прийнято Регламент № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «Про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, прийняття та виконання нотаріальних актів, а також про затвердження Європейського свідоцтва про спадкування» «Рим IV» [231] (далі – Рим IV), яким запроваджено принципово нові засади регулювання питань спадкування взагалі і транскордонного спадкування зокрема.

Однією з ключових новел Рим IV є принципово нова колізійна прив'язка, яка використовується для визначення застосовуваного до конкретного випадку транскордонного спадкування права. Авторами нормативного акту здійснено відхід від традиційної колізійної прив'язки громадянства спадкодавця. Зокрема, п. 1 ст. 21 Регламенту вказується, що застосовним правом до всіх питань спадкування є право країни постійного місця проживання спадкодавця на момент його смерті, відповідно юрисдикцією по розгляду спадкової справи буде юрисдикція країни, на території якої відповідний спадкодавець постійно проживав на момент смерті.

Перевагами застосування такої колізійної прив'язки названо: забезпечення єдності права на обов'язкову частку і суду, що дозволить швидше розглядати спадкові справи і підвищуватиме компетенцію відповідного суду внаслідок застосування ним власного національного права; гарантування рівного ставлення до всіх осіб.

Разом із тим, варто констатувати, що така прив'язка має і певні недоліки. Так, декларативна частина Регламенту містить в собі опис процесу визначення останнього постійного місця проживання спадкодавця, але самого визначення поняття «останнє постійне місце проживання» в «Рим IV» немає. Більш того, відкритим залишається питання про те, яку мінімальну кількість часу повинен проживати

спадкодавець на території держави, щоб вона стала для нього державою постійного місця проживання.

У той же час ст. 22 Регламенту дозволяє особі не втратити правовий зв'язок з країною громадянства і вказати право держави свого громадянства як застосовне до спадкування замість права останнього постійного місця проживання. Вказана новела вже часткова відображена в останніх змінах до Закону України «Про міжнародне приватне право».

Друга ключова новела Регламенту також закріплена положеннями пункту 1 ст. 21, в якому зазначено, що право держави останнього постійного місця проживання спадкодавця застосовується «до всіх питань спадкування в цілому». Таким чином, можна констатувати, що прийняті норми «Рим IV» означають відхід від системи «дроблення» спадкування за принципом природи успадкованого майна. До того ж підхід до спадкової маси як до єдиного цілого дозволяє забезпечити правову визначеність в спадкових справах. Тому, якщо брати до уваги вказаний вище приклад, що неповнолітні діти, що проживають в Україні, повинні будуть звертатись до нотаріуса в Італію з тим, щоб визначити розмір обов'язкової частки у спадщині, в тому числі за рахунок майна, яке набув їх батько як в Італії, так і в Україні.

Тому, зважаючи на укладену Угоду про асоціацію України та ЄС, а також досвід різних країн щодо формування законодавства про обов'язкову частку у спадщині, вважаємо вказані зміни вибору застосовного права в спадкових відносинах, в тому числі щодо обов'язкової частки у спадщині, з права громадянства спадкодавця на право його останнього місця проживання корисними та своєчасними. При цьому варто враховувати, що досить часто в країні останнього постійного місця проживання спадкодавця також проживають його спадкоємці та знаходиться основна частина спадкової маси.

Викладене у підрозділі дає підстави зробити висновки, що навіть на прикладі висвітлених проблем щодо прийняття права на обов'язкову

частку у спадщині, очевидно, що порядок прийняття такої частки та захисту права на обов'язкову частку вимагає більш детального законодавчого опрацювання, яке буде ефективним і обґрунтованим лише з врахуванням глибокого науково-теоретичного дослідження.

3.2 Наслідки відмови від обов'язкової частки у спадщині

Прийняття обов'язкової частки у спадщині є правом, а не обов'язок спадкоємця, тобто спадкоємець, може прийняти спадщину, а може від неї відмовитись. Однак, зважаючи на особливості обов'язкової частки у спадщині, відмова від неї також має низку специфічних ознак та наслідків для всієї спадкової маси та інших спадкоємців.

Відмова від спадщини відома ще Стародавньому Риму. Отримуючи спадщину, особа набувала не тільки права, а й ставала правонаступником за всіма боргами померлого. При цьому таке правонаступництво носило необмежений характер і не залежало від розміру спадщини, яке отримала особа, тобто спадкоємець відповідав за боргами не в межах отриманого ним спадкового майна, а всім своїм майном. Уникнути такої необмеженої відповідальності можна було лише відмовившись від спадщини.

В епоху Римської імперії було встановлено, що особи, які не досягли 25 років, повинні відповідати тільки в межах отриманого ними спадщини. У праві Юстиніана пізніше було встановлено, що якщо спадкоємець за участю нотаріуса, оцінювача і кредиторів протягом трьох місяців з дня відкриття спадщини зробить опис і оцінку спадкового майна, то його відповідальність обмежується розміром отриманої спадщини.

У Стародавньому Римі відмова від спадщини мала місце, якщо особа прямо заявила про це або не прийняла спадщину в установленій законом строк і належним чином. Відмова від спадщини призводила до таких правових наслідків: спадщина переходила до підпризначеного спадкоємця;

спадщина могла перейти до спадкоємців тієї ж черги, а при їх відсутності – до іншої; спадщина могла перейти до спадкоємців за законом; за відсутності інших спадкоємців майно ставало відумерлим (лат. – *bonum vacanta*).

На думку О.С. Кафарової, причинами відмови від спадщини, як правило, є необхідність оплати податків, борги спадкодавця, які перевищують вартість спадкового майна, бажання збільшити частку одного із спадкоємців, запобігти виникненню часткової власності на успадковане майно [77, с. 47]. Проте, зауважимо, що причинами відмови від спадщини при вирішенні спорів про право на спадкове майно також вказуються відмову під умовою (домовленість про викуп спадкової частки одним спадкоємцем в іншого), обман щодо наслідків відмови від спадщини, загрози з боку інших спадкоємців, вчинення відмови в стані, коли особа фактично не усвідомлювала значення вчинених нею дій, тощо.

Юридичні наслідки відмови від спадщини, протилежні юридичними наслідками прийняття спадщини, але дана дія також направлено на визначення долі спадкового майна.

В. І. Серебровський характеризує відмову від спадщини як один із способів вираження неприйняття спадщини і вказує, що неприйняття спадкоємцем спадщини може бути фактичним, коли спадкоємець протягом строку, встановленого для прийняття спадщини, не виявляє ні в якій формі свого наміру прийняти спадщину. Але неприйняття спадкоємцем спадщини може бути виражено і в явній формі. Така форма опосередковується складеною та поданою спадкоємцем заявою про небажання прийняти спадщину і являє собою так звану відмову від спадщини [178, с. 99].

На думку Я.Ковальчука, право на відмову від спадщини необхідно розглядати у двох аспектах: 1) об'єктивному – сукупність юридичних норм, які надають можливість спадкоємцеві не успадковувати майно померлого власника. Тобто ЦК України містить у собі певні положення,

які дозволяють спадкоємцю відмовитися від набуття права власності на свою частку у спадковому майні; 2) суб'єктивному – встановлена законом можливість спадкоємця не успадковувати майно померлого власника. Прийняття спадщини – це не обов'язок спадкоємця, а його право. Тому він обирає один з двох наданих законом варіантів своєї можливої поведінки – стає власником своєї частки у спадковому майні або відмовляється від права власності на неї [88].

Відмова від спадщини, на відміну від її прийняття, що становить обов'язкову умову в спадковому правонаступництві, є випадковою: це так звана особлива правомочність зі здійснення права на спадкування.

Відмова від спадщини може бути обмежена лише у випадку, коли від спадщини відмовляються офіційні представники малолітніх, недієздатних осіб (батьки (усиновлювачі), опікуни). Така відмова має бути погоджена органами опіки та піклування.

У зв'язку із викладеним варто припустити, що відмова від спадщини є одностороннім правочином, спрямованим на запобігання виникненню у спадкоємця (обов'язкового спадкоємця) прав і обов'язків, пов'язаних з прийняттям спадщини. В результаті чого, вважаємо, що відмова від спадщини, так само як і прийняття спадщини є правочином, який є: безумовним, що означає неможливість відмовитись від спадщини під умовою; беззаперечним, що означає неможливість відмовитися від спадщини із застереженням; універсальним актом, тобто особа, відмовляється від усього спадкового майна, а не тільки від частини майна.

В цьому контексті варто відзначити, що в науковій літературі різняться точки зору щодо часткової відмови від спадщини. Так, наприклад, О.Ю. Шиловост, вважає, що якщо спадкоємець відмовився від частини спадщини, то він відмовився від усієї спадщини [221, с. 150]. К.Б. Ярошенко стверджує, що у випадку, коли спадкоємець відмовився від частини спадщини, то ця відмова взагалі не можна вважатись дійсною, і необхідно застосовувати до таких відносин положення про правочин,

вчинений із порушенням закону, тому спадкоємець вважається таким, який прийняв все спадкове майно [223, с. 40]. З такою позицією важко погодитись, оскільки для прийняття спадщини необхідні вольові дії спадкоємця, які включають в себе заяву про прийняття спадщини, в тому числі для обов'язкових спадкоємців, або ж навіть коли мова йде про фактичний вступ в спадщину, то вольовою дією в такому випадку ми вважаємо фактичний вступ у спадщину, коли спадкоємець проживає в квартирі (будинку) спадкодавця чи користується іншим майном. Г.С. Демидова вважає, що якщо зважати на норми закону, то необхідно вважати відмову з умову як таку, яка має наслідком недійсність такого правочину [54, с. 305]. Справді, по-перше, відмова від спадщини за своєю юридичною природою є правочином, зміст якого не повинен суперечити вимогам закону. По-друге, якщо прийняття частини спадщини законодавець зрівнює з прийняттям усієї спадщини цілком, то такі наслідки для часткової відмови від спадщини прямо не встановлені нормами ЦК України. Однак було б нелогічно застосовувати різні правила для прийняття і відмови від спадщини, які, по суті, є повноваженнями з вираження волі спадкоємців щодо належного їм права на спадщину.

У зв'язку із чим, а також зважаючи на викладене вище порівняння відмови від спадщини і неприйняття спадщини, вважаємо помилковою позицію, якою стверджується, що коли обов'язковий спадкоємець проживав спільно із спадкодавцем на момент відкриття спадщини, то він вважатиметься таким, який прийняв спадщину, навіть коли ним не висловлено його волю на прийняття або відмову від спадщини, оскільки законом він буде визнаватись таким, який прийняв спадщину. Тому вказівку на те, що він протягом шестимісячного строку не вчинив дій щодо відмови від спадщини, не варто сприймати обмеженням його права на відмову від спадщини, оскільки таке право він не здійснив і не висловив своєї волі про прийняття спадщини [27]. Таке правило ми можемо застосовувати до спадкоємців за законом, але, коли мова йде про

обов'язкових спадкоємців, їх право виникає у зв'язку із заповітом і тому, щоб його реалізувати, необхідно довести факт існування такого права, звернувшись до нотаріуса, а проживання спільно з спадкодавцем не буде достатнім для цього доказом, так само як і подальше проживання в тому самому місці протягом строку прийняття спадщини.

Обов'язковий спадкоємець, як і інші спадкоємці, може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого статтею 1270 ЦК України. Заява про відмову від прийняття спадщини подається нотаріусу за місцем відкриття спадщини. У заяві чітко повинна бути виражена воля спадкоємця на відмову від спадщини, в ньому не повинно бути будь-яких застережень або умов.

Обов'язок спадкоємця в разі відмови від спадщини саме подати заяву про відмову, і не врахування вчинення будь-яких конклюдентних дій як відмова від спадщини, пов'язане, в першу чергу, з правовими наслідками відмови від спадщини. Вони виражені в правоприпиняючому юридичному факті.

Зважаючи на те, що відмова від спадщини допускається лише опосередкуванням вчинення юридичних дій – подання відповідної заяви нотаріусу за місцем відкриття спадщини, то необхідно розуміти, що так само і відмовитись від уже прийнятої спадщини протягом строку на прийняття спадщини можна також лише через відповідну заяву.

В контексті дослідження, вкрай важливо, на нашу думку, відмежувати поняття та наслідки неприйняття спадщини та відмови від неї обов'язкового спадкоємця. В попередньому підрозділі нами вже зазначалось, що, здійснюючи своє право на прийняття спадщини, обов'язковий спадкоємець наділяється правом прийняти її, відмовитись від неї або ж не приймати.

Для пояснення основним відмінностей вищевикладених категорій, вбачаємо доцільним також визначити такі підстави розмежування неприйняття спадщини з прийняттям спадщини:

- за умови неприйняття спадщини можуть бути встановлені різні юридичні факти (спадкоємець може бути визнаний таким, що прийняв спадщину, або таким, що відмовився від неї);

- при прийнятті спадщини, у спадкоємця виникають права і обов'язки в зв'язку з прийняттям цієї спадщини (наприклад, право власності, право вимагати за зобов'язанням, які переходять в порядку спадкування; а також нести обов'язки – виплата боргів спадкодавця, обов'язки, які також як і права переходять в результаті спадкового правонаступництва).

Питання природи та наслідків неприйняття спадщини є поширеним для вивчення з точки зору науки цивільного права протягом тривалого часу. Так, В.І. Синайським вказувалось про недоречність змішування категорій відмови від спадщини, та її неприйняття [179, с. 477]. В свою чергу, Г.Ф. Шершеневич зазначав, що неприйняття є станом невідомості, здатним тривати до визначеного в законі строку [220, с. 217].

На нашу думку, можна припустити, що неприйняття спадщини є певною бездіяльністю спадкоємця, що має різні правові наслідки в майбутньому, залежно від того, яку міру поведінки спадкоємець вибере. Так, наприклад, в разі якщо обов'язковий спадкоємець не прийняв спадщину, і за наявності вимог кредиторів до такого спадкоємця, суд відмовить у задоволенні таких вимог в зв'язку з тим, що спадкоємець, який не прийняв спадщину, є неналежним відповідачем.

При цьому неприйняття спадщини має чітко відмежовуватися від фактичного прийняття спадщини. Тобто, з неприйняття спадщини, має виразно виходити суть того, що спадкоємець саме не прийняв спадщину. По суті, якщо ми говоримо про обов'язкового спадкоємця, для якого недопустимим є прийняття обов'язкової частки фактично, то відсутність його дій щодо такої частки протягом строку прийняття спадщини можна з ймовірністю вважати неприйняттям такої спадщини.

На нашу думку, на сьогодні неприйняття спадщини, носить незавершений характер законодавчого врегулювання. Таку тезу можна пояснити наступним. Неприйняття спадщини протиставляється акту прийняття спадщини. Це виражено в тому, що саме не вчинення певних дій щодо прийняття спадщини, свідчить про небажання або неможливість особи (спадкоємця) набути право на спадкове майно. При цьому така бездіяльність не встановлюється юридично.

Неприйняття спадщини може бути пов'язане з різними об'єктивними і суб'єктивними причинами: хворобою спадкоємця, смертю спадкоємця після відкриття спадщини, віднесення спадкоємця до негідних спадкоємців, неприязні відносин між спадкоємцем і спадкодавцем, тощо.

Як вказують А.С. Степанова та А. С., Ходирєва, у «широкому сенсі» неприйняття спадщини охоплює результат дії будь-яких фактичних та юридичних обставин, які не дозволили особі реалізувати своє право на прийняття або відмова від спадщини. У «вузькому сенсі» неприйняття спадщини є фактичним станом, за якого суб'єкт, закликаний до спадкування ніяк не проявив свого ставлення до відкриття спадщини протягом встановленого для цього строку (наприклад, не подав заяву про прийняття спадщини, не вчинив фактичних дій по прийняттю спадщини, не подав відповідну заяву про відмову від спадщини) [185, с. 27].

На нашу думку, неприйняття спадщини як і відмова від спадщини можна віднести до спростування презумпції фактичного прийняття спадщини. У зв'язку із чим вважаємо, що з метою юридичного закріплення заяви про неприйняття спадщини необхідно на законодавчому рівні надати нотаріусам право здійснювати нотаріальні дії щодо їх затвердження.

На противагу відмові від спадщини як угоді, неприйняття спадщини слід визначати через поняття юридичного вчинку, оскільки він призводить до юридичних наслідків незалежно від намірів спадкоємця. Загальні наслідки відмови і неприйняття спадщини полягають в зміні кола осіб, закликаних до спадкування. Однак їх різна правова природа обумовлює

відмінності в механізмі їх впливу на спадкове правовідношення. Перш за все, слід звернути увагу на те, що на відміну від неприйняття спадщини при відмові спадкоємець має можливість визначити подальшу долю спадкового майна активними діями, вказавши в заяві осіб, на користь яких він відмовляється від спадкового майна (за наявності для цього правових підстав) або ж його відмова від спадщини буде сприяти перерозподілу часток у спадщині між іншими учасниками (однак такий перерозподіл також матиме місце і при неприйнятті спадщини). Існування цього права спадкоємця можливе тільки тому, що спадкоємець при здійсненні відмови від спадщини є активно діючим учасником спадкового процесу. При неприйнятті спадщини (бездіяльності) таке право не вважається існуючим, оскільки ця форма самоусунення спадкоємця від спадкування реалізується за відсутності будь-якого його волевиявлення. Правові наслідки ненаправленої відмови здебільшого подібні з наслідками неприйняття спадщини, але також можуть і відрізнятися від них. Справа в тому, що неприйняття спадщини надає різний вплив на подальший розвиток спадкового правовідношення залежно від наявності або відсутності такого юридичного факту, як смерть спадкоємця протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Правові наслідки, подібні до ненаправленої відмови від спадщини, неприйняття спадщини набуває із закінченням строку, встановленого для прийняття спадщини, в разі якщо до цього моменту не наступила смерть спадкоємця. У цей момент виникає презумпція небажання спадкоємця прийняти на себе права та обов'язки спадкодавця. Однак цю презумпцію спадкоємець може спростувати, висловивши бажання прийняти спадщину після закінчення встановленого строку в порядку, передбаченому ст. 1272 ЦК України. Якщо прийняттям спадщини протягом встановленого для цього строку завадила смерть спадкоємця, він вважається таким, що не мав можливості вчинити ні прийняття, ні відмову від спадщини, ні неприйняти її. В такому випадку мова буде йти про спадкову трансмісію (крім випадків обов'язкового

спадкування, на які правила про спадкову трансмісію не поширюються). Тому для обов'язкового спадкоємця мова може йти лише про можливість продовження строку про прийняття спадщини з підстав, визначених цивільним законодавством. За відсутності таких, його право припиняється і заповіт вважається таким, що не має жодних обмежень щодо змісту, тоді спадкоємці за заповітом перерозподіляють спадкове майно так, як це передбачено заповітом (за умови, якщо першопочатково обов'язкова частка мала бути визначена в тому числі з майна, визначеного в заповіті).

На підставі вищевикладеного можна зробити висновки про те, що неприйняття обов'язкової частки є бездіяльністю обов'язкового спадкоємця з різних, в тому числі таких, що не залежать від його волі, обставин, що не передбачає в нього набуття права власності на майно за обов'язковою часткою у спадщині.

Незважаючи на те, що правові наслідки відмови від спадщини та її неприйняття для обов'язкових спадкоємців є схожими, маємо говорити про необхідність введення в правозастосовчу практику подання та посвідчення заяви про неприйняття спадщини, що дозволить захистити права та інтереси інших спадкоємців, в тому числі спадкоємців за заповітом, які обмежені такою часткою.

Також вважаємо, що неприйняття спадщини є спростуванням презумпції фактичного прийняття спадщини. Це полягає у тому, що спадкоємець, який прийняв спадщину фактичним способом, має право в судовому порядку подати заяву про неприйняття спадщини і довести той факт, що він спадщину не приймав, в тому числі фактичним способом. Така можливість недоступна обов'язковим спадкоємцям, як ми вже вказували, однак фактичне прийняття спадщини спадкоємцями за законом може впливати на процес визначення спадкового майна обов'язкового спадкоємця і перерозподілу цього майна, особливо, коли мова йде про осіб, які проживали разом з спадкодавцем і мова йде про речі звичайної домашньої обстановки та вжитку.

За загальним правилом відмову від спадщини поділяють на два види (різниться тільки формулювання назв цих видів). Зокрема, вказують на існування направленої (кваліфікованої) та абстрактної (безумовної) відмов [37, с. 25]. Власне термін «направлена» відмова було введено в науковий обіг М. Гордоном [36, с. 67], а поняття кваліфікованої відмови вперше в науковій літературі використав Д. Мейєр [118, с. 198].

Кваліфікована відмова – це відмова, за якої спадкоємець вказує особу, на користь якої він відмовляється.

Незважаючи на те, що такий вид відмови викликає найбільший інтерес у теоретиків і практиків, звернемо лише увагу на декілька моментів, оскільки, зважаючи на природу обов'язкової частки у спадщині, обов'язковий спадкоємець не може вчинити кваліфіковану вимоги, передавши своє персоніфіковане право іншій особі, навіть коли така особа також є обов'язковим спадкоємцем.

Варто зазначити, що інтерес теоретиків до кваліфікованої відмови, в першу чергу, пов'язаний із тим, що попередні редакції цивільного законодавства містили норми, які передбачали лише такий вид відмови на користь осіб, які входять до кола спадкоємців за законом.

Позиція вітчизняних законодавців та законодавців інших країн про те, що відмова може здійснюватись на користь інших осіб, але в межах однієї підстави спадкування (за законом або ж за заповітом), не отримала в юридичній літературі однакового тлумачення. Наприклад, Т.Д. Чепіга, О. Ю. Шиловост, Т. І. Зайцева, Ю. К. Толстой вважають, що такі правила слід розуміти в тому сенсі, що спадкоємець, який відмовляється від спадщини, не пов'язаний черговістю спадкування при виборі особи, на користь якої він хоче відмовитися від спадщини [221, с. 122]. Протилежну думку висловила К.Б. Ярошенко, вважаючи, що в такому випадку мова повинна йти про те, що спадкоємець може відмовитися від спадщини на користь не будь-якого законного спадкоємця в межах спадкування за законом, а лише того, який входить в ту чергу спадкування, яка

закликається до спадкування (інакше кажучи, мова в такому випадку повинна йти про перерозподіл часток між закликаними законними спадкоємцями) [223, с. 41]. У радянській літературі такого ж погляду дотримувався М.В. Гордон. Автор в тому числі зазначав, що при фактичному способі прийняття спадщини, спадкоємець втрачає право на відмову від спадщини [36, с. 54].

На відміну від російського законодавства, норми національного цивільного законодавства не обмежують спадкоємця в виборі адресата своєї відмови від спадщини (ч.ч. 1, 2 ст. 1274 ЦК України). Однак, необхідно зазначити, що таке нормативне регулювання не є досить коректним і обґрунтованим. З одного боку, воно спрямоване на те, щоб забезпечити схоронність спадкової маси в єдиному цілому, а також захистити інтереси спадкоємців, у яких присутній кровний зв'язок з спадкодавцем (в разі відмови від спадщини на користь осіб, які успадковують за законом), або інтересів тих спадкоємців, яких сам спадкодавець хотів би забезпечити частиною (або всім) спадкового майна (у разі відмови від спадщини на користь осіб, зазначених в заповіті). Проте, ми вважаємо, що така норма обмежує права спадкоємців, які здійснюють відмову в тій частині, що вони не можуть висловити свою волю в повному обсязі. Тобто не можуть вибрати собі правонаступника на свій розсуд з усього списку осіб, які могли б стати спадкоємцями за законом або заповітом, а можуть вибрати лише з числа осіб, закликаних до спадкування в цій конкретній ситуації.

У юридичній літературі також виникало питання про можливість зміни спадкоємцем шляхом вчинення ним відмови в межах шестимісячного строку, з тим, щоб беззастережну відмову від спадщини доповнити вказівкою, на користь кого її вчинено, або замінити раніше призначеного спадкоємця іншим. Проте, зі змісту ст. ст. 1273, 1274 ЦК України випливає висновок, що суб'єктивне право на відмову від спадщини спадкоємець використав, тому, щоб здійснити іншу відмову,

йому доведеться спочатку набути для себе права на спадщину шляхом звернення до нотаріуса із заявою про скасування відмови та прийняття спадщини, а потім скласти іншу відмову, спрямовану на інше коло осіб, оскільки по суті це буде новим правочином.

Абстрактна відмова від спадщини – це така відмова від спадщини, коли спадкоємець не вказує особу, на користь якої він відмовляється від спадщини.

Тому кваліфікована відмова від спадщини істотно відрізняється від абстрактної, яка вчиняється без вказівки осіб, на користь яких спадкоємець відмовляється від спадщини. Абстрактна відмова від спадщини призводить до виключення спадкоємця, що відмовився від своєї частки, з правонаступників і спричиняє приріст спадкових часток або виникнення права на спадкування в інших осіб за законом або за заповітом (якщо мова йде про відмову від обов'язкової частки у спадщині, то такі права перерозподіляються між спадкоємцями за заповітом, якщо розмір їх часток був зменшений у зв'язку із обов'язковою часткою). Коли мова йде про кваліфіковану відмову, то спадкоємець розпоряджається своїм правом на спадщину шляхом його передачі іншому спадкоємцю або спадкоємцям. У такому випадку право на спадщину вважається безповоротно припиненим у спадкоємця, який вчинив відмову, але таким, що виникло, в інших спадкоємців, зважаючи на волю спадкоємця, який відмовився від частки у спадщині. Ті ж спадкоємці, на користь яких було вчинено відмову від спадщини, мають право або прийняти таку спадщину, або ж відмовитись від неї.

На жаль, нормами ст. 1273 ЦК України, як і нормами ст. 1241 ЦК України чітко не встановлено можливість відмови від обов'язкової частки у спадщині. Однак, варто призюмувати, що відсутність заборони такого правочину, означає, що обов'язковий спадкоємець має на це право. В такому випадку варто поставити питання про те, чому саме відмова має бути абстрактною. Неприпустимість кваліфікованої відмови від

обов'язкової частки у спадщині пояснюється тим, що право на обов'язкову частку має суто особистий характер і не може передаватися іншим. За вірним зауваженням Т.Д. Чепіги, в іншому випадку інститут обов'язкової частки перестав би відповідати своєму призначенню – забезпечувати інтереси неповнолітніх і непрацездатних спадкоємців [214].

Як зазначає О.М. Ерделевський, неприпустимість відмови на користь іншої особи від обов'язкової частки у спадщині пояснюється тим, що саме правило цивільного законодавства про обов'язкову частку є встановленим законом обмеженням волі заповідача (спадкодавця) розпорядитися своїм майном на власний розсуд і має на меті захист інтересів обмеженого цим правилом кола осіб. Волевиявлення ж самого спадкоємця, який відмовляється від обов'язкової частки, не може слугувати достатньою підставою для обмеження свободи заповіту.

Цікаво, що раніше, в силу відсутності прямої законодавчої заборони в російському законодавстві на кваліфіковану відмову від обов'язкової частки, в літературі зустрічалася думка про те, що відмова від обов'язкової частки на користь інших осіб має силу, якщо вона не суперечить волі спадкодавця (тобто, відмова на користь спадкоємця за заповітом) або законом (відмова на користь спадкоємця, який не є негідним) [219].

Однак в цьому випадку варто ще раз говорити про співвідношення свободи заповіту і права на обов'язкову частку у спадщині в тому сенсі, що положення про обов'язкову частку не є обмеженням свободи волі і волевиявлення заповідача, а встановлює правові межі реалізації вираженої в заповіті волі.

Однак важливо правильно тлумачити положення ст. 1242 ЦК України, і розуміти, що заповіт буде виконаний в повному обсязі, навіть якщо до обов'язкового спадкоємця переходить спадкове майно в розмірі не менше обов'язкової частки. Це означає, що здійснення права на обов'язкову частку у спадщині не призводить до недійсності заповіту, навіть часткової. Але і в останньому випадку, не доводиться говорити про

яку-небудь невідповідність положення про обов'язкову частку вимогам чинного законодавства в частині заборони порушення прав та інтересів інших осіб під час здійснення своїх прав і свобод, бо кожне гарантоване державою право допускає обмеження прав і свобод людини і громадянина з метою захисту законних інтересів інших осіб (в нашому випадку – обов'язкових спадкоємців).

При всій суворості та імперативності положень, що регламентують перехід обов'язкової частки, важливо пам'ятати, що норма про право на обов'язкову частку не обмежує ні свободу волі заповідача, ні закріплення останньої в заповіті, а «коригує» реалізацію цієї волі з урахуванням вищевикладених цільових установок.

У зв'язку із чим правильною видається думка В.О. Рясенцева про те, що при відмові одного із спадкоємців від належної йому частки спадщини і не зазначення спадкоємців, на користь яких він бажає відмовитися, так само як і при відмові від спадщини на користь певної особи, ця частка спадкового майна повинна, в першу чергу, йти на покриття обов'язкової частки обов'язкового спадкоємця, якому за заповітом не виділена відповідна частина спадкового майна [173, с. 12].

Право спадкоємця на відмову від прийняття спадщини більшістю авторів, як і законодавцем, розглядається як надання спадкоємцю свободи вибору дій. Тому закон допускає ситуацію, коли спадкоємець, спочатку засвідчив своє бажання прийняти спадщину, потім може передумати і відмовитися від спадщини, і при цьому допускає, щоб відмова від спадщини згодом була відкликана (ч. 6 ст. 1273 ЦК України). Варто зазначити, що законодавству окремих країн не відома норма про можливість відкликання заяви про відмову від спадщини. Так відмова від спадщини є безвідкличною за ЦК Республіки Білорусь (п. 2 ст. 1074), та ЦК РФ (п. 3 ст. 1157). Законодавством цих країн вказується, що така відмова може бути визнана в судовому порядку недійсною із спеціальних підстав, передбачених для відмови, а також загальних підстав,

передбачених для визнання правочинів недійсним. У зв'язку із чим виникає питання про логічність заборони відкликання заяви про відмову від спадщини, якщо власне сам законодавець поширює на таку відмову ознаки правочину, що по суті є вольовим актом особи і особа не може позбавлятися будь-яких дій, з ним пов'язаних, в тому числі відмовитись від такого вольового акту.

Зважаючи на те, що відмова від спадщини є одностороннім правочином, до неї можуть бути застосовані всі підстави визнання правочинів недійсними. Зокрема, п. 5 ст. 1274 ЦК України передбачає, що відмова від спадщини може визнаватися судом недійсною з таких підставами:

1) вчинення такого правочину дієздатним спадкоємцем в момент, коли він не усвідомлював значення своїх дій і (або) не міг керувати ними (ст. 225 ЦК України);

2) вчинення такого правочину під впливом помилки щодо обставин, які мають істотне значення, наприклад, що стосується прав та обов'язків спадкоємців, які будуть виникати та припинятись внаслідок такого правочину, тощо (ст. 229 ЦК України);

3) вчинення такого правочину внаслідок обману, тобто, коли спадкоємець був умисно введений іншими особами в оману щодо обставин, які мають істотне значення для його права на спадщину (ст. 230 ЦК України);

4) вчинення такого правочину під впливом насильства, тобто проти волі спадкоємця, який відмовляється від спадщини, шляхом застосування фізичного або психічного тиску до нього (ст. 231 ЦК України);

5) вчинення такого правочину під впливом тяжких для спадкоємця обставин. При чому тут мова не може йти про вигідність чи не вигідність умов відмови, оскільки спадкоємець може відмовитись від спадщини лише в повному обсязі (ст. 233 ЦК України).

Щодо визнання відмови від спадщини недійсною, як заперечної операції, науковий інтерес становить така підстава, як порок волі (правочини, вчинені під впливом помилки, обману, погрози, насильства, а також правочини осіб, які на момент їх вчинення не могли розуміти значення своїх дій і керувати ними). Ретельного аналізу, на наш погляд, заслуговує вчинення правочину (відмови від спадщини) під впливом помилки. Правочин по своєю сутності є діянням, спрямованим на досягнення правового результату, при цьому воля і волевиявлення особи повинні збігатися. Однак в такій ситуації внутрішня воля особи формується в неналежних умовах – під впливом незнання про ті чи інші обставини або помилкове уявлення про них. Однак, як зазначає Г.І. Стрельнікова, робить недійсним правочин не будь-який обман, а лише істотний [185, с. 22]. У ст. 229 ЦК України істотною є така помилка щодо природи правочину, обсягу та змісту прав та обов'язків сторін, властивостей і якостей речей, які значно знижують її цінність або можливість використання такої речі за цільовим призначенням. Таким чином, ця норма містить вичерпний перелік елементів правочину, обман щодо яких визнається істотним – це підстава (правова мета) і предмет правочину.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення. На наш погляд, це положення може бути застосовано до двосторонніх правочинів. Щодо відмови від спадщини слід враховувати не тільки названі у вказаній статті елементи правочину, а й моменти, що формують правильне уявлення про обставини, що мають істотне значення для такого правочину і дозволяють відповісти на питання, чи була вчинена відмова від обов'язкової частки у спадщині, якби спадкоємець мав правильне уявлення про ці обставини.

Відмова від обов'язкової частки у спадщині має притаманні риси, які характеризують її як:

- односторонній правочин, тобто до неї можуть бути застосовані правила щодо недійсності або нікчемності правочину, встановлені цивільним законодавством (ч. 5 ст. 1274 ЦКУ);

- вольову дію, тобто відмова від обов'язкової частки у спадщині може бути здійснена лише шляхом подання відповідної заяви до нотаріуса (ч. 1 ст. 1273 ЦКУ). При цьому слід розрізняти відмову від обов'язкової частки у спадщині та фактичне неприйняття обов'язкової частки у спадщині. Відмова від обов'язкової частки у спадщині явно виражає волю спадкоємця не заступати місце спадкодавця у правовідносинах з участю останнього. Фактичне неприйняття обов'язкової частки у спадщині має місце тоді, коли обов'язковий спадкоємець жодними діями в жодній формі не демонструє свого наміру приймати спадщину [178, с. 185], тобто воно не свідчить ані на користь відмови від обов'язкової частки у спадщині, ані на користь прийняття обов'язкової частки у спадщині. Неприйняття є правовим станом, а не правочином. Фактичний стан неприйняття обов'язкової частки у спадщині розглядається як презумпція відмови від обов'язкової частки у спадщині, яка може бути спростована на користь прийняття спадщини за підставами та в порядку ст. 1272 ЦК України. Заявлена відмова від обов'язкової частки у спадщині також може бути спростована, однак у випадках, якщо її буде визнано недійсною за підставами та в порядку, передбаченими правилами щодо недійсності правочинів;

- строкову, тобто відмовитись від обов'язкової частки у спадщині можна лише протягом встановленого законодавством строку (ч. 1 ст. 1273 ЦК України);

- безумовну та беззастережну, тобто відмова від спадщини не може здійснюватись з умовою або із застереженням (ч. 5 ст. 1273 ЦК України);

- повну, тобто відмова від обов'язкової частки у спадщині розповсюджується на всю частку, що належить спадкоємцю (ст. 1275 ЦК України).

У випадку повної відмови спадкоємця від спадщини спадкові правовідносини закінчуються лише для цього спадкоємця, але продовжують існувати для інших суб'єктів – кредиторів, боржників тощо. Це спростовує вислів Є.О. Рябоконя, що «відмова від спадщини призводить до припинення спадкового правовідношення або взагалі не породжує його» [172, с. 181]. Але в цьому випадку виникає питання щодо юридичного складу припинення спадкових правовідносин для інших суб'єктів. На нашу думку, юридичним фактом, що спричиняє припинення модельного спадкового правовідношення, є вплив строку на прийняття спадщини. В українській та зарубіжній літературі вплив строку визнається юридичним фактом, який тягне за собою юридичні наслідки у вигляді виникнення, змінення або припинення правовідносин [46, с. 462]. Це пояснюється тим, що цивільні правовідносини (а отже, й спадкові) існують в часі, який у багатьох випадках має важливий вплив на їх розвиток. Особливе значення це має для здійснення суб'єктивного цивільного права.

Зазначимо, що вплив строку не припиняє існування суб'єктивного права на спадщину, як вважають деякі вчені [81, с. 22; 50, с. 116]. Він має подвійний характер: з одного боку, вплив строку перешкоджає здійсненню права на спадкування, тобто це право не підлягає правовій охороні, з іншого, у деяких випадках допускається прийняття спадщини після впливу строку (наприклад, у разі його поновлення).

Разом із тим виникає питання щодо доцільності відмови від обов'язкової частки. На практиці дане питання не викликає особливих проблем, тому що бажання особи від чогось відмовитись рідко зустрічає спротив нотаріусів. Вони діють за принципом цивільного права «дозволено все, що не заборонено законом». Тобто сьогодні у будь-якому випадку існує можливість відмовитися від обов'язкової частки, оскільки прямої заборони для цього немає.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що право на обов'язкову частку належить визначеним у законі особам, а тому є таким, що нерозривно

пов'язане з його суб'єктом. Водночас закон не встановлює заборони щодо відмови від прийняття обов'язкової частки на користь іншої особи. Така відмова характеризується односторонністю, вольвою дією, строковістю, безумовністю, повнотою. Для обґрунтування такої неможливості за аналогією судам слід використовувати норму ч. 1 ст. 1276 ЦК України, яка забороняє перехід права на обов'язкову частку за спадковою трансмісією.

Юридичні наслідки відмови від спадщини полягають в тому, що обов'язковий спадкоємець, який відмовився від спадщини, вже не може претендувати на належну йому частку, але не позбавлений права відкликати свою заяву про відмову від спадщини. Здійснюючи відмову від спадщини, спадкоємець повинен усвідомлювати, що таким чином він відмовляється від будь-яких спадкових прав щодо конкретного майна, але це не позбавляє його права успадковувати за іншими спадкодавцями, оскільки можна вчинити відмову від конкретної спадщини, але це не означатиме, що в майбутньому у нього не виникатимуть підстави для спадкування за іншими підставами (за законом чи заповітом).

Висновки до Розділу 3

Викладене у третьому розділі дослідження дає підстави зробити такі висновки і узагальнення.

1. Доведено наявність у обов'язкового спадкоємця таких правових засобів здійснення його права на обов'язкову частку у спадщині: право на охорону і управління спадковим майном; право бути присутності при здійсненні опису спадкового майна нотаріусом; право брати участь в розподілі спадкового майна, яке є спільною власністю; право на компенсацію за умови невідповідності вартості одержуваного спадкового майна із розміром обов'язкової частки; право бути присутнім під час

оголошення секретного заповіту та отримання нотаріально засвідченої копії протоколу розкриття конверта із секретним заповітом; право на збільшення обов'язково частки за наявності відповідних підстав.

Встановлено, що зміст правовідносин із прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку визначають також обов'язки такого спадкоємця, до яких належать: обов'язок підтвердження підстав для визнання такого спадкоємця обов'язковим; безумовно приймати обов'язкову частку, в тому числі з урахуванням пасивів (боргів) спадкодавця; за потреби в межах спадкової частки виконати заповідальний відказ спадкодавця, тощо.

2. Аргументація механізму прийняття обов'язкової частки у спадщині дала підстави зробити висновок про те, що прийняття обов'язкової частки у спадщині може відбуватись лише формальним способом, яким передбачено звернення спадкоємця із заявою про прийняття спадщини.

3. Визначено, що захист права на обов'язкову частку в спадщині може здійснюватися в судовому порядку через пред'явлення вимог про визнання права на таку частку, вимог про перерозподіл спадщини, визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину та поновлення строків на прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку.

Відновлення строку на прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку можливо шляхом перегляду рішення суду про неприсудження обов'язкової частки.

4. Зважаючи на укладену Угоду про асоціацію України та ЄС, доведено доцільність зміни вибору застосовного права в спадкових відносинах, в тому числі щодо обов'язково частки у спадщині, з права громадянства спадкодавця на право його останнього місця проживання. Перевагами застосування такої колізійної прив'язки названо: забезпечення єдності права на обов'язкову частку і суду, що дозволить швидше розглядати спадкові справи і підвищуватиме компетенцію відповідного

суду внаслідок застосування ним власного національного права; гарантування рівного ставлення до всіх осіб. При цьому варто враховувати, що здебільшого в країні останнього постійного місця проживання спадкодавця також проживають його спадкоємці та знаходиться основна частина спадкової маси. Разом із тим спадкодавець не позбавляється права вказати в заповіті застосовним право свого громадянства.

5. Встановлено, що розірвання шлюбу до відкриття спадщини так само як і визнання шлюбу недійсним є підставами для втрати права на спадщину колишнім із подружжя, що пережив. У випадку, коли така особа стає непрацездатною, вважаємо за доцільне поширити на неї право на спадкування за обов'язковою часткою, якщо за життя спадкодавець здійснював утримання такої особи і коли шлюб визнано недійсним не з вини спадкоємця.

6. Зважаючи на те, що право на обов'язкову частку у спадщині є додатковою гарантією захисту майнових прав спадкоємців, законодавством не передбачається випадків позбавлення обов'язкових спадкоємців такого права. У зв'язку із чим доведено можливість застосування до обов'язкових спадкоємців правил про усунення від спадкування за правом на обов'язкову частку.

7. Доведено, що, зважаючи на обмежувальну дію права спадкоємця на обов'язкову частку у спадщині щодо вираженої у заповіті волі спадкодавця, відмова спадкоємця від обов'язкової частки не тягне за собою недійсності заповіту. У зв'язку із чим констатується, що не обов'язкова частка переходить до спадкоємців за заповітом, а спадкування за заповітом звільняється від обмежень і не виникає необхідності у визначенні такої частки, враховуючи відмову від неї.

Вказане також обумовлено виключним особистісним характером обов'язкової частки, право на яку не може бути передане іншим спадкоємцям, оскільки в іншому випадку інститут обов'язкової частки у спадщині перестав би відповідати своєму основному призначенню —

забезпечувати інтереси малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних спадкоємців. Неприпустимість відмови від обов'язкової частки у спадщині на користь іншої особи пояснюється також тим, що волевиявлення самого обов'язкового спадкоємця, який відмовляється від частки, не є достатньою підставою для обмеження волі спадкодавця за заповітом.

Обґрунтовано неможливість вважати законною відмову від обов'язкової частки на користь інших осіб, визначених у заповіті, з підстав, що така відмова не суперечить волі спадкодавця.

8. За результатами проведеного дослідження доведено, що відмова від обов'язкової частки у спадщині наділена специфічними ознаками, які характеризують її як:

- односторонній правочин, тобто до неї можуть бути застосовані правила щодо недійсності або нікчемності правочину, встановлені цивільним законодавством (ч. 5 ст. 1274 ЦК України);

- вольову дію, тобто, відмова від обов'язкової частки у спадщині може бути здійснена лише шляхом подання відповідної заяви до нотаріуса (ч. 1 ст. 1273 ЦК України);

- обмежену строком, тобто, відмовитись від обов'язкової частки у спадщині можна лише протягом встановленого законодавством строку (ч. 1 ст. 1273 ЦК України);

- безумовну та беззастережну, тобто відмова від спадщини не може здійснюватись з умовою або із застереженням (ч. 5 ст. 1273 ЦК України);

- повну, тобто відмова від обов'язкової частки у спадщині розповсюджується на всю частку, що належить спадкоємцю (ст. 1275 ЦК України).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової задачі, що виявляється в розкритті правової природи права на обов'язкову частку у спадщині. В результаті проведеного дослідження були вироблені нові підходи до визначення суті цього правового інституту, запропоновані такі теоретичні висновки та практичні пропозиції з удосконалення норм цивільного законодавства.

1. Розглянуто доктринальні погляди на правову природу права на обов'язкову частку у спадщині. Право на обов'язкову частку є самостійним суб'єктивним правом спадкоємців, виникнення якого зумовлено визначеними законом підставами.

Право на обов'язкову частку у спадщині визначено як право обов'язкових спадкоємців, коло яких вичерпно визначено цивільним законодавством, на гарантований законом мінімальний розмір спадщини, незалежно від змісту заповіту.

Проведене дослідження сутності права на обов'язкову частку у спадщині в контексті обмеження заповідальної свободи спадкодавця, дозволило зробити висновок про те, що положення про обов'язкову частку не є обмеженням свободи волі і волевиявлення заповідача, а встановлює правові межі реалізації вираженої в заповіті волі.

2. З'ясування особливостей суб'єктного складу правовідносин щодо спадкування обов'язкової частки дало підстави довести доцільність розширення кола обов'язкових спадкоємців за рахунок родичів спадкодавця не з першої черги, які знаходились на його утриманні на момент смерті останнього і не мають інших родичів, які б могли їх утримувати; колишнього чоловіка (дружини), який (яка) знаходився на його утриманні, після визнання шлюбу недійсним; дітей, що народжені сурогатною матір'ю та/або з використанням методу екстракорпорального

запліднення. Обґрунтовано, що строк такого зачаття повинен бути обмежений строком прийняття спадщини.

3. За результатами аналізу особливостей визначення складу обов'язкової частки у спадщині вказано, що встановлений склад та розмір обов'язкової частки не є імперативним за своєю природою. Формулювання сучасного цивільного законодавства дають підстави варіювати склад обов'язкової частки, визначаючи майно, яке не може бути передане за таким правом, зважаючи на конкретні обставини спадкового правовідношення та зміст заповіту.

Особливістю правовідносин щодо визначення складу обов'язкової частки у спадщині є не звуження обсягу можливого майна, що може бути успадковане обов'язковим спадкоємцем, а умови визначення такої частки.

В обов'язкову частку зараховується те майно та майнові права, які обов'язковий спадкоємець може отримати із спадкування за будь-якою підставою, у тому числі вартість встановленого на його користь заповідального відказу.

В дослідженні визначено обмеження щодо різних видів об'єктів спадкування, які недоцільно включати до складу обов'язкової частки у спадщині.

4. Обґрунтовано підстави для зменшення та збільшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Перелік таких випадків має міститись в межах глави ЦК України про обов'язкову частку у спадщині.

Доведено доцільність збільшення розміру обов'язкової частки у спадщині, оскільки таке утримання, яке отримувала особа до смерті спадкодавця, може в разі перебільшувати розмір обов'язкової частки. Разом із тим, для зменшення тиску на права інших спадкоємців, частки яких відповідно в такому випадку зменшуються, доцільно встановити також і максимальну межу на рівні $2/3$ від частки, яка належала б кожному обов'язковому спадкоємцю у разі спадкування за законом.

5. Аргументація механізму прийняття обов'язкової частки у спадщині дала підстави зробити висновок про те, що прийняття обов'язкової частки у спадщині може відбуватись лише формальним способом, яким передбачено звернення спадкоємця із заявою про прийняття спадщини.

Визначено, що захист права на обов'язкову частку в спадщині може здійснюватися в судовому порядку через пред'явлення вимог про визнання права на таку частку, вимог про перерозподіл спадщини, визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину та поновлення строків на прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку.

Зважаючи на те, що право на обов'язкову частку у спадщині є додатковою гарантією захисту майнових прав спадкоємців, законодавством не передбачається випадків позбавлення обов'язкових спадкоємців такого права. У зв'язку із чим доведено можливість застосування до обов'язкових спадкоємців правил про усунення від спадкування за правом на обов'язкову частку.

Аргументовано доцільність визнання права на обов'язкову частку у спадщині у випадку втрати працездатності за тим з подружжя, хто пережив, дії якого не призвели до визнання шлюбу недійсним.

Зважаючи на динаміку міграційних процесів в світі, важливим є встановлення особливостей спадкування, в тому числі за правом на обов'язкову частку у спадщині, ускладненого іноземним елементом. В роботі запропоновано змінити правила вибору застосовного права до вказаних відносин, змістивши акцент на місце проживання спадкодавця на момент його смерті з його громадянства.

6. За результатами проведеного дослідження доведено, що відмова від обов'язкової частки у спадщині наділена специфічними ознаками, які характеризують її як:

- односторонній правочин, тобто до неї можуть бути застосовані правила щодо недійсності або нікчемності правочину, встановлені цивільним законодавством (ч. 5 ст. 1274 ЦК України);
- вольову дію, тобто, відмова від обов'язкової частки у спадщині може бути здійснена лише шляхом подання відповідної заяви до нотаріуса (ч. 1 ст. 1273 ЦК України);
- обмежену строком, тобто, відмовитись від обов'язкової частки у спадщині можна лише протягом встановленого законодавством строку (ч. 1 ст. 1273 ЦК України);
- безумовну та беззастережну, тобто відмова від спадщини не може здійснюватись з умовою або із застереженням (ч. 5 ст. 1273 ЦК України);
- повну, тобто відмова від обов'язкової частки у спадщині розповсюджується на всю частку, що належить спадкоємцю (ст. 1275 ЦК України).

7. Обґрунтовано напями удосконалення національного законодавства у досліджуваній сфері, зокрема такі:

1. Виключити статтю 1241 ЦК України.

2. Доповнити ЦК України Главою 85-1 «Право на обов'язкову частку у спадщині» такого змісту:

Стаття 1257¹. Право на обов'язкову частку у спадщині.

«1. Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти (усиновлені) спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки (усиновлювачі), інші непрацездатні родичі спадкодавця, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю до часу відкриття спадщини, спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Право на обов'язкову частку мають також діти, народжені сурогатною матір'ю, батьком (матір'ю) яких є спадкодавець, а також

діти, народжені (зачаті) після смерті спадкодавця за допомогою репродуктивних технологій протягом строку набуття спадкових прав.

2. До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця.

3. Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку.

Стаття 1257². Зміна розміру обов'язкової частки у спадщині

1. Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути збільшений судом з урахуванням витрат на утримання спадкоємця, що має право на обов'язкову частку, але не більше двох третин від частки, яка належала б кожному з спадкоємців, що мають право на обов'язкову частку у разі спадкування за законом.

2. Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, майнового стану спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку, наявності у спадкоємців майна, участі у спільній власності з спадкодавцем, тривалості спільного користування майном, тривалості шлюбу з спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашин Э. А. Семейное право : учеб. пособие. М. : Форум, ИНФРА-М, 2002. 128 с.
2. Авдонин Р.В. Содержание авторских прав в российском гражданском праве : Дисс. ... канд.юрид.наук. 12.00.03. М. 2005. 223 с.
3. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. *Избранные труды по гражданскому праву*. М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. Т. I. С. 279 280.
4. Адаева Е.А., Нестерова И.И. Основания наследования обязательной доли. *Наследственное право*. 2015. № 2. С.25-28.
5. Амфитетатов Г.Н., Солодилов А.П. Право наследования в СССР. М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. 342 с.
6. Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М. : Госюриздат, 1953. 264 с.
7. Антокольская А.М. Семейное право: Учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. М. : Юристь, 2002. 336 с.
8. Ануфриева Л. П. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Ч. 3 (постатейный). М. : Волтерс Клувер, 2004. 656 с.
9. Барцевский М. Ю. Правовое регулирование наследования по завещанию в СССР : автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1984. 21 с.
10. Бевзенко Р.С. Защита добросовестно приобретенного владения в гражданском праве : дис.... канд. юрид. наук. Самара, 2002. 217 с.
11. Бегичев А.В. Наследственное право России : учебное пособие. М.: Логос, 2014. 168 с.
12. Белов В. А. Круг наследников по закону. *Вестник МГУ. Серия 11 «Право»*. 2002. № 1. С. 65-66.
13. Беседкина Н.И. Права неродившегося ребёнка. *Государство и право*. 2006. № 4. С.59-61

14. Бессараб Н. С. Гражданско-правовое регулирование правопреемства в наследственных отношениях : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2009. 24 с.

15. Бичківський О.О. Окремі питання спадкування за заповітом за законодавством України та іноземних держав. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. №1. С. 84-91.

16. Блинков О.Е. Развитие наследственного права в бывших республиках СССР (Турмкенистан, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан). *Нотариус*. 2004. № 4. С. 27-35.

17. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. – М. : Госюриздат, 1963. 197 с.

18. Букшина С. Эмансипация: проблемы и перспективы. *Хозяйство и право*. 1999. № 7. С. 49-57.

19. Бутовский А.Н. Право преимущественной покупки по действующим законам и по проекту Гражданского Уложения. *Вестник права*. 1905. № 6. С. 141-191.

20. Валах В. В. Наследственные отношения в Украине, Российской Федерации, Франции, Германии и США (сравнительно-правовое исследование). Харьков : Бурун книга, 2012. 283 с.

21. Васильченко В. В. Коментар Книги шостої Цивільного кодексу України «Спадкове право». *Довідник нотаріуса*. 2006. № 2. С. 92-96.

22. Васильченко В.В. Спадкування права на обов'язкову частку за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми. *Право України*. 2003. № 10. С. 120-123.

23. Вашанова О. В. Роль Европейского Суда по правам человека в развитии принципа недискриминации. *Юрист-международник*. 2004. № 2. С. 32-44.

24. Весна Н.О. Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення : дис. ... канд.юрид.наук. : 12.00.03. Хмельницький, 2019. 229 с.

25. Взаимоотношения родителей и детей по семейному законодательству. М.: Госюриздат, 1969. 50 с.

26. Виноградова В. Л., Репин В.С. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части третьей «Наследственное право». М. : НОРМА.–ИНФРА-М., 2002. 172 с.

27. Відмова від обов'язкової частки в спадщині: практичні аспекти.
URL :

<http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=121799>

(дата звернення : 14.05.2016)

28. Власов Ю.Н. О реформе наследственного права. *Нотариус*. 1999. № 6. С. 33–47.

29. Воронцова С. Н. О наследственных правах суррогатных детей. *Бюллетень нотариальной практики. Юрист*. 2009. № 1. С. 2-4.

30. Гаценко О.О. Удосконалення правового регулювання питань визначення обов'язкової частки у спадщині при спадкуванні авторських прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том 2. С. 13-16.

31. Гедд А. Обязательная доля в наследстве по проекту нового гражданского уложения. *Журнал Министерства Юстиции*. 1904. Февраль. С. 56-84.

32. Гнезділова А. Спадкування обов'язкової частки: деякі питання. *Право України*. 2003. № 2. С. 70-73.

33. Гнезділова Л. В. Спірні питання, що виникають у нотаріальній практиці щодо спадкування утриманнями. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 5. С. 114-115.

34. Голощапов А.М., Рождественская К.Ю. Особенности наследования авторских прав. М.: Р.Валент, 2011. 144 с.

35. Гонгало Ю.Б. Юридикко-факические основания динамики наследственного правоотношения (сравнительное исследование права России и Франции) : автореф. дис... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2009. 21 с.

36. Гордон М. В. Наследование по закону и по завещанию. М. : Юрид. лит., 1967. 119 с.
37. Городилова О.О. Відмова від прийняття спадщини та її правові наслідки. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 23-30.
38. Граве К.А. Имущественные отношения супругов. М. : Госюриздат, 1960. 117 с.
39. Гражданский кодекс Грузии / под ред. З.К. Бичава. Ассоц. юрид. центр. СПб : Юрцентр Пресс, 2002. 748 с.
40. Гражданский кодекс Латвийской Республики (принят 23.01.1937 г. Введен в действие с 1992 г.) / Науч. ред. Н.Э. Лившиц. СПб : Юрид. Центр Пресс, 2001. 801 с.
41. Гражданский кодекс Республики Беларусь / Науч. ред. В.Ф. Чигир. СПб : Юрцентр Пресс, 2003. 1043 с.
42. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть четвертая) от 18 декабря 2006 г. № 230-ФЗ. *СЗ РФ*. 2006. № 52. Ч. 1. Ст. 5496.
43. Гражданский кодекс Украины : науч.-практ. комментарий / под ред. Е.О. Харитонов. Харьков : Одиссей, 2007. 1279 с.
44. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В.Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. К. : Истина, 2006. 1008 с.
45. Гражданское и торговое право зарубежных стран : В 2 т. 4-е изд., перераб. и доп. / [отв. ред. проф. Е. А. Васильев, проф. А. С. Комаров]. М. : Международные отношения, 2005. Т. 2. 635 с.
46. Гражданское право России : Общая часть : курс лекций / отв. ред. О. Н. Садилов. М. : Юрист, 2001. 698 с.
47. Гражданское право. Том 2. Учебник / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. 7-е изд. перераб. и доп. М: Проспект, ТК Велби, 2008. 736 с.
48. Гражданское уложение Германии: Пер. с нем. М. : Волтерс Клувер, 2004. 816 с.
49. Гришаев С. П. Комментарий к законодательству о наследовании. М. : Изд-во Юринформцентр, 2009. 196 с.

50. Гришаев С.П. Комментарий к законодательству о наследовании.
URL :

http://pravo.sociolife.ru/docs/Codex/GC_komments_3_nasled_Grishaev_2009.pdf.

(дата звернения: 10.05.2017)

51. Гроник И. Регулирование наследования по закону по законодательству Республики Молдова : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Москва, 2018. 20 с.

52. Груздев В. В. Человек и право: исторические, общетеоретические и цивилистические очерки. Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. 463 с.

53. Гуцин В. В., Дмитриев Ю.А. Наследственное право и процесс. М. : Эксмо, 2014. 124 с.

54. Демидова Г.С. Отказ от наследства некоторые спорные моменты. *Актуальные проблемы права России и стран СНГ – 2013* : материалы XV Международной научно-практической конференции с элементами научной школы, посвященной 70-летию ЮУрГУ, 10-летию юридического факультета и 20-летию юридического образования в ЮУрГУ (Юридический факультет Южно-Уральского государственного университета, 29-30 марта 2013 г.). Часть I. Челябинск: Цицеро. 2013. С. 303-305.

55. Демина Н. Б. Обязательная доля как средство обеспечения прав родственников наследодателя. *Нотариус*. 2015. № 4. С. 26–40.

56. Диордиева О.Н. Плюсы и минусы нового наследственного права и проблемы нотариата и суда при применении нового законодательства. *Нотариус*. 2002. № 1. С. 49–52

57. Дождев Д.В. Римское частное право : учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсисянца. М. : ИНФРА М-НОРМА, 1997. 704 с.

58. Дронников В.К. Наследственное право Украинской ССР. К. : Вища шк., 1974. 160 с.

59. Дудин А. П. Объект правоотношения : (вопросы теории). Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1980. 81 с.

60. Ефремова Е. С. Обязательная доля в наследстве. *Нотариальный Вестник*. 2015. № 2. С. 41–50.

61. Жаботинский М. В. Обязательная доля при наследовании имущества: российский и зарубежный опыт. *Бюллетень нотариальной практики*. 2013. № 6. С. 21–30
62. Жаркова Г.И. Обязательная доля в наследстве в свете нового законодательства. *Нотариус*. 2004. № 2. С. 24–26.
63. Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права України : матеріали до семінару. Харків : Ксилон, 2009. 340 с.
64. Заїка Ю. О. Проблеми, що виникають при застосуванні спадкового законодавства. *Вісник Верховного суду України*. 2006. № 3. С. 30-35.
65. Заїка Ю. О., Рябоконь Є. О. Спадкове право : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
66. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : дис. ... д-р. юрид. наук : 12.00.03 К., 2006. 415 с.
67. Закиров Р.Ю. Наследование по завещанию по российскому гражданскому праву : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Барнаул, 2004. 205 с.
68. Занковский С.С. Предпринимательские договоры. М. : Волтерс Клувер, 2004. 304 с.
69. Заочне рішення Шевченківського районного суду м. Чернівці у справі 727/7578/17 URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69016333#> (дата звернення : 21.06.2019)
70. Ивашин Д.И. Проблемы правового регулирования обязательного наследования. *Власть закона*. 2014. Т. 18, № 2. С. 90-95.
71. Ильина О.Ю., Самойловой, М.В., Эриашвили, Н.Д. Наследственное право : учеб. пособие для студентов вузов. 7-е изд., перераб. и доп.М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. 312 с.
72. Инцас В.Л. Наследование как особый вид правопреемства в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ленинград, 1973. 15 с.

73. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / Иоффе О.С. 3-е изд., испр. М. : Статут, 2009. 782 с.

74. Казанцева А.Е. Наследственное право : учеб. пособие. М. : Норма, 2013. 352 с.

75. Казанцева А.Е. Право на обязательную долю в наследстве. *Нотариальный вестник*. 2013. № 4. С.20-26.

76. Каратыш Г.М. Взыскание алиментов. М. : Юрид. лит., 1964. 59 с.

77. Кафарова Е. С. Проблемы правового регулирования срока для принятия наследства и отказа от него. *Научно-практический журнал «Право.by»*. 2014. № 4. С. 45-48

78. Кётц Х. Введение в обязательственное право. *Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии*. М., 2001. С. 39–71.

79. Кидалова А. Обов'язки та права батьків щодо виховання та розвитку дитини: окремі проблеми. *Право України*. 2004. № 3. С. 89-91.

80. Кирзнер А. О наследниках-иждивенцах. *Соц. законность*. 1938. № 1. С. 87–88.

81. Кириллова Н. С. Наследственное правоотношение : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.03. М., 2002. 25 с.

82. Кирилловых А.А. Прием наследства и отказ от него: правовые позиции и некоторые проблемы правоприменительной практики. *Законодательство и экономика*. 2015. № 4. С.24-35.

83. Ключай Н. ЦК України та ЦК УРСР. Відчуйте різницю. *Юргазета*. 2004. № 12 (24). URL : <http://www.yur-gazeta.com/ua/oarticle/850/> (дата звернення : 12.12.2014)

84. Ковальчук А. М. Особливості визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 90-93.

85. Ковальчук А. М. Право на обов'язкову частку майна у спадщині у зарубіжних країнах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 74-77.

86. Ковальчук А. М. Юридична природа права на обов'язкову частку у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 147-152.
87. Ковальчук Я. В. Юридична природа спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2011. № 2 (53). С. 290–292
88. Ковальчук Я. Право на відмову від прийняття спадщини. *Юстиніан*. 2007. № 3. URL : <http://justinian.com.ua/article.php?id=2578> (дата звернення : 12.12.2014).
89. Кожокарь Е. В., Передерко В.В. Обязательная доля в наследстве как форма реализации конституционного принципа социальной справедливости. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 19-22
90. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части третьей (постатейный) / М.П. Бардина, Б.А. Булаевский, Н.Г. Вилкова и др.; под ред. Н.И. Марышевой, К.Б. Ярошенко. 3-е изд., испр. и доп. М: Контракт, Инфра-М, 2010. 672 с.
91. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. В 2 т. Т.2./ Под ред. Т.Е. Абовой, М.М. Богуславского, А.Г. Светланова.М. : Юрайт, 2009. 560 с.
92. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть третья: Учебно-практический комментарий (постатейный) / Под ред. А.П. Сергеева. Проспект, 2011. 912 с.
93. Комментарий к части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации / под ред. А. Л. Маковского, Е. А. Суханова. М. : Юрист, 2002. 532 с.
94. Корнеева И.Л. Наследственное право Российской Федерации учебник для магистров. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2011. 287 с.
95. Кравчук А.Г. Правовая судьба наследственного имущества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2004. 28 с.
96. Красицька Л. В. Майнові права дитини як предмет правочину. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 101-104.

97. Красицька Л.В. Переваги та ризики спадкового договору. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присв. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 19-20 трав. 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2017. С. 102-106.

98. Крат В.І. Переважні права спадкоємців. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 27–29.

99. Кухарев О. Є. Проблеми обмеження свободи заповіту у спадковому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. Випуск 6. Том 1. С. 75–78.

100. Кухарев О.Є. Виконання заповіту : проблеми теорії та практики : монографія. Х. : ТОВ «Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив», 2009. 263 с.

101. Лайко Л.В. Принятие наследства: понятие, правовая сущность и содержание. *Нотариус*. 2008. № 2. С.20-26.

102. Ландкоф С.Н. Основы гражданского права. К. : Рад. школа, 1948. 424 с.

103. Латыпова Д.Ф. Недостойные наследники: некоторые актуальные проблемы судебной практики. *Евразийская адвокатура*. 2013. № 4. С. 55-57

104. Лебедева А.В. Обязательная доля в наследстве: история и современность. *Наследственное право*. 2009. № 1. С. 3-5.

105. Лебедева А.В. Правовые проблемы определения общей стоимости наследственного имущества для расчета обязательной доли. *Наследственное право*. 2008. № 1. С. 18-21.

106. Леженин В. Н. Право родителей на воспитание детей по советскому семейному законодательству (проблемы содержания и осуществления) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 1989. 21 с.

107. Леонова Л.Ю. Преимущественное право покупки: история возникновения, осуществление и защита. *Законодательство*. 2002. № 9. С. 18–26.

108. Лиджиева С.Г. Принятие и отказ от обязательной доли. *Нотариус*. 2016. № 2. С. 12-15.
109. Лиманский Г. С. Наследственное правоотношение : теоретико-методологические и практические проблемы : монография. М. : Юрист, 2006. 336 с.
110. Лиманский Г.С. Право на обязательную долю: актуальные вопросы теории и судебной практики. *Российский судья*. 2006. № 3. С.18-21.
111. Липина О.Н., Чекмарёв Г.Ф. Наследование обязательной доли в гражданском праве Российской Федерации. *Вестник МИЭП*. 2016. № 3 (24). С. 104-107
112. Лисицын Д. А. Основания и порядок отстранения от наследования. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. 2011. № 19. С. 76-82
113. Магденко А.Ю. Обязательная доля в наследстве : вопросы ее определения и выделения. *Вестник Омской юридической академии*. 2015. № 2. С. 32-35
114. Майданик Р.А. Проблеми довірчих відносин у цивільному праві : монографія. К. : ВПЦ Київ. ун-т, 2002. 502 с.
115. Маковский А. Наследование по закону: реальность и перспектива. *Закон*. 2001. № 4. С. 16–20.
116. Малкин О.Ю. Обязательная доля в наследстве: основания уменьшения и отказа в присуждении. *Наследственное право*. 2012. № 3. С. 5-9.
117. Медведев И.Г. Международное наследование в нотариальной и судебной практике. *Закон*. 2006. № 10. С. 55–89.
118. Мейер Д. И. Русское гражданское право. В 2-х частях: По исправленному и дополненному 8-му изданию, 1902 г.. Ч. 2 / Мейер Д.И.; Редкол. : Ем В.С., Козлова Н.В., Корнеев С.М., Кулагина Е.В., Панкратов П.А., Суханов Е.А. М.: Статут, 1997. 455 с.
119. Мельцов А. В. Наследственное правопреемство в современном российском праве : дисс. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 03. М., 2006. 174 с.

120. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалені Рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р. URL : <http://www.minjust.gov.ua/0/18563> (дата звернення : 12.12.2014)

121. Моисеев А.Б. Институт наследования в советском праве как средство обеспечения экономических интересов государства (историко-правовое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Н. Новгород, 2010. – 192 с.

122. Мусаев Р. М. Наследование по завещанию : История и современность : Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. М., 2003. 26 с.

123. Мусаев Р.М. Ответственность обязательного наследника. *Наследственное право*. 2010. № 3. С. 14-16.

124. Наследственное право : учебное пособие / С.С. Желонкин, Д.И. Ивашин. М. : Юстицинформ, 2014. 134 с.

125. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є.О. Харитонova. Х. : ТОВ «Одісей», 2006. 552 с.

126. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4 т. / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань. Т. 3. К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2005. 928 с.

127. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В.М. Коссака. К. : Істина, 2004. 976 с.

128. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-т. / За відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2006. Т. II. 1088 с.

129. Нечаева А. М. Семейное право : учебник для академического бакалавриата. 7-е изд., перераб. и доп. М. : Издатель-ство Юрайт, 2015. 303 с.

130. Никитюк А.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев : Штиица, 1973. 258 с.

131. Никифоров А.В. Правовое регулирование наследования по завещанию в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2004. 26 с.

132. Никольский В. Н. Об основных моментах наследования (сравнительное изложение). Москва, Университетская типография (Катков Ко), 1871. 369 с.

133. Новицкий Р.Б. Римское право : учебник. 7-е изд. М. : ТЕИС, 2002. 310 с.

134. Омарова У. А. Основные институты наследственного права России и степень отражения в них принципа социальной справедливости : автореферат ... дисс. ... докт. юрид. наук. 12.00.03. М., 1999. 34 с.

135. Павлюк Н. М. Правовий статус обов'язкових спадкоємців як суб'єктів спадкових прав у Європейських країнах. *Часопис Київського університету права*. 2013. №2. С. 205-209

136. Палшкова, А. М. Регулирование отношений по поводу особых завещательных распоряжений по законодательству Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. М., 2009. 28 с.

137. Певзнер А.Г. Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав. *Ученые записки. Вып. V. Вопросы гражданского права*. М. : ВЮЗИ, 1958. С. 13-24

138. Пергамент А.И. Алиментные обязательства. М. : Госюриздат, 1951. 167 с.

139. Печений О. П. Деякі аспекти визначення складу спадщини за цивільним законодавством України. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_6 (дата звернення : 12.12.2018)

140. Печений О. Право на обов'язкову частку у спадщині як особливий виж спадкування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 6 (90). URL : <http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2016/12/Pecheniy.pdf> (дата звернення : 12.12.2018).

141. Підопригора О.А. Основи римського приватного права : підручник. К., 2002. 296 с.

142. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Первая часть : Вещные права : учебник. М. : Статут, 2002. 800 с.

143. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права : монография ; [Вступ. ст. А. Л. Маковского]. Москва : Консультант плюс : Статут, 2003. 349 с.

144. Право власності в Україні : навч. посіб. / За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. К. : Юрінком Інтер, 2002. 816 с.

145. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 року № 3792-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 43. Ст. 214

146. Про державну реєстрацію актів громадянського стану: Закон України від 01.07.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 38. Ст. 509.

147. Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 2010 року № 5. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 6. С. 24-30.

148. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 3. Ст. 10.

149. Про практику застосування судами при розгляді справ окремих норм законодавства про власність та спадкування: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.09.2012 р. № 10-1387/0/4-12. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1387740-12> (дата звернення : 20.01.2016).

150. Про судову практику в справах за скаргами на нотаріальні дії або відмову в їх вчиненні : Лист ВССУ від 07.02.2014 р. URL : <http://kravchenko-notary.com.ua/media/news/pro-sudovu-praktiku-rozglyadu-sprav-pro-oskarzhennja-notarialnih-dij-abo-vidmovu-v-ih-vchinenni-557/> (дата звернення : 20.01.2016).

151. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховної Ради України від 7 лютого 2003 р. № 2. *Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах* / За заг. ред. В.Т. Маляренка. К. : Юрінком Інтер, 2005. С. 222–235.

152. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> (дата звернення : 13.10.2015)

153. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму ВСУ від 30.05.2008 р. *Вісник Верховного суду України*. 2008. № 6. С. 17-21.

154. Путилина Е.С. Проблемы реализации права наследования в Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ростов-на-Дону, 2008. 199 с.

155. Рабинович Н.В. Законодательные проблемы советского наследственного права. *Советское государства и право*. 1949. № 5–6. С.72–85.

156. Рассказова М.Ю. Право на принятие наследства. *Закон*. 2006. № 10. С.42-47.

157. Римское частное право : учебник / под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. М. : Новый Юрист, 1998. 512 с.

158. Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних у справі № 6-1178св10. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19511129> (дата звернення : 18.07.2018)

159. Рішення Городоцького районного суду у Хмельницькій області. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16514869> (дата звернення : 18.05.2016)

160. Рішення Дніпропетровського районного суду у справі № 2-6799/11. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36360837> (дата звернення : 18.05.2016)

161. Рішення Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області у справі № 212/7713/17. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73958052#> (дата звернення : 18.07.2018)

162. Рішення Київського районного суду м. Полтави у справі 552/6967/16-ц від 22.01.2018 року. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71733135#> (дата звернення : 21.06.2019)

163. Рішення Красилівського районного суду Хмельницької області у справі № 2209/2130/12. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30004190> (дата звернення : 18.05.2016)

164. Рішення Обухівського районного суду у Київській області у справі № 1018/7885/12. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32654183> (дата звернення : 18.05.2016)

165. Рішення Тячівського районного суду Закарпатської області у справі № 307/507/13-ц. URL : <http://pravoscope.com/act-rishennya-307-507-13-c-rozman-m-m-06-06-2013-spori-pro-spadkove-pravo-s> (дата звернення : 18.05.2016)

166. Рішення Хмельницького мськрайонного суду у справа № 2218/24348/2012. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28933880> (дата звернення : 18.05.2016)

167. Рішення Черкаського районного суду Черкаської області у справі № 707/2048/17. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72480721#> (дата звернення : 21.06.2019)

168. Ромовська З. В. Проблеми у застосуванні норм спадкового права. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 6 (82). С. 45-47.

169. Ростовцева Н.В. Тенденции развития норм о наследовании в гражданских кодексах Франции и России. *Законодательство*. 2005. № 7. С. 22-34.

170. Русакова Л., Фаддеева Т.О составе наследственного имущества. *Советская юстиция*. 1983. № 18. С.19-29

171. Рябоконь Є. О. Спадкове правовідношення в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2002. 206 с.

172. Рябоконь Є.О. Інститут прийняття спадщини в цивільному законодавстві України : проблеми і перспективи. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка : Юридичні науки*. 2005. № 67–69. С. 129–134

173. Рясенцев В.А. Наследование по закону и по завещанию в СССР. М.: Знание, 1972. 48 с.

174. Самойлова М.В. Из опыта преподавания курса по выбору «Проблемы наследственного права». *Наследственное право*. 2010. № 4. С. 37–40.

175. Свит Ю. П. Судебная защита наследственных прав. *Цивилист*. 2012. № 3. С. 80–92.

176. Семейный кодекс Российской Федерации: Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. П. В. Крашенинникова и П. И. Седугина. 2-е изд., перераб. и дополн. М. : НОРМА ; НОРМАИНФРА М., 2001. 480 с.

177. Сенчищев В. И. Объект гражданского правоотношения: общее понятие. *Актуальные проблемы гражданского права* / под ред. М. И. Брагинского. М. : Статут, 1999. С. 157–158

178. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права. М. : АН СССР, 1953. 238 с.

179. Синайский В.И. Русское гражданское право. М. : Статут, 2002. 638 с.

180. Сіроштан О. О. Особливості спадкування прав інтелектуальної власності особами, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 216–221

181. Скловский К., Смирнова М. Институт преимущественной покупки в российском и зарубежном праве. *Хозяйство и право*. 2003. № 11. С. 103–108.

182. Спадкове право : Нотаріат. Адвокатура. Суд : науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2007. 1216 с.

183. Спиридонов А.А. Становление и развитие положений об обязательной доле в наследстве в советский период: историко-правовой аспект. *Успехи современной науки*. 2016. Т.3. № 5. С. 69-72

184. Стеблова Е. В. Правовое регулирование сурогатного материнства за рубежом. URL : <http://www.blog.servitutis.ru/?p=660> (дата звернення : 23.10.2016)

185. Степанова А. С., Ходырева Е.А. Непринятие наследства: проблемы определения. *Нотариус*. 2013. № 4. С. 25-31.

186. Строкова О.Г. Понятие завещания и необходимые основания ограничения принципа его свободы. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2013. № 5. С. 104–109

187. Сураєва В. Право на обов'язкову частку у спадщині. URL : http://nasledstvo.at.ua/publ/nasledstvennoe_pravo/pravo_na_obov_jazkovu_chastku_u_spadshhini/6-1-0-144 (дата звернення : 23.10.2016)

188. Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): монографія / Ю. О. Заїка, Н. Б. Солтис, В. В. Проценко, Є. О. Рябоконь; ред.: В. В. Луць; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. Київ : НДІ ППіП Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 247 с.

189. Телюкина М.В. Наследственное право : Комментарий Гражданского кодекса Российской Федерации : учеб-практ. пособие. М. : Дело. 2002. 629 с.

190. Тимшина О.Л. Защита наследственных прав пережившего супруга. *Наследственное право*. 2009. № 6. С. 20-25.

191. Тиханова Н.Е. Основания и механизм признания наследника недостойным. *Известия Юго-Западного государственного университета*. 2014. № 4. С. 105-109

192. Толстой В. Определение размера обязательной доли при наследовании. *Сов. государство и право*. 1969. № 6. С. 51–53.

193. Толстой Ю. К. Наследственное право : учебное пособие. М. : Статут, 2015. 238 с.

194. Трапезникова А.В. Наследование обязательной доли : дис. ... канд. юрид.наук : 12.00.03. М., 2010. 175 с.

195. Турлуковський Я. Правова регламентація інституту обов'язкової частки в спадщині : окремі проблеми. *Право України*. 2004. № 2. С. 119-121

196. У справі за конституційним зверненням громадянина Запорожцева Олександра Семеновича щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 1241 Цивільного кодексу України (справа про право на обов'язкову частку у спадщині повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця): Рішення КСУ від 11.02.2014 р. № 1-рп/2014. URL : <http://www.interbuh.com.ua/ua/documents/oneregulations/15998> (дата звернення : 24.01.2017)

197. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області у справі № 22ц-4962 URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16514869> (дата звернення : 24.01.2017)

198. Ухвала Апеляційного суду Київської області у справі № 22-ц-5425/12 22-ц/1090/7482/12. URL : <http://pravoscope.com/act-uxvala-sudu-22-c-5425-12-korzachenko-i-f-06-12-2012-spori-pro-spadkove-pravo-s> (дата звернення : 24.01.2017)

199. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 грудня 2005 р. *Рішення Верховного Суду України*. 2006. № 12. С. 11-12.

200. Фаддеева Т.А. Необходимые наследники и их обязательная доля в наследстве. *Вестник Ленингр. ун-та. Сер. Право*. 1976. № 17. С. 117–120

201. Файнштейн А.А. Некоторые спорные вопросы советского наследственного права. *Учен. записки Львовского госуниверситета им. И. Франка. Серия Юрид.науки*. 1954. Выпуск 2. Том XXVII. С. 103–111.

202. Федорич І. Я. Способи прийняття спадщини: теоретично-правовий аналіз спадкового правовідношення. *Адвокат*. 2012. № 10. С. 33-38

203. Фурса Є.І. Особливості спадкування за правом на обов'язкову частку. *Право України*. 2001. № 1. С. 87-91.

204. Фурса Є.І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2004. 217 с.
205. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія та практика: навчальний посібник./ С. Я. Фурса,. К.: Атіка, 2002. 496 с.
206. Харитонов Е.О. Основы римского частного права. Ростов н/Д. : Изд-во Феникс, 1999. 416 с.
207. Хороша Т. С. Реалізація Конвенцій Ради Європи з питань спадкування в правовій системі України. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 159-164
208. Хутиыз М. Х. римское частное право : курс лекций / Отв. ред. С.А. Чибирияев. М. : Былина, 1995. 170 с.
209. Цвайгерт К., Кетц К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. М. : Междун.отношения, 1998. Т. 1. 480 с.
210. Цивільне право України : Академічний курс : Підруч. : У 2-х т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. Т. 1: Загальна частина. 520 с.
211. Цивільний кодекс України : Коментар / Є.О. Харитонов, Ю.С. Червоний, Ю.В. Білоусов / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. Одеськ. нац. юрид. акад. Одеса. : Юрид. літ., 2003. 1079 с.
212. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. Т. 12 : Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Х. : Страйд, 2009. 544 с.
213. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461
214. Чепига Т.Д. Некоторые вопросы наследования обязательной доли. *Вестник Московского университета. Сер. Право*. 1964. № 3. С. 62-67.
215. Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. М.: Госюриздат, 1962. 162 с.
216. Чернега К. А. Некоторые правовые аспекты искусственного прерывания беременности (аборта). *Гражданин и право*. 2002. № 9/10. С. 15-19.

217. Чорна Ж.Л. Надання фізичній особі повної цивільної дієздатності. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 190-194.
218. Чуєва О. Договір про зміну черговості одержання права на спадкування: мета, сторони, порядок укладання. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2018. № 6. С.1-4.
219. Чуйкова В.Ю. Правові питання спадкування за заповітом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 1999. 19 с.
220. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Издательство: М.: Статут, 2005. Т. 1. 461 с.
221. Шиловост О. Ю. Наследование по закону в российском гражданском праве. М. : Норма, 2006. 272 с.
222. Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Курс лекцій : навч. посібник. [2-е вид., без змін]. К. : КНЕУ, 2006. 240 с.
223. Ярошенко К. Новое законодательство о наследовании. *Хозяйство и право*. 2002. № 2. С. 20-39.
224. Яцкевич В.Н. Закон и родители. Минск : Беларусь, 1989. 143 с.
225. Case of Pla and Puncernau v. Andorra № 69498/01. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61900> (дата звернення : 23.04.2015)
226. Cretney M. The Literature of Family Law. Oxford : Irish Jurist, 2005. 311 p.
227. IT Codice Civile Italiano. URL : <http://www.translate.ru/Default.aspx/Text?prmtlang=ru> (дата звернення : 15.03.2016)
228. Killerby, M. The Council of Europe's contribution to family law (past, present and future). *Lowe N., Douglas G. Families across frontiers*. London : Martinus Nijhoff Publishers, 1996. P. 14-25.
229. Michael Edwards, Colin Rogerson, Dawson Cornwell, report on the proceedings at the Workshop on National Approaches to Surrogacy, University of Aberdeen between 30 August 2011 and 1 September 2011. URL : <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed87773> (дата звернення : 15.03.2016)

230. Petit guide pratique du droit allemande des successions. URL : <https://allemagneenfrance.diplo.de/blob/1388932/e4f102efd740621dc25795c917c0918c/08-guide-pratique-du-droit-des-successions-maitre-kuhn-datei-data.pdf>.

(дата звернення : 12.06.2018)

231. Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. *Official Journal of the European Union*. 27.7.2012. L 201/107. P. 107–134

232. Schweizerisches Zivilgesetzbuch. vom 10. Dezember 1907 (Stand am 1. Januar 2012). URL : <http://www.admin.ch/ch/d/sr/2/210.de.pdf> (дата звернення : 15.03.2016)

233. Sjef van Erp. New Developments in Succession Law. *Electronic journal of comparative law*. 2007. vol. 11.3. URL : <http://www.ejcl.org/113/article113-5.pdf> (дата звернення : 15.04.2017)

234. Surrogate parenting agreement. URL : <http://www.alllaw.com> (дата звернення : 15.04.2017).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ковальчук А. М. Особливості визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 90-93.
2. Ковальчук А. М. Юридична природа права на обов'язкову частку у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 147-152.
3. Ковальчук А. Особенности отказа от обязательной доли в наследовании. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 1/1 (17). С. 37-40.
4. Ковальчук А. М. До питання про прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку у спадщині. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 64-71.
5. Ковальчук А. М. Право на обов'язкову частку майна у спадщині у зарубіжних країнах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 74-77.
6. Ковальчук А. М. До питання про ознаки обов'язкової частки майна у спадщині. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 4 (04). С. 80-85.
7. Ковальчук А. М. Проблеми здійснення права на обов'язкову частку у спадщині. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Випуск 7. Спецвипуск. С. 15-20.
8. Ковальчук А. М. Неповнолітні особи як суб'єкт права на обов'язкову частку майна у спадщині. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 12-13 листопада 2010 року): У 4-х частинах. Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та*

адміністративний процес». Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 324-326.

9. Ковальчук А. М. Суб'єкти права на обов'язкову частку майна у спадщині. *Актуальні проблеми цивільного права: Збірник наукових праць за результатами міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 13-14 травня 2011 року). Харків, 2011. С. 567-574.

10. Ковальчук А. М. Особливості правового регулювання зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 18-19 листопада 2011 року): У 4-х частинах. Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. С. 433-435.

11. Ковальчук А. М. Суб'єктний склад права на обов'язкову частку у спадщині *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 року) : [у 4-х част.]. Частина друга. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 55-56.

12. Ковальчук А. М. Окремі питання усунення від спадщини при спадкуванні обов'язкової частки майна у спадщині. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 19-20 серпня 2016 року. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правових ініціатив», 2016. С. 53-56.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА

ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29013. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-80-82
E-mail: info@univer.km.ua Розрахунковий рахунок № 35428201032328 в Головному управлінні
Державного казначейства України у Хмельницькій області, МФО 815013. Код ЄДРПОУ 14163438

ЗАТВЕРДЖУЮ

ректор Хмельницького університету

управління та права

імені Леоніда Юзькова

Олег ОМЕЛЬЧУК

2020 р.

А К Т

про реалізацію результатів наукових досліджень

Ковальчук Альбіни Миколаївни

на тему «Право на обов'язкову частку у спадщині»

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук *Крушинського Сергія Антоновича*, членів комісії: завідувача кафедри цивільного права та процесу, доктора юридичних наук, професора *Гринько Світлани Дмитрівни*, доцента кафедри цивільного права та процесу, кандидата юридичних наук *Анікіної Галини Володимирівни* стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Ковальчук Альбіною Миколаївною наукові положення і висновки з теми: «Право на обов'язкову частку у спадщині» були детально вивчені колективом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова і реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертанткою було надано комісії для ознайомлення перераховані в авторефераті наукові публікації:

1. Ковальчук А. М. Особливості визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 90-93.
2. Ковальчук А. М. Юридична природа права на обов'язкову частку у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 147-152.
3. Ковальчук А. Особенности отказа от обязательной доли в наследовании. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 1/1 (17). С. 37-40.

4. Ковальчук А. М. До питання про прийняття спадщини за правом на обов'язкову частку у спадщині. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 64-71.

5. Ковальчук А. М. Право на обов'язкову частку майна у спадщині у зарубіжних країнах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 74-77.

6. Ковальчук А. М. До питання про ознаки обов'язкової частки майна у спадщині. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 4 (04). С. 80-85.

7. Ковальчук А. М. Проблеми здійснення права на обов'язкову частку у спадщині. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Випуск 7. Спецвипуск. С. 15-20.

8. Ковальчук А. М. Неповнолітні особи як суб'єкт права на обов'язкову частку майна у спадщині. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'яті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 12-13 листопада 2010 року): У 4-х частинах. Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 324-326.

9. Ковальчук А. М. Суб'єкти права на обов'язкову частку майна у спадщині. *Актуальні проблеми цивільного права: Збірник наукових праць за результатами міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 13-14 травня 2011 року). Харків, 2011. С. 567-574.

10. Ковальчук А. М. Особливості правового регулювання зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 18-19 листопада 2011 року): У 4-х частинах. Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. С. 433-435.

11. Ковальчук А. М. Суб'єктний склад права на обов'язкову частку у спадщині *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 8-9 листопада 2013 року) : [у 4-х част.]. Частина друга. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 55-56.

12. Ковальчук А. М. Окремі питання усунення від спадщини при спадкуванні обов'язкової частки майна у спадщині. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 19-20 серпня 2016 року. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правових ініціатив», 2016. С. 53-56.

Матеріали, подані здобувачкою, використовуються під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Спадкове право», «Нотаріат», для підготовки підручників, навчальних посібників з дисциплін кафедри.

Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах із навчальних дисциплін «Цивільне право України», «Спадкове право»,

«Нотаріат» для здобувачів вищої освіти першого та другого освітніх рівнів за спеціальністю 081 Право Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Включення до наведених матеріалів положень та висновків, які містяться у дисертації, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу здобувачами вищої освіти університету, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань в подальшій професійній діяльності.

Голова комісії

Декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук

С.А. Крушинський

Члени комісії

завідувач кафедри
цивільного права та процесу,
доктор юридичних наук, професор

С.Д. Гринько

доцент кафедри цивільного
права та процесу,
кандидат юридичних наук

Г.В. Анікіна

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

